

T.C.
MUŞ ALPARSLAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

Abdurrahman TARHAN

İLK DÖNEM Şİİ TEFSİRLERDE MEZHEBİ EĞİLİMLER
-KUMMÎ ÖRNEĞİ-

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MUŞ-2021

T.C.
MUŞ ALPARSLAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

Abdurrahman TARHAN

İLK DÖNEM Şİİ TEFSİRLERDE MEZHEBİ EĞİLİMLER
-KUMMÎ ÖRNEĞİ-

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Dr. Öğr. Üyesi Cahit KARAALP

MUŞ-2021

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Muş Alparslan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “ İlk Dönem Şiî Tefsirlerde Mezhebi Eğilimler -Kummî Örneği-“ adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim sadece Muş Alparslan Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

13/01/2021

Abdurahman TARHAN

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
TEŞEKKÜR	V
KISALTMALAR DİZİNİ	VI
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAM'DA MEZHEP OLGUSU VE MEZHEBİ TEFSİR

1.1. İSLAM'DA MEZHEP OLGUSU	9
1.1.1. Şia Mezhebinin Doğuşu ve Gelişimi.....	11
1.1.1.1. Zeydiyye.....	15
1.1.1.2. İsmailiyye.....	17
1.1.1.3. İmamiyye.....	19
1.2. MEZHEBİ TEFSİR	22
1.2.1. Şif Tefsir Anlayışı	25
1.3. KUMMÎ'NİN HAYATI VE TEFSİRİNDEKİ METODU	29
1.3.1. Hayatı	30
1.3.2. Tefsir'ul Kummî.....	32
1.3.3. Tefsir'ul Kummî'de Bazı Kur'ân İlimlerine Dair Yorumlar	34
1.3.3.1. Nesh	35
1.3.3.2. Muhkem ve Muteşabih.....	36
1.3.3.3. Âm ve Has Lafızlar	38
1.3.3.4. Te'vil.....	39
1.3.3.5. İsrailiyat.....	40

İKİNCİ BÖLÜM

TEFSİR'UL KUMMÎ'DE MEZHEBİ EĞİLİMLER

2.1. İMAMET	46
2.1.1. İmamet ile İlişkilendirilen Ayetler	50
2.1.1.1. İmametın Kaynağının İlahiliği ile İlişkilendirilen Ayetler.....	51
2.1.1.2. İmametın Sem'iyat ile İlişkilendirildiği Ayetler	59

2.1.1.3. İmamet ile İlişkilendirilen Olaylar ve Ayetler	66
2.2. BEDÂ	82
2.2.1. Bedâ ile İlişkilendirilen Ayetler	86
2.3. TAKİYYE	91
2.3.1. Takiyye ile İlişkilendirilen Ayetler	95
2.4. RECAT	101
2.4.1. Rec'at ile İlişkilendirilen Ayetler.....	103
2.5. KUMMÎ'NİN SAHABE TELAKKİSİ VE KİŞİ MERKEZLİ YORUMLARI	114
2.5.1. Övülen Sahabeler	116
2.5.1.1. Ehl-i Beyt Mensupları	116
2.5.1.2. Hz. Ali	123
2.5.1.3. Fâtıma.....	129
2.5.1.4. Hasan ve Hüseyin.....	134
2.5.2. Yerilen Sahabeler	136
2.5.2.1. İlk Üç Halife.....	136
2.5.2.2. Aişe	147
2.5.2.3. Hafsa	149
2.5.2.4. Talha ve Zübeyr	150
2.5.2.5. Muaviye	152
2.6. KUR'ÂN-I KERİM'İN TAHRİF OLDUĞU İDDİASI	157
2.6.1. Tefsiru'l Kummî'de Tahrif İddiaları.....	162
SONUÇ	173
KAYNAKÇA	177
ÖZGEÇMİŞ	190

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İLK DÖNEM Şİİ TEFSİRLERDE MEZHEBİ EĞİLİMLER -KUMMÎ ÖRNEĞİ-

Abdurrahman TARHAN

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Cahit KARAALP

2021, 196 sayfa

İlk dönem Şîi tefsirlerde mezhebi eğilimleri Kummî özelinde incelemeyi amaçlayan bu çalışma giriş ve iki bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde çalışmanın konusu, önemi, kaynakları ve metodu ortaya konulmaktadır. Birinci bölümde İslam'da mezhep olgusu, Şia'nın ortaya çıkışı ve tarihi gelişimi kısaca ele alınmakta; mezhebi tefsir ve Şîi tefsir anlayışı olguları değerlendirilerek Kummî'nin hayatı, eserleri ve Tefsiru'l-Kummî isimli kitabındaki tefsir metodu hakkında bilgiler verilmektedir. İkinci bölümde ise Şia'nın birtakım siyasi ve dini düşünceleri ile ilgili bilgiler verilmekte ve bu düşüncelerin Kummî tefsirine yansıma biçimleri ayetlere getirilen yorumlar çerçevesinde ele alınmakta ardından ele alınan konular ile ilgili kısa değerlendirmelerde bulunmaktadır. Son olarak konu ile ilgili bir değerlendirmede bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mezhep, Mezhebi Tefsir, Şia, Kummî, Tefsiru'l-Kummî.

ABSTRACT
MASTER’S THESIS
THE SECTARIAN TRENDS IN SHIA TAFSIR IN THE EARLY PERIOD -THE
SAMPLE OF QUMMI-

Abdurrahman TARHAN

Advisor: Assistant Prof. Cahit KARAALP

2021, Page: 196

This study, which aims to examine sectarian trends in Shia tafsir in the early period, consists of an introduction and two other parts.

In the introduction part, the subject, importance, sources and method of the study are explained. In the first chapter, the phenomenon of sect in Islam, the emergence and historical development of Shia are briefly discussed; the phenomena of sectarian Tafsir and Shia Tafsir understanding are evaluated and information about Qummi's life, works and the method of Tafsir in his book *Tafsir al-Qummi* is given. In the second chapter, information about a number of political and religious thoughts of Shia is given and the forms of reflection of these thoughts to the Qummi Tafsir are discussed within the framework of interpretations brought to the verses, and then brief evaluations are made about the issues discussed. Finally, an assessment is made on the subject.

Key Words: Sect, Sectarian Tafsir, Shia, Qummi, Tafsir al-Qummi.

TEŞEKKÜR

Bu çalışmada İslam toplumunun en büyük inanç gruplarından birisi olarak kabul edilen Şiâ'nın ilk dönem tefsirlerinde ortaya konulan yorumlardaki mezhebi eğilimleri müfessir Kummî özelinde incelenmiştir.

Tez çalışmam boyunca, konunun belirlenmesinden çalışmanın sonlandırılmasına kadar bilgi ve önerileriyle beni destekleyen ve yönlendiren danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Cahit KARAALP'e araştırmalarım boyunca sürekli olarak uzman görüşlerinden yararlandığım Doç. Dr. Murat KAYACAN'a, kıymetli katkılarından dolayı Doç. Dr. Mehmet SALMAZZEM'e ve tezi dilbilgisi açısından inceleyerek baştan sona okuma zahmetinde bulunan Muaz TANRIKULU'na çok teşekkür ederim.

Son olarak öğrenim hayatımın başından bu güne kadar eğitimim için her türlü maddi ve manevi desteğini esirgemeyen amcam Haşim TARHAN'a, araştırma boyunca zamanlarından çalmak durumunda kaldığım, her zaman varlığı ile bana destek olan sevgili eşim Meryem TARHAN ve göz aydınlığım çocuklarıma yürekten teşekkürlerimi sunarım.

Muş-2021

Abdurrahman TARHAN

KISALTMALAR DİZİNİ

a.g.e.	:	Adı Geçen Eser
a.g.m.	:	Adı Geçen Makale
a.g.t.	:	Adı Geçen Tez
as.	:	Aleyhiselam
bkz.	:	Bakınız
çev.	:	Çeviren
dğr.	:	Diğerleri
DİA	:	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TDV	:	Türkiye Diyanet Vakfı
Hız.	:	Hazreti
ö.	:	Ölüm Tarihi
s.	:	Sayfa
Ts.	:	Tarihsiz
SBE	:	Sosyal Bilimler Enstitüsü
vb.	:	Ve Benzeri
vd.	:	Ve Diğerleri
Yy.	:	Yayın yeri yok
Ed.	:	Editör

GİRİŞ

Yüce Allah'ın insanlara son hitabı olan Kur'ân-ı Kerim, sonsuz mutluluğa ulaşmak isteyen tüm inananların üzerinde düşündüğü, anlamaya çalıştığı ve anladıklarına göre pratik hayatlarını ve düşünce dünyalarını şekillendirmeye gayret ettikleri bir kitaptır. İslam dininin en temel kaynağı olan Kur'ân-ı Kerim, indiği dönemden günümüze kadar kesintisiz bir şekilde anlaşılmaya çalışılmış, bu çalışmalar sonucu geniş bir Ulûmu'l-Kur'ân ve Tefsir literatürü oluşmuştur. İslam dünyasında, farklı düşüncelere sahip âlimler tarafından Kur'ân'ın daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla çeşitli yönleri ile ön plana çıkan pek çok eser telif edilmiştir.

Hız. Peygamber, hayatta iken İslam toplumuna gerek dini, gerekse de siyasi olarak liderlik etmiş, onların dini ve dünyevi problemlerine çözümler sunmuştur. Bu çözümler muhatap kitle tarafından kabul görmüş ve o, hayatta olduğu sürece Allah tarafından kendisine indirilen vahiy ve temsil ettiği konum etrafında toplumsal birliktelik sağlanmıştı. Hız. Peygamber'in vefatından sonra Müslümanlar arasında imamet/hilafet merkezli gelişen fikir ayrılıkları tarihi süreç içinde birtakım firkalaşmaları da beraberinde getirmiştir. Bu firkaların en önemlilerinden birisi de hiç şüphesiz günümüze kadar varlığını sürdüren Şia'dır. İslam'ın düşünsel tarihinde ortaya çıkan tüm ekoller, görüş ve düşüncelerini kabul ettirme ve müdafaa etmede ilk başvuru kaynağı olarak Kur'ân'ı referans göstermişlerdir. Kendisini İslam'a nispet eden tüm firkalar, Kur'ân'ın vahiy kaynaklı ilahi bir kitap olması gerçeğinden hareketle görüşlerini Kur'ân ile delillendirme yoluna gitmişlerdir.

İslam'ın en önemli topluluklarından olan Şia'ya mensup alimler de tıpkı diğer topluluklar gibi düşüncelerini Kur'ân ile refere etmek amacıyla pek çok eser kaleme almışlardır. İnanç topluluklarının gelişim serüvenlerinde, düşüncelerin şekillenmesi üzerinde tarihi, sosyal ve siyasi birtakım etkenler belirleyici olmaktadır. İnananlara hidayet rehberi olarak gönderilen Kur'ân, gönderiliş amacına uygun olarak anlaşılmalıdır. Tefsir faaliyetinin merkezinde Kur'ân metnini anlamaya çalışan müfessir bulunmaktadır. Sosyal bir varlık olmaları itibarıyla elbette ki müfessirler de Kur'ân metnine tamamen objektif bir şekilde yaklaşmamakta, ilahi metni yorumladıklarında birtakım ön kabullerle hareket edebilmekte, sosyal ve siyasi faktörlerin etkisine girebilmektedirler. Çalışmamızda müfessirce ortaya konan fikirlerden tolere edilebilir

düzyeyde mezhebi etki ile ortaya konan fikirlerden ziyade, mezhebi aşırılık olarak görülen ve kendi ön kabulleri için bir miheng oluşturma amacıyla Kur'ân metninin söylemediğini ona söyletmeye veya metni bağlamından kopararak problemlili anlama biçimlerinin oluşmasına sebep olduğu düşünölen yorumlar konu edinilmiştir.

Çalışmamızda ilk dönem Şîi müfessirlerin Kur'ân algısı, kendisinden sonraki âlimler üzerinde önemli etkileri olmuş ve Şîi gelenekte oldukça önemli bir yere sahip olan Ali b. İbrahim el-Kummî tarafından yazılan Tefsiru'l-Kummî isimli eser özelinde ele alınacak, müfessirin ayetleri yorumlarken hangi saikler ile hareket ettiğı ve bu yorumlarında mezhebi aidiyetinin etkisinin olup olmadığı ortaya konulmaya çalışılacaktır. Çalışmanın, ilk dönem Şîi düşüncesinde Kur'ân algısının anlaşılmasına katkı sunması ve dönemin etkili isimlerinden olan Kummî'nin serdettiğı tefsir faaliyetlerinde etkili olan amillerin neler olduğuna dair doneler ortaya koyması hedeflenmektedir.

Şunu ifade etmek gerekir ki günümüzde İslam toplumu ırk, coğrafya, dini yorumlama biçimleri (mezhepler) temelinde çeşitli fraksiyonlara ayrılmış durumdadır. Bu bölünmelerin önüne geçmek ancak İslam'ın farklı yorumlarını benimseyen Müslömanların birbirlerini iyi tanımaları ve ortak bir payda da buluşmaları ile mümkündür. İslam toplumunun üzerinde ittifak edebileceğı yegâne kaynak da elbette ki Kur'ân'dır. Burdan hareketle insanlara hidayet kaynağı olarak gönderilen Kur'ân'ın indiriliş gayesine uygun olarak anlaşılması durumunda, İslam toplumu içindeki ayrılıkların minimize edilmesi ve olması gereken birlikteliğın sağlanmasına dönük çok büyük bir adım atılmış olacaktır. Bu sebeple çalışmanın en büyük İslam topluluklarından olan Şia'nın ilk dönem Kur'ân anlayışını ortaya koyması ve varsa tefsirlerdeki mezhebi argümanların belirlenmesi yoluyla bu eğilimlerden arî bir Kur'ân şuurunu ortaya konulmasına ilmi bir katkı sunması amaçlanmıştır. Çalışmadaki amaç herhangi bir mezhebin yanlışlarını ortaya koymak, müntesiplerini tahkir etmek veya İslam toplumu arasındaki ihtilafları gün yüzüne çıkarmak değil; aksine geçmişten gelen birtakım düşünce farklılıklarının ve yorum biçimlerinin Kur'ân'ın anlamlandırılmasında ki etkisini ortaya koymak, hayat ve hidayet rehberi olarak gönderilen Kur'ân'ın asli fonksiyonuna kavuşturulması çalışmalarına küçükte olsa bir katkı sunmaktır.

Çalışma konumuzun belirlenmesi aşamasında yapılan araştırmalarda ülkemizde; ilk dönem Şîî tefsirlerini, Şia mezhebine müntesip kişilerin tefsir anlayışlarını veya mezhebin birtakım inanç esaslarını konu edinen kimi çalışmalar tespit edildi. Doğrudan müfessir Kummî ve ona ait tefsir olan Tefsiru'l-Kummî hakkında yapılmış bir yüksek lisans çalışmasına ulaşıldı. Bununla beraber müellif ve tefsiri ile ilgili yapılan birkaç makale tespit edildi. Ayrıca bazı doktora ve yüksek lisans tez çalışmalarında Müfessirin görüşlerinin kısmi olarak incelemeye tabi tutulduğu görüldü. Bunların dışında Arap dünyasından Kummî'nin Tefsir Metodu ile ilgili yapılmış bir doktora tezine ulaşıldı. Bu çerçevede yapılan araştırmalardan çalışmamız ile ilgili olanlardan kısaca söz edilecek ve çalışmamızın farkı ortaya konulmaya çalışılacaktır. Ayrıca konuya dair yapılan bazı araştırmaların adı ve konusunun zikredilmesi ile iktifa edilecektir.

Çalışma konumuzla doğrudan ilgili olan akademik çalışmaları şöyle sıralayabiliriz:

1. Emel bint İbrahim el-Şeyh, “Menhec Ali b. İbrahim el-Kummî fi Tefsirihî” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Cami'atu'l-Ummi'l-Kurâ, Suudi Arabistan, 1432 h.) Araştırmacı çalışmasında Kummî'nin tefsirinde rivayetlere dayalı olarak ortaya koyduğu tefsir faaliyetleri ile kendi re'yinin ön planda olduğu tefsir faaliyetlerini ayrı ayrı ele almış ve Kummî'nin eserinde ayetlere fikhî ve akidevî yaklaşımlarını farklı başlıklar altında incelemiştir. Araştırmacının, Kummî'yi pek çok konuda oldukça yoğun eleştirilere tabi tuttuğu görülmektedir. Çalışmada daha çok Kummî'nin tefsir metodu analiz edilmiş ve bu bağlamda müfessire eleştiriler yöneltmiştir. Bu çalışmada ise Kummî'nin Kur'ân ayetlerine getirdiği yorumlarda gösterdiği mezhebi eğilimler ve bu eğilimlerde etkili olduğu düşünülen amiller incelemeye tabi tutulmuştur.

2. Fuat Admış, “Kummî Tefsiri'nde İmamet Anlayışı”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi SBE: 2020.) Araştırmacı iki bölümden oluşan çalışmasının birinci bölümünde Şia mezhebi hakkında genel bilgiler vermekte, Kummî'nin hayatı ve tefsirine ilişkin bilgiler de ortaya koymaktadır. Ülkemizde Kummî özelinde yapılan tek tez çalışması olan araştırmanın ikinci bölümünde Tefsir'ul Kummî'de imamet ile ilgili yorumlar incelenmiş, akabinde imamet ile ilişkili kabul edilen bazı unsurlar analiz edilerek eserdeki imamet tasavvuru ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu Çalışmada ise Kummî'nin mezhebin temel esaslarından kabul edilen imamet, Bedâ, Rec'at, Takiyye

ile ilişkilendirdiği ayetlere getirdiği yorumlar ile beraber mezhebi Saikler ile ortaya koyduğu kişi merkezli yorumlar ve tehrif iddiaları ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir.

3. Sabuhi Shahavatov, “Mezhep Taassubunun Öne Çıktığı Bir Rivayet/Dirayet Tefsiri - Kummî Tefsiri-”, (Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2015.) Araştırmacı çalışmada Kummî'nin mezhebi kabuller ile yapmış olduğu birtakım ayet yorumlarını incelemiştir. Çalışmamızda ise Kummî'nin Kur'ân ayetleri ile mezhep esasları arasında kurmaya çalıştığı ilişki analiz edilmektedir.

4. Mehmet Yusuf Yagır, “İlk Üç Suredeki Bazı Ayetler Bağlamında Müfessir Kummî'nin Şif Eksenli Yorumları”, (Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2016) Araştırmacı çalışmada Fatiha, Bakara ve Âl-i İmrân surelerinin kimi ayetleri kapsamında Kummî'nin tefsirinde mezhebi anlayışına uygun tefsir ettiği ayetleri belirlemeye çalışmış, müfessirin fikirlerini farklı müfessirler ile karşılaştırmıştır. Bu çalışmada ise Kummî'nin tefsirinde Kur'ân'ın bütününe ortaya koyduğu mezhebi eğilimler değerlendirilmektedir.

5. Sema Çelem, “Şia'nın Peygamber Kıssalarına İlişkin Rivayetlerde Ehl-i Beyt'e Atıfları -Kummî Tefsiri Özelinde-”, (Dini Araştırmalar Dergisi, 2017.) Araştırmacı çalışmada Kummî tefsirinde tarihi olarak gerçekleşmesi mümkün olmayacak tarzda batını birtakım yorumlar ile Peygamber kıssalarında Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'e dair rivayetler nakletmesini değerlendirmeye tabi tutmaktadır. Bu çalışmada ise Kummî'nin Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'e dair görüşleri ve tefsirinde ki konumlandırmaları kişi merkezli yorumlar başlığı altında geniş kapsamlı olarak ele alınmaktadır.

6. Nesrişah Saylan, “Kummî Tefsirinde Kur'ân'ın Metni Konusundaki Tahrif İddialarının İncelenmesi”, (Cumhuriyet İlahiyat Dergisi, 2017.), Araştırmacı çalışmasında Kummî'nin Tefsirinde tahrife uğradığını iddia ettiği ayetlere dair incelemelerde bulunmakta, Kummî'nin bu iddialarının kendisinden sonraki müfessirler üzerinde etkili olup olmadığını irdelemektedir. Bu çalışmada ise Kummî'nin mezhebi saiklerin etkisi ile tahrife uğradığını iddia ettiği ayetler incelenmekte ve tefsirde genel olarak gösterilen mezhebi eğilimler analiz edilmektedir.

7. Bayram Ayhan “Anakronizmin İfrâdı: Kummî'nin İlk İnen Sûrelere Dair Aşırı Yorumu”, (Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2019.) Araştırmacı çalışmada Kummî'nin İlk inen çeşitli surelerde geçen ayetlere ilişkin

yaptığı bazı yorumların olayın gerçekleştiği zaman dilimi ile ayetlerin iniş zamanı arasındaki kronolojik uyumsuzluklara dikkat çekmektedir.

8. Mehmet Salmazzem, “Kur’ân’daki Mübhemâtın İdeolojik Yorumu (Kummî Örneği)”, (İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlakı 2, 2020), Tefsir’ul Kummî özelinde Kur’ân mübhemâtının ideolojik yorumlanmasının ele alındığı çalışmada araştırmacı, mübhemâtın özellikle Ehl-i Beytin fazileti ve Ehl-i Beyte muhalif gösterilenlerin yerilmesi konularının temellendirilmesinde kullanıldığını ortaya koymaya çalışmaktadır.

Çalışma konumuz ile doğrudan ilgili olan çalışmalardan Bint İbrahim tarafından yapılan çalışmada Müfessir Kummî’nin tefsir metodu değerlendirmeye tabi tutulmakta ve müfessirin Kur’ân ayetlerine getirdiği yorumlara çeşitli eleştiriler getirilmektedir. Admış ise çalışmasında Tefsir’ul Kummî’deki imamet anlayışını ortaya koymaktadır. Diğer araştırmacılardan Shahavatov, Yagır, Çelem, Ayhan ve Salmazzem’in çalışmaları Kummî’nin tefsir metodu ve mezhep mensubiyetinin ayet tefsirlerine yansımaları durumunun anlaşılması noktasında katkı sundukları yadsınamaz. Fakat Müfessir Kummî gibi Şia tefsir tarihinde önemli bir yere sahip, kendisinden sonra mezhep mensuplarınca yapılan tefsir çalışmalarını ciddi bir şekilde etkileyen bir şahsiyet tarafından ilk dönemde ortaya konulan bir eserde mezhebi eğilimlerin ne denli etkili olduğunun bütüncül bir şekilde ve geniş bir yelpazede ortaya konulmasının tefsir araştırmaları literatürüne katkı sunacağı kanaatindeyiz. Bu bağlamda müfessir Kummî tarafından kaleme alınan eserde mezhebi saiklerin etkisi ile Kur’ân ayetlerine getirilen yorumlarda gösterilen mezhebi eğilimlerin farklı başlıklar altında incelenerek analize tabi tutulması ve müfessirin görüşlerinin yer yer Şia ve Ehl’i-Sünnet mensubu müfessirlerin görüşleri ile karşılaştırılarak krtize edilmesi çalışmamızın özgünlüğünü göstermektedir

Çalışma konumuzla dolaylı ilişkisi olan akademik çalışmaları şöyle sıralayabiliriz:

1. Aslan Habibov, “İlk Dönem Şîî Tefsir Anlayışı”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi Ankara Üniversitesi SBE: 2007) Araştırmacı üç bölümden oluşan çalışmasının ilk bölümünde, günümüze ulaşan en eski Şîî tefsirlerini tanıtmakta, ikinci bölümde Kur’ân tarihi çerçevesinde ilk dönem Şîî Kur’ân anlayışına değinmektedir. Çalışmasının üçüncü bölümünde ilk dönem Şîî tefsirlerin kaynaklarını ve Kur’ân ilimleri açısından

değerlendirmesini yapan Habibov çeşitli yerlerde Kummî'nin görüşlerini incelemeye tabi tutmaktadır.

2. Sabuhi Şahavatov, “Nüzûl Ortamını Göz Ardı Etmede Mezhep Taassubunun Etkisi (Şîa Tefsirleri Bağlamında)”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE: 2014) Araştırmacı çalışmasında Nüzul ortamını göz ardı etmede etkili bir amil olarak değerlendirdiği mezhep taassubunun yedi önemli Şia tefsirine yansıma biçimini değerlendirmektedir. Çalışmada görüşleri bu bağlamda değerlendirilmeye tabi tutulan müfessirlerden biri de Kummî'dir.

3. Nezir Maviş, “İmamet Doktrininin Şîâ-İmâmîyye İnançlarının Şekillenmesinde Etkisi”, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE: 2018) Araştırmacı çalışmasında İmamet doktrininin Şîâ-İmâmîyye inançları üzerindeki etkilerini kelam açısından ortaya koymaktadır. Çalışmada yer yer Kummî'nin görüşleri de değerlendirilmeye tabi tutulmuştur.

4. Abdulcabbar, Adıgüzel, “Kur'ân'ı Mezhebi Saik ve Kaygılarla Okumanın Şii Formu”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi SBE: 2012.) Araştırmacı çalışmasında genel olarak Şîi tefsir anlayışını ortaya koymaya çalışmakta ve mezhep mensuplarının siyasi ve dini düşüncelerini Kur'ân'la ilişkilendirme biçimlerini ele almaktadır. Çalışmada bazı konularda Kummî'nin görüşlerinin de değerlendirme ve analizi yapılmaktadır.

Araştırmada Takip Edilen Yöntem

Bu araştırmada sosyal bilimlere ait araştırma metotlarından doküman analiz yöntemi kullanılmıştır. Çalışma konusu ile ilgili literatürde ulaşılabilen bilgiler toplanarak incelenmiş ve analizleri yapılmıştır. Yapılan değerlendirmeler doğrultusunda tez çalışmasının ilgili literatüre nasıl bir katkı sağlayacağı belirtilmiştir. Bu doğrultuda iki bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde İslam'da mezhep olgusu ve mezhebi tefsir konuları ele alınmış, Kummî'nin hayatı ve bazı Kur'ân ilimlerine yaklaşımına dair bilgiler sunulmuştur. Müellif'in Kur'ân ilimlerine dair görüşlerini ortaya koyarken kendisi tarafından yapılan bir tanımlama olmadığı sürece tefsir usulüne dair görüşlerine yer verilmemiştir. Zira bu tür konular başka bir çalışmaya konu edilecek kadar geniştir. İkinci bölümde ise ele alınan *İmamet*, *Bedâ*, *Takiyye*, *Rec'at*, *Kişi Merkezli Yorumlar* (*Sahabe telakkisi*) ve *Kur'ân'ın Tahrifi İddiası* konularına ilişkin, öncelikle Şia'nın

konu hakkındaki görüşleri kompoze edilerek özet bir perspektif sunulmuştur. Ardından Tefsiru'l-Kummî'de mezkûr konular ile ilişkilendirilen ayetlere getirilen yorumların kritiği yapılmış ve her bir konunun sonunda kısa bir değerlendirilmede bulunulmuştur. Çalışmada Şia veya Ehl'i-Sünnet'e mensup müfessirlerin görüşlerine yer verilmişse de bunların Kummî'nin görüşlerini gölgeleyecek yoğunlukta olmamasına dikkat edilmiştir. Zira çalışmamızın gayesi Kummî'ye ait görüşleri ortaya koymaktır. Çalışmanın esas konusunu teşkil eden Tefsiru'l-Kummî'nin müellifi Ali b. İbrahim el-Kummî'nin İmamiyye fırkasına mensup olmasından dolayı ikinci bölümde fırkanın görüşlerine ayrıntılı bir biçimde yerilmiştir. Çalışmanın Mezhebi Tefsir bölümünden itibaren “Şia” lafzı ile “İmamiyye Şiası” kastedilmiştir. Son olarak çalışmada saptanan sonuçlara yer verilmiştir.

Çalışmanın Kaynakları

“İlk Dönem Şîf Tefsirlerde Mezhebi Eğilimler -Kummî Örneği-” isimli bu çalışma hazırlanırken istifade edilen eserlerin tamamının burada belirtilmesinin, başlığın sınırlarını zorlayacağı düşünüldüğünden, sadece çalışma hazırlanırken yoğun bir şekilde istifade edilen kaynakların bir kısmına değinmekle iktifa edilmiştir.

Çalışmamızın asıl kaynağı Ali b. İbrahim el-Kummî'nin* *Tefsiru'l-Kummî* ismiyle maruf eseridir. Çalışmada verilen ayet mealleri genel olarak Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanan *Kur'ân Yolu Meâli*'nden alındı. Çalışmada kelime ve kavramların anlamları belirlenirken daha çok Ferâhîdî'nin *Kitâbü'l-Ayn*, İbn Dureyd'in *Cemheretu'l-Luga*, Ezherî'nin *Tehzîbü'l-Luga*, İbn Faris'in *Mücmelü'l-Luga* ve İbn Manzûr'un, *Lisânü'l-'Arab* isimli sözlükleri ile el-İsfahânî'nin *el-Müfredât* ve Cürçânî tarafından hazırlanan, *Kitâbü't-Tarîfât* isimli eserlerden istifade edildi. İslam'da mezhep olgusu, Şia mezhebinin tarihi ve inançlarına dair bilgiler için Nevbahtî'nin *Fıraku's-Şia*, Bağdadî'nin *el-Fark Beyne'l-Firak*, el-Eş'arî'nin *Makâlât'ul-İslâmiyîn*, Ebu Zehra'nın *Mezhepler Tarihi*, Fığlalı'nın *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri ve İmamiyye Şiası* isimli eserleri ile Gölpınarlı'nın, *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik*, Bulut'un *Dünden Bugüne Siyasi-İtikadî İslam Mezhepleri Tarihi* ve Gulpaygani'nin *Kelami Fırkalar ve Mezhepler* isimli eserlerine başvuruldu. Şia'nın tefsir anlayışı ile Kummî'nin hayatı ve tefsirine dair bilgiler için Tûsî'nin *el-Fihrist*, Zehebî'nin *et-Tefsir*

* Bundan sonra Kummî diye anılacaktır.

ve'l-Müfessirûn, Marifet'in, et-Tefsir ve'l-Mufessirûn, Mihr'in et-Tefsir ve'l-Müfessirin, el-Emin'in et-Tefsir bi'l-Me'sur ve Ted'viruhu İnde Şiati İmamiyye, Cerahoğlu'nun Tefsir Tarihi ve Babaî tarafından hazırlanan Tefsir Ekolleri isimli eserlere müracaat edildi. Şia'nın inanç esasları için daha çok Şeyh Saduk'un Kitâbü'l-İ'tikâdât ve Emali isimli eserlerinden, Şeyh Müfid'in Evâilu'l-Makâlât ve Tashihu'l-İ'tikâd fî Dîni'l-İmâmiyye isimli eserleri ile Küleynî'nin el-Kâfi'sinden istifade edildi. Ayrıca Tabâtabâî tarafından hazırlanan İslâm'da Şia, isimli çalışmaya da sıklıkla başvuruldu. Kummî'nin ayetlere getirdiği yorumlar yer yer Şî Müfessirler tarafından hazırlanan et-Tûsî'nin et-Tıbyân fî Tefsîri'l Kur'ân, et-Tabersi'nin Mecmau'l-Beyân ile Tabâtabâî'nin el-Mizân fî Tefsîri'l-Kur'ân, isimli tefsirler ile karşılaştırıldı. Ayrıca ayetler ile ilgili farklı yaklaşım biçimlerini ortaya koymak gayesi ile Mukâtil b. Süleyman'ın Tefsîrü'l-Kebîr, Taberî'nin Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân, Zemahşerî'nin el-Keşşaf an Hakâik'il Tenzil, Fahreddin er-Râzî'nin Mefâtihu'l-Gayb, Kurtubî'nin el-Câmi'li-Ahkâmi'l-Kur'ân, Yazır'ın Hak Dini Kur'ân Dili adlı tefsirleri ile Diyanet İşleri Başkanlığınca bir komisyon tarafından hazırlanan Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir isimli tefsirden faydalanıldı. Ayrıca çalışma boyunca Ali Şeriati, Cemil Hakyemez, Aslan Habibov, Avni İlhan ve Mustafa Öz isimli araştırmacıların konu ile ilgili çalışmalarından yararlanıldı. Araştırmada pek çok kez TDV İslam Ansiklopedisine başvuruldu. Yine çalışmada ismi geçen şahısların vefat tarihleri ve özel isimlerin yazılışı ile ilgili mezkûr ansiklopedi referans alındı.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAM'DA MEZHEP OLGUSU VE MEZHEBİ TEFSİR

1.1. İSLAM'DA MEZHEP OLGUSU

Sosyal bir varlık olan insan farklı dil, renk ve karakterlerde yaratılmış; farklı coğrafyalarda çeşitli sosyo kültürel etkenler ile algı durumu şekillenmiştir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra Müslümanlar arasında bir takım görüş ayrılıkları ortaya çıkmış bu görüş ayrılıkları zamanla sistematik bir hal alarak mezhep olarak isimlendirilmişlerdir. İnsanların algıları üzerinde de etkili olan mezhebi aidiyetler, İslamın temel bilgi kaynağı olan Kur'ân'a yaklaşımı da şekillendirmiştir. Çalışmamızın bu bölümünde özetle İslam'da mezhep olgusu ele alınmakta, mezheplerin ortaya çıkışında etkili olan başlıca faktörler zikredilmektedir. Ayrıca Şia tarihi ile ilgili bilgiler verilerek Şia'nın en bilinen kollarından olan Zeydiyye, İsmailiyye ve İmamiyye hakkında genel bilgiler paylaşılmaktadır. Mezkûr konular çalışmamızın asıl konusunu teşkil etmediğinden konular ile ilgili ayrıntılara girmekten kaçınılarak meramın ifadesine yetecek kadar bilgiler muhtasar olarak verilmektedir.

Mezhep kelimesi, z-h-b kökünden türemiş olup sözlükte gidilecek yer veya yol, takip etmek, gitmek, sözlü olarak takip ettiği ince yoldan hareketle hafif yağmur, görüş kanaat ve inanç anlamlarında kullanılmaktadır.¹ Terim anlamı ise dinin asli ya da fer'i hükümlerinin dayandığı delilleri ortaya koyarak bu delillerden hüküm çıkarıp yorumlamakta otorite sahibi âlimlerce belirlenen kendi içinde tutarlı bir metot ve düşünce sistemine sahip itikadî, ameli veya siyasi doktrin şeklinde tanımlanabilir.² İslam literatüründe genel olarak iman esaslarını konu edinen mezhepler itikadî mezhepler olarak isimlendirilirken daha çok dinin ibadet boyutu ve insan ilişkilerini konu edinenler fikhî mezhepler olarak isimlendirilir. Siyasi mezhepler ise kendi içlerinde itikadî ve fikhî sistemleri barındırmakla beraber daha çok yönetim/devlet başkanlığına dair görüşleri ile ön plana çıkmaktadır. Literatürde özellikle kalamî veya itikadî ayrılıklar için fırka, makale veya nühle kelimeleri ile ifade edilmiş olsa da

¹ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî el-Basrî, **Cemheretu'l-Luga**, Beyrut: Dârü'l Ulum l'il-Melayin, 1987, Cilt 1, s. 307.; Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, İbn Manzûr, **Lisânü'l-'Arab**, Kahire: Dârü'l Mearif, 1950, Cilt 3, s.1522, 1523. Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb, el-İsfahânî, **el-Müfredât fi Garib'il-Kur'ân**, Beyrut: Daru'l-Kalem, 1991, s. 332.

² Halil İbrahim Bulut, **Dünden Bugüne Siyasi-İtikadî İslam Mezhepleri Tarihi**, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019, s. 27.

Türkçede bunları ifade etmek için daha çok çatı bir kavram olarak “Mezhep” kullanılmıştır.³

Mezheplerin ortaya çıkmasında farklı amiller söz konusudur. İslam düşünce ekolleri olarak da isimlendirebileceğimiz mezhepler, beşeri ve toplumsal oluşumlardır. *Mezhep* olgusunun tam olarak kavranabilmesi için bu olgunun şekillenmesinde etkili olduğu düşünülen unsurların göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Mezhep olgusunun anlaşılması için göz önünde bulundurulması gereken temel unsur insandır. Çünkü bu olgu insanın dini konuları anlama veya anlamlandırma biçimi olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla mezhep olgusu değerlendirilirken insan unsuru ve bu unsurun tutumlarının şekillenmesinde belirleyici rol oynayan *psikolojik* etkenler göz ardı edilmemelidir. Mezheplerin ortaya çıkmasında temel insan unsurunu etkileyen psikolojik etkenin yanı sıra *psikososyal çevre* ve *fiziki-sosyal çevrenin* önemi de yadsınamaz. Kişi ve çevresi zorunlu bir ilişki ve etkileşim içindedir. *Sosyokültürel* çevrenin insanın tutum ve davranışları üzerinde ciddi bir etkisi vardır. İnsan algısı üzerinde etkili olan ve mezhep olgusunu anlarken göz önünde bulundurulması gereken bir başka husus ise dış çevre olarak ifade edilen *coğrafya*dır. Yine bireylerin yaşadıkları *zaman diliminin* algılar üzerinde etkisi unutulmamalı; Mezhep olgusu anlamlandırılırken, fikir ve guruplaşmaların, farklı *coğrafi, siyasal, sosyal* ve *ekonomik* şartlar neticesinde ortaya çıktığı göz önünde bulundurulmalıdır.⁴ Yine *ilgilenilen konuların niteliği, alana ilgi duyanların amaçların farklılığı, görüşü etrafında mezhebin şekillendiği kişinin eğitim düzeyi ve ilgi alanının farklılığı, insanlarda bulunan liderlik sevdası ve başkalarına hükmetme arzusu* gibi amiller de mezheplerin ortaya çıkmasında etkili olan amiller arasında sayılabilir.⁵

Mezheplerin ortaya çıkışını hazırlayan başlıca faktörleri; naslar da dinin ana ilkeleri genel hatları ile açıklanmış olsa da bunların ayrıntıları ile ilgili hususlara yer verilmemiş olması ve bunlara yaklaşımda ortaya konulan metodolojik farklılıklar. Dünya ve ahirette sorumluluk yükleyen fiiller ile ilgili doğrudan alakalı olan kader

³ Avni İlhan, “Mezhepler Üzerine”, **Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi**, Cilt 13, Sayı 5, s. 311.; İlyas Üzüm, “Mezhep”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 29, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, s. 526.

⁴ Cenksü Üçer, “Mezhep Olgusu ve Mezhepçilik Ekseninde İhtilaf Ahlakı”, **Diyanet İlmi Dergi**, Cilt 53, Sayı 3, (2017), s. 136-143.

⁵ Muhammed Ebû Zehra, **Mezhepler Tarihi**, Hasan Karakaya, Kerim Aytekin ve Abdülkadir Şener (çev.), İstanbul: Hisar Yayınevi, T.s., s. 9-12.

meselesi ve ashap döneminde birtakım sosyal ve siyasi çatışmaların bu mesele merkezinde ele alınması; Hz. Peygamber'in vefatından sonra yönetim işin de kimin ona hilafet edeceğine dair tartışmalar; İslam'ın takvaya dayalı üstünlük ilkesi ile önlenmeye çalışılmış olsa bile kökü cahiliye dönemine dayanan soy ve kabile asabiyetinin Peygamberin vefatından sonra tekrar ortaya çıkması; Hz. Peygamber döneminden itibaren yayılmaya başlayan İslam dininin karşılaştığı farklı inanç guruplarına mensup insanların bir kısmının İslam'ı benimsemesi ve bunlardan bazılarının eski inanç ve geleneklerinden tam olarak kopmamış olması gibi hususlar şeklinde özetlemek mümkündür.⁶

1.1.1. Şia Mezhebinin Doğuşu ve Gelişimi

Şia kelimesi, sözlükte ş-y-a kökünden türemiş olup tabi olmak, desteklemek, taraftar, yardımcı, destekleyici, yayılmak, kendisini desteklemek üzere bir kimse etrafında toplanan grup, insanların kendisi ile güçlendiği kimseler, gibi anlamlara gelmektedir. Kelime sözlük anlamı itibariyle eş, benzer, aslan yavrusu, birisinin peşinden gitmek, misafiri uğurlamak manalarını karşılıyor olsa da daha çok taraftar, yardımcı ve fırka anlamları ile öne çıkmaktadır.⁷ Bu anlamları ile beraber kelime daha çok Hz. Ali'ye (ö. 40/661) tabi olup onun Hz. Resulullah'tan sonra imam olduğuna ve imametini Ali ve evlatlarında kalacağına inanan taraftarlarını nitelemek için kullanılmaktadır.⁸ Eş'ari de (ö. 324/935-36) Şia isminin Hz. Ali taraftarı olup onu diğer sahabelerden üstün tutanlar için kullanıldığını söylemektedir.⁹ Şia kelimesinin ilk dönemlerde sözlük anlamı çerçevesinde daha çok taraftar manasıyla kullanıldığı görülmekte olsa da Şî müellifler onun henüz Hz. Peygamber hayatta iken Hz. Ali taraftarı olan sahabeleri nitelemek için kullanıldığını ileri sürmektedirler. Nitekim Nevbahtî (ö. 310/922 [?]) *Fıraku's-Şia* adlı eserinde, Mikdat b. Esved (ö. 33/653), Selman-ı Farisi (ö. 36/656 [?]), Ebû Zer el-Gıfârî (ö. 32/653) ve Ammar b. Yasir'in (ö.37/657) Hz. Peygamber'in devrinde Ali'nin Şia'sı/taraftarları olarak

⁶ Üzüm, **a.g.m.**, 526-532.

⁷ Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, **Kitâbü'l-Ayn**, Beyrut: Dar ve Mektebetü'l-Hilâl, T.s., Cilt 2, s. 191.; İbn Dureyd, **a.g.e.**, Cilt 2, s. 749.; İbn Manzûr, **a.g.e.**, Cilt 4, s. 2377, 2378.; İsfahânî, **a.g.e.**, s. 470.; Ethem Rûhi Fığlalı, "Şiiliğin Doğuşu ve Gelişmesi", **Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu**, İstanbul, 13-15Şubat 1993, s. 33.

⁸ Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf, el-Cürçânî, **Kitâbü't-Tarîfât**, Beyrut: Daru'l Kitabu'l İlmiyye, 1983, s.129.

⁹ Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî el-Basrî, **Makâlât'ul-İslâmiyyîn**, Ömer Aydın ve Mehmet Dalkılıç (çev.), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019, s. 46.

isimlendirdiklerini söylemekte ve bu kişilerin bu ümmette Şia diye isimlendirilen ilk kişiler olduğunu belirtmektedir. Ayrıca kavramın Kur'ân-ı Kerim'de taraftar anlamıyla Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. İsa ve diğer peygamberlere izafe edilerek de kullanıldığını eklemektedir.¹⁰ Kavram genel olarak Kerbelâ hadisesinden sonra Hüseyin'in (ö. 61/680) intikamını alıp Hz. Ali'nin soyuna yardım etmek için bir araya gelenleri ve onlara taraftar olanları ifade etmekte iken; zamanla imamet konusunda kendine özgü bir düşünce geliştirip; Hz. Peygamber'in vefatından sonra imametini Ali ve oğullarına nas ve tayin ile geçtiğine ve kıyamete kadar onun soyunda devam edeceğine inanan toplulukları nitelemek için kullanılmıştır.¹¹ Fakat Şia'ya mensup olup varlığını günümüze kadar sürdüren Zeydiyye fırkası, Hz. Ali'nin Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) ve Hz. Ömer'den (ö.23/644) faziletli olduğuna inanmakla beraber ilk iki halifenin hilafetinin meşruluğunu kabul etmektedir.¹²

Mezhepler her ne kadar itikadî, fikhî ve siyasi şeklinde kategorize edilmiş olsalar da bu tasnifler pedagojik anlamda olup öğrenmeyi kolaylaştırmak için yapılmıştır. Dolayısıyla itikadî mezheplerin siyasi mezhepler ile siyasi mezheplerin ise itikadî ve fikhî mezheplerle ilgisinin bulunmadığını söylemek doğru olmaz. Doğrusu hangi başlık altında incelenirse incelenir mezheplerin birbirleriyle düşünce bağlantıları sürekli olmuş, siyasi veya itikadî düşünceler birbirlerinin etki alanına girdiği gibi bunların fikhî mezheplere de etkileri olmuştur.¹³ Bu bağlamda; ortaya çıkış itibariyle imamet/hilafet eksenli bir siyasi mezhep olarak anlaşılan Şia'nın itikadî ve fikhî görüşlerinin zamanla, imamet merkezli etki ile şekillendiği görülmektedir.

İslam tarihinde ilk büyük ayrılık Hz. Peygamber'in vefatından sonra onun yerine kimin hilafet edeceği konusunda yaşanmıştır. Şîî Sünnî farklılaşması temellerini bu ayrılıktan almaktadır.¹⁴ Nitekim Şehristânî (ö. 548/1153) *el-Milel ve'n-Nihâl* isimli eserinin mukaddimesinde İslâm'da uğrunda kılıçların çekildiği en büyük ihtilâf

¹⁰ Ebû Muhammed el-Hasen b. Mûsâ b. el-Hasen b. Muhammed el-Bağdâdî en-Nevbahtî, **Fıraku's-Şia**, Beyrut: Menşura'ti Rıza, 2012, s. 51.

¹¹ Ethem Rûhi Fıglalı, **Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri**, Ankara: Selçuk Yayınları, 1986, s. 118.; Muhammed Hüseyin Tabâtabâî, **İslâm'da Şia**, Kadir Akaras ve Abbas Akyüz, (çev.), İstanbul: Kevser Yayınları, 2016, s. 28.; Halil İbrahim Bulut, **Dünden Bugüne Siyasi-İtikadî İslam Mezhepleri Tarihi**, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019, s. 200.

¹² Ali Rabani Gulpaygani, **Kelami Fırkalar ve Mezhepler**, Yunus Gürel (çev.), İstanbul: el-Mustafa Yayınları, 2014, s. 40.

¹³ Mustafa Öz, "Mezhep Kavramı Üzerine", **İslami Araştırmalar Dergisi**, Cilt 15, Sayı 1-2 (2002), s. 307.

¹⁴ Farhad Daftary, **Şîî İslam Tarihi**, Ahmet Fethi Yıldırım (çev.), İstanbul: Alfa Yayınları, 2016, s. 44.

konusunun hilâfet olduğuna işaret etmektedir.¹⁵ Bu konu, Hz. Peygamber'in vefatı ile başlayan dinamizmini günümüzde de sürdürmektedir. Bilindiği gibi Hz. Peygamber'in vefatından sonra sahabelerin çoğunluğu her ne kadar Hz. Ebû Bekir'e biat etmiş olsalar da bu konuda tam bir görüş birliği sağlanamamıştır.¹⁶ Hz. Peygamber'in vefatından sonra imametin/hilafetin nas ve tayin yoluyla Hz. Ali ve oğullarına geçtiğini savunan Şia bu iddiasını çeşitli tarihi olaylar veya naslar ile destekleme yoluna gitmiştir. Resulullah'ın vefatıyla sonuçlanan hastalığı esnasında yaşanan kırtas hadisesinde¹⁷ Şia, Resulullah'ın bir şeyler yazdırmasına müsaade edilmesi halinde Hz. Peygamber'in, Hz. Ali'nin kendisinden sonra imam olmasını yazdıracağını söylemektedir. Sahabeler ve diğer Müslümanların çoğu ise dinin kemale erdiği kabulü üzerinden Hz. Peygamber'in bir şeyler yazdırsaydı dahi bunun dinin özü ile ilgili bir şey olmayacağını zira öyle olmuş olsaydı Hz. Peygamber'in mutlaka bunu tebliğ edeceğini belirterek bu iddiaya karşı çıkmışlardır.¹⁸ Şia bu ve benzeri argümanlar üzerinden imametin nas ve tayin ile Hz. Ali ve oğullarına verildiğini ve tarih boyunca onların zulme uğrayarak bu haklarından mahrum bırakıldıklarını ileri sürmektedir. Şia'ya göre hilafet devlette en önemli ve en yüksek makamlardan biridir. Bu kadar önemli bir işin insanların görüşüne terk edilmesi düşünülemez. Bundan dolayı nasıl ki Hz. Peygamber doğrudan Allah tarafından tayin edilmiş ise aynı şekilde onun vekili durumundaki halifenin de Allah ve Resulü tarafından tayini gerekir. İşte Hz. Ali hilafete bizzat nas ve nasihat ile tayin edilmiştir.¹⁹

Hz. Ebû Bekir'in sahabelerin çoğunun biatıyla halife seçilmesi ve ardından kendisinin yerine Hz. Ömer'i halife olarak bırakması süreçlerinde Hz. Ali ve taraftarları herhangi bir politik duruş sergilemekten uzak kalmış olsalar da çeşitli konularda rahatsızlıklarını dillendirmekten geri durmamışlardır. Hz. Ömer, kendisine yönelik suikast girişimi sonrasında yeni halifeyi seçmek üzere bir komisyon belirlemiş ve bu

¹⁵ Bkz. Mustafa Öz, "Şia", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 39, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, s. 111-114.

¹⁶ Fazlur Rahman, **İslâmî Yenilenme Makaleler 1**, Adil Çiftçi (çev.), Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018, s. 80.

¹⁷ Bkz. Ali İkiz, "*Hz. Muhammed'in Son Günleri ve Bu Dönemdeki Olayların Tarihi Yansımaları*", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi SBE, 2017, s. 132-134.; Şaban Öz, "Kırtâs Hadisesi ve İlgili Rivayetlerin Tenkîdi", **Hikmet Yurdu**, Sayı 3 (Ocak-Haziran 2009), s. 275-286.

¹⁸ Ethem Rûhi Fığlalı, **İmamiyye Şiası**, İstanbul: Selçuk Yayınları, 1984, s. 17,18.

¹⁹ Muhammed Tavit et-Tanci, "İslam'da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu", **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, İsmail Yakıt (çev.), sayı 1 (1994) s. 62.

komisyon Hz. Osman'ın (ö. 35/656) halifeliğine karar vermiştir. Hz. Osman'ın halifeliğinin ilk dönemlerinde herhangi bir problem yaşanmamış olsa da özellikle halifeliğinin son altı yılında bazı politika ve tutumlardan dolayı bir muhalefet gelişmiş ve neticede bu süreç Hz. Osman'ın şehit edilmesi ile son bulmuştur. Hz. Osman şehit edildikten sonra onun yerine Hz. Ali halife olarak seçilmiştir. Halifeliğe seçildiği ilk günden, bir harici tarafından şehit edildiği güne kadar Hz. Ali'nin hilafet döneminin neredeyse tamamı iç karışıklıklar ile geçmiştir; bir taraftan Hz. Osman döneminden devralınan siyasi ve idari problemler diğer taraftan Hz. Osman'ın katillerinin hemen cezalandırılmasını talep edilmesi üzerine pek çok kriz ortaya çıkmıştır. Bu etkiler ile gerçekleşen ve birçok sahabe ile beraber Talha b. Ubeydullah (ö. 36/656), Zübeyr b. Avvâm (ö. 36/656) gibi Aşere-i Mübeşere'den* kabul edilen sahabeler yanında Hz. Peygamber'in eşlerinden Aişe'nin (ö. 58/678) de dâhil olduğu Cemel Savaşı bu krizlerden bir tanesidir. Yine benzer argümanlar ile ortaya çıkan Şam valisi Muaviye bin Ebû Süfyan (ö. 60/680) ve taraftarları ile yapılan Siffin savaşı gibi Müslümanlar arasında oldukça derin izler bırakan çatışmalar sebebiyle Hz. Ali'nin hilafet dönemi deyim yerinde ise tam bir kaos içinde geçmiştir. Nitekim İslam tarihinde ilk kitlesel kopmanın bu dönemde Hariciler olarak adlandırılan gurubun Siffin savaşında meydana gelen hakem olayının akabinde ortaya koydukları tutumla gerçekleştiği bilinmektedir. Sonuçsuz kalan hakem olayından sonra Hz. Ali'nin Kufe'de bir harici tarafından şehit edilmesinin ardından Hz. Ali taraftarları, oğlu Hasan'a (ö. 49/669) biat etmiş, sonrasında Hasan, Muaviye ile anlaşarak hilafetten feragat ettiğini duyurmuştur. Böylece Muaviye b. Ebû Süfyan liderliğinde İslam tarihinde Emevîler devri olarak isimlendirilen dönem başlamıştır. Muaviye, ölümünden önce kendisinden sonra yerine oğlu Yezid'i (ö. 64/683) halife olarak belirlemiş ve bu durum çeşitli tepkilere sebep olmuştur. Yezid'e biat etmeyen Hz. Ali'nin oğlu Hüseyin Kerbelâ da küçük bir grup taraftarı ile birlikte şehit edilmiştir. Hüseyin'in şehit edilmesi olayı Şia tarihi açısından gerek siyasal gerekse de düşünsel anlamda çok derin bir etkiye sahip olmuştur. Şî telakkiye göre Hz. Peygamber'in vefatı ile başlayan Hz. Ali ve evlatlarına yönelik hak gaspları ve zulümler Kerbelâ'da Hz. Hüseyin şehit edilmesi ile zirveye ulaşmıştır. Bu durum lider kültü etrafında birleşen ve genel bir hak mağduriyeti düşüncesinden

* Hz. Peygamber tarafından cennete girecekleri henüz hayatta iken müjdelenen on sahabe için kullanılan terkip. Geniş bilgi için bkz. Abdullah Aydın ve İsmail Lütfü Çakan, "Aşere-i Mübeşere" **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 3, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, s. 547.

beslenen Şia'nın daha sonra ortaya konulan düşüncelerinin sistemleştirilmesinde belirleyici bir etkiye sahip olmuştur. Nitekim bu etkinin günümüzde de devamlılığını koruduğu gözlenmektedir.²⁰

Hz. Osman döneminin ikinci yarısından itibaren başlayarak Hz. Ali'nin şehit edilmesi ile beraber hilafet merkezli gelişen ve Kerbelâ olayına kadar devam eden iç karışıklıklar, zaman içinde hilâfetin Hz. Ali ve oğullarına ait olduğu fikri etrafında birleşen farklı gurupların doğmasına yol açmıştır. Genel bir adlandırma ile Şîa olarak isimlendirilen bu guruplar mezhepler tarihi müelliflerince çeşitli guruplar şeklinde tasnif edilmiştir. Konuya ilişkin ayrıntıları ilgili kaynaklara havale edip kısaca Şia'nın en çok bilinen üç gurubundan söz etmenin yeterli olacağı kanaatindeyiz. Şia'nın en meşhur ve en çok taraftara sahip olan guruplarını, *İmamiyye*, *İsmailiyye* ve *Zeydiyye* şeklinde sıralamak mümkündür.

1.1.1.1. Zeydiyye

Kurucusu Hz. Hüseyin'in Ali Zeynelâbidîn'den olan torunu Zeyd b. Ali'den (ö.122/740) hareketle Zeydiyye olarak adlandırılan gurubun tarih sahnesine çıkışı, Zeyd ile Emevî halifesi Hişam b. Abdümelik (ö. 125/743) arasında Hz. Ali'den kalan vakıfların idaresi ile ilgili tartışmalar ile başlamaktadır. Emevî halifesi tarafından hakarete uğrayan Zeyd b. Ali özellikle Kufelilerin desteği ile Emevî idaresine karşı çıkmaya başlamıştır. Hilafetin Ali oğullarına ait olduğunu savunan Zeyd, onlardan ancak hilafet iddiası ile açık bir şekilde ortaya çıkıp insanları Allah'ın kitabına ve Peygamberin sünnetine davet eden kimsenin imam olabileceğini düşünmektedir. Zeyd, Emevî Haşimî çekişmesi, Emevî idaresinin kötü yönetimi ve Ali oğullarına karşı uyguladıkları haksız politikaların da etkisiyle yönetime karşı harekete geçmiştir. Dönemin etkili isimlerinden olan Ebû Hanife (ö. 150/767) ve Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) gibi kişiler ile de ilişkisi olan Zeyd, Kufe merkezli başlattığı hareketle insanları Kur'ân

²⁰ İslam tarihinde hilafet merkezli tartışmalar araştırma konumuzun dışında kaldığı için konu ile ilgili bu özet bilgileri vermekle iktifa ettik. Ayrıntılı bilgi için şu eserlere başvurulabilir. Ethem Rûhi Fiğlalı, **Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri**, Ankara: Selçuk Yayınları, 1986.; Tabâtabâî, **İslâm'da Şia**, Kadir Akaras ve Abbas Akyüz, (çev.), İstanbul: Kevser Yayınları, 2016.; Halil İbrahim Bulut, **Dünden Bugüne Siyasi-İtikadî İslam Mezhepleri Tarihi**, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.; Hasan Onat ve Sönmez Kutlu (Ed.), **İslam Mezhepleri Tarihi**, Ankara: Grafiker Yayınları, 2016. Abdülbaki Gölpınarlı, **Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiiilik**, İstanbul: Der Yayınları, 1987.; Mustafa Günal, **Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset**, İstanbul: İnsan Yayınları, 2019.; Hasan Gümüšoğlu, **İslam'da İm'amet ve Hilâfet**, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2017.; Mustafa Öz, "Şia", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 39, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, s. 111-114.

ve sünnet çerçevesinde zalimler ile cihat etmeye, mazlumları korumaya ve Ehl-i Beyt'in imametini benimsemeye davet etmeye başlamıştır. Taraftarlarının bir kısmı Emevi idaresinin Kufe valisi tarafından hapsedilen Zeyd, az sayıda taraftarı ile Emevî ordusuna karşı giriştiği savaşta hicri 122 yılında öldürülmüştür.²¹

Zeyd b. Ali özellikle ilk halifeler Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer hakkındaki olumlu görüşleri ile Ali oğullarından imam olacak kişinin bizzat silahla ortaya çıkıp mücadele etmesi ve insanları buna açıkça davet etmesi gerektiğine dair görüşleri, ismiyle anılan grubu diğer Şîî guruplardan ayıran alâmetifarika olmuş aynı zamanda grubun imamet anlayışının şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır. Nitekim onun özellikle ilk halifeler ile ilgili görüşleri “efdal varken mefdul'un halifeliği caizdir” şeklinde literatüre geçmiştir. Bu görüşle Zeyd, en faziletli olan Hz. Ali varken ondan daha az faziletli Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in halife olabileceğini ifade etmiştir.²²

Zeyd'in Hişam b. Abdülmelik'e karşı başlattığı isyan ile başlayan hareket Kâsım b. İbrâhim er-Ressî (ö. 246/860) tarafından itikadî bir mezhep olarak sistemleştirilmiş ve bu düşünceyi benimseyenler hakları olduklarını iddia ettikleri hilafeti ele geçirmek için Emevî ve Abbasi yönetimlerine karşı çeşitli isyan hareketleri içerisine girmişlerdir.²³ İktidarı elde etmek için çeşitli girişimlerde bulunan Zeydîler özellikle Taberistan ve Yemen'de hâkimiyet kurmayı başarmışlardır. Bu durum onların inanç dünyalarının şekillenmesi ve kurumsallaşması üzerinde de etkili olmuştur. Nitekim söz konusu düşünceyi besleyenler günümüzde de özellikle Yemen ve Ürdün başta olmak üzere Amerika ve Almanya gibi bazı batılı devletlerde varlıklarını sürdürmektedirler.²⁴

Görüşleri itikadî olarak Mutezile, fikhî olarak Hanefilik ile oldukça benzerlik gösteren Zeydîler, imameti dinin temel esaslarından kabul edip; bu doğrultuda Hz. Ali'nin müminlerin emiri olarak Hz. Peygamber'den sonra insanların en faziletlisi olduğuna inanırlar.²⁵ Fırka, Hz. Ali'yi Allah'ın emirlerini en güzel şekilde yerine getiren, dinin koruyucusu ve Müslümanların efendisi olarak nitelemiştir. Şîî gelenek

²¹ Ebû Mansûr Abdulkahir el-Bağdadî, **el-Fark Beyne'l-Firak**, Beyrut: Daru'l Âfaki el-Cedide, 1977, s. 25,26.; Bulut, **a.g.e.**, s. 207-210.; Gölpınarlı, **a.g.e.**, s. 87,88.; Mustafa Öz, “Zeyd b. Zeynelabidin ve Zeydiyye”, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 19 (2000), s. 43-45.

²² Eş'ari, **a.g.e.**, s. 120.; Ebû Zehra, **a.g.e.**, s. 54.

²³ İsa Doğan, “Zeydiyye Mezhebi”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 3 (1989), s. 89, 90.

²⁴ Bulut, **a.g.e.**, s. 216. Tabâtabâî, **İslâm'da Şia**, s. 71.

²⁵ Bkz. Yusuf Gökalp, “Zeydiyye Mezhebinin Görüşleri, Kültürel Mirası ve İslam Düşüncesine Katkıları”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 7, Sayı 2, s. 55-93.

içinde yer alan Zeydiyye imamete dair görüşleri ile diğer Şîî guruplardan ayrılmaktadır. Onlara göre Hz. Peygamber sağlığında kimseyi imam olarak tayin etmediği gibi bununla ilgili herhangi bir vasiyette de bulunmamıştır. Ayrıca bir önceki imamın bir sonrakini belirlemesi de söz konusu değildir. Resulullah'tan sonra ümmetin en faziletlisi ve imamete en layık olanı Hz. Ali b. Ebû Tâlib, ondan sonra da oğulları Hasan ve Hüseyin'dir. Bunların ardından imamet onların soyundan gelen ve gerekli şartları taşıyanların hakkıdır. Zeydiyye'ye göre Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'in imametleri meşrudur.²⁶ Fırkanın bu ve benzeri görüşlerinden dolayı günümüzde Şia içinde ana akımı temsil eden İmamiyye fırkası tarafından çok kabul görmediği anlaşılmaktadır. Nitekim Şîî/İmamî müellif Tabâtabâî *İslam'da Şia* isimli kitabında onlardan söz ederken *Şîî olduğu söylenen* ifadesini kullanmakta ve onların amelde Hanefileri taklit ettiğini söylemektedir.²⁷

1.1.1.2. İsmailiyye

İmam Ca'fer es-Sâdık'ın (ö. 148/765) vefatından sonra oğullarının en büyüğü İsmâil'in (138/755-56 [?]) imam olması gerektiğini savunan ve Mûsâ el-Kâzım'ın (ö. 183/799) imametini kabul etmeyen bu fırka; İsmail b. Ca'fer'i imam olarak kabul etmelerinden dolayı *İsmaililer*, yedi imam kabul etmelerinden dolayı da *Seb'iyye* diye isimlendirilmektedir.²⁸ Bu grup İmam Ca'fer henüz hayatta iken vefat eden oğlu İsmail'in öldüğüne inanmamakta, onun öldürülme korkusu ile gizlendiğine ve babasının da işaret ettiği gibi Mehdi olarak geri döneceğini ileri sürmektedir.²⁹

İsmailîlere göre Allah, ne vadır ne yoktur, ne alimdir ne cahildir, ne kadirdir ne de acizdir. Bu durum bütün sıfatlar için geçerlidir zira bu sıfatları gerçekten kabul etmek Allah ile varlıklar arasında ortak özellikler gerektirir. Bu da Allah'ı yarattıklarına benzetmek yani teşbihtir. Sıfatlarda mutlak nefy ise Allah'ı olmayanlara ortak kılmak olurki buda Allah'ı pasifize etmektir. Bunların aksine Allah, sıfatları vareden ve tüm bu tezatlar âleminin rabbidir.³⁰ İsmailî düşüncüyü benimseyenlere göre hüccetin esası daima yedi esas üzerine dönmekte ve şöyle devam etmektedir: Hz. Adem nübüvet ve velayeti

²⁶ Mehmet Ümit, "Zeydiyye Mezhebi, İmamet Anlayışı ve Sahabe Hakkındaki Görüşleri" **Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 1, Sayı 2 (Güz 2015), s. 98-101.

²⁷ Tabâtabâî, *İslâm'da Şia*, s. 71.

²⁸ Fıglalı, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, s. 130.

²⁹ Nevbahti, **a.g.e.**, s. 114,115, Ebû Zehra, **a.g.e.**, s. 65.

³⁰ Curcanî, **a.g.e.**, s. 26.

kendinde toplamış olarak gönderildi. Ondan sonra yedi vasisi onun yerini aldı, Hz. Adem'in yedinci vasisi Hz. Nuh, onun yedinci vasisi Hz. İbrahim, ondan sonra Hz. Musa ve onun yedinci vasisi olarak da Hz. İsa gönderilmiştir. Hz. Muhammed'de Hz. İsa'nın yedinci vasisidir. Hz. Muhammed'ten sonraki imamlar sırayla Hz. Ali, Hüseyin b. Ali, Ali b. Hüseyin, Muhammed Bakır, Ca'fer Sadık ve oğlu İsmail'dir. Sonra gelen yedi vasinin isimleri gizlidir. Onlardan sonrada Mısır Fatımi devletinin ilk yedi hükümdarı vasi olarak görevlendirilmişlerdir.³¹ Bâtıniler olarak da adlandırılan bu fırkanın müntesipleri çoğu zaman gizlilik içinde hareket etmişlerdir. Yine şeriatıta zahir batın ayrımı yaparak sair insanların ancak onun zahirine vakıf olabileceklerini batinının ise ancak imamlar tarafından bilinebileceğini ileri sürmüşlerdir. Fırka aynı anlayışı Kur'ân içinde geçerli kabul etmiş, pek çok defa Arapça kelimelere dilin gerekliklerinden uzak anlamlar vermiş ayetleri uzak ihtimallerle tevil etmişlerdir. Bu davranışlarını da imamlara has batinî ilim anlayışı ile temellendirmeye çalışmışlardır.³² İsmailîler, Allah'ın nurunun Hz. Muhammed'ten sonra sırasıyla imamlara intikal ettiğini kabul emektedirler. Nasuti ve lahuti sıfatlara haiz olan imamların beşeri yönleri tüm insanlar tarafından bilinmekte iken ilahi vasıfları ise ancak kendilerine izin verilenler tarafından bilinebilir. Bu anlayış imamlara insanüstü özelliklerin atfedilmesine sebep olmuş ve fırka içinde hulûla* varacak düşüncelerin zuhur etmesine sebebiyet vermiştir.³³ Allah imamlara ilahi bir feyiz lütfetmiş ve bu vesile ile onları imamet gerekliliğinden dolayı diğer insanlardan üstün tutarak diğer insanlarda olmayan ilimleri onlara has kılmıştır. İmamın açık ve tanınan bir kimse olması zorunlu değildir. O, gizli ve tanınmayan birisi de olabilir. Her halükarda kendisine itaat edilmesi gerekir. İmam hiç kimseye karşı sorumlu değildir. Kimse onu hatalı göremez, herkesin ona inanması vaciptir. Yaptığı her şey hayır olup ondan şer sudur etmez.³⁴ İsmailîlere göre imamet farklı mertebeleri vardır. Bu mertebelerden en üstün olanı Natık Peygamberi seçen *Mukim İmam* mertebesidir. Vasi ve Peygamberin yerine geçip sırrın emini olan mertebe *Esas İmam* diye isimlendirilmektedir. Esas İmamın neslinden gelip kendisinden sonraki imamı belirleyen kimseye *Müstekar İmam* denilmektedir. Müstekar

³¹ Tabâtabâî, **İslâm'da Şia**, s. 73,74.

³² Ebû Zehra, **a.g.e.**, s. 66.

* Hulûl, İlâhî zâtın ya da sıfatların yaratılmışlardan olanlara intikal edip onlar ile birleşmesi. Bkz. Kürşât Demirci, "Hulûl", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 18, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998, s. 340, 341.

³³ Bulut, **a.g.e.**, s. 227.

³⁴ Ebû Zehra, **a.g.e.**, s. 67.

imama niyabet edip imamet işlerini yerine getirmekle görevli olan, kendisinden sonraki imamı belirleme hakkına sahip olmayan imama ise *Mustavdî İmam* ismi verilmektedir.³⁵ İmamet doktrinleri benzerlik gösterse de İsmailîler özellikle aşırı bâtinî yorumları dolayısı ile İmamîyye fırkasınca kabul görmemiş, eleştiriye tabi tutulmuşlardır.³⁶

Kurtarıcı Mehdi'nin yakın bir zamanda ortaya çıkacağı inancına dayanan fırka, toplumsal olarak çeşitli mağduriyetler yaşayan kesimler tarafından benimsenmiş ve geri kalmış mağdur kesimlerce Abbasi düzenine karşı ortaya çıkan toplumsal ve dinsel bir protesto hareketi görünümü kazanmıştır. Nitekim İsmailî düşüncenin daha çok merkezi yönetimden uzak kırsal alanlarda taraftar topladığı bilinmektedir.³⁷ Bununla beraber gerek öncülüklerinde kurulan Fatımi devleti öncesinde gerekde sonrasında özellikle “daî” diye adlandırılan İsmailî propagandistlerin çalışmaları ve sıkı bir şekilde uygulanan hiyerarşik düzen ile teşkilatî yapılanma sayesinde tarihi seyir içinde bu düşüncüyü benimseyenler geniş bir etki alanına sahip olmuşlardır. Özellikle Horasan, Irak, Yemen, Bahreyn bölgelerinde geniş bir yelpazede hâkimiyetlerini tesis etmekte başarılı olmuş, etkinliklerini uzun süre muhafaza etmişlerdir.³⁸ Günümüzde Hindistan, Pakistan, Afganistan, İran ve Yemen gibi ülkelerde varlıklarını sürdürmekte olan İsmâilîlerin bugünkü sayısı hakkında elde kesin bilgi mevcut değilse de bu düşüncüyü benimseyenlerin sayısının 10 milyon civarında olduğu söylenebilir.³⁹

1.1.1.3. İmamiyye

Bu fırka mensupları, imamları benimsemeyi inanç konusu haline getirip, imameti dinin temel esaslarından kabul ettikleri için *İmâmiyye*, fikhî görüşlerini altıncı imam olarak kabul edilen Ca'fer es-Sâdık'a nisbet ettiklerinden *Ca'feriyye*, imamların sayısını on iki ile sınırladıklarından dolayı *İsnâşeriyye* olarak isimlendirilmişlerdir. Ayrıca on ikinci kurtarıcı imamın gelişini beklemelerinden dolayı *Ashâbü'l-intizâr*, aynı imamı “kaim” (hayata olan) olarak isimlendirmelerinden dolayı *Kâimiyye*, Zeyd b. Ali'yi ilk

³⁵ Gulpaygani, a.g.e., s. 77.

³⁶ Gölpınarlı, a.g.e., s. 90.

³⁷ Daftary, a.g.e., s. 142.

³⁸ Bkz. Muzaffer Tan, “İsmailiyye'nin Teşekkül Süreci”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi SBE, 2005, s. 66-111.

³⁹ Mustafa Öz, Mustafa Muhammed eş-Şek'a “İsmailiyye”, TDV *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 23, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, s. 133.

iki halife ile ilgili görüşlerinden dolayı terk ettiklerinden dolayı *Rafıza** diye de isimlendirilmişlerdir.⁴⁰

Hz. Ali ve Muaviye arasında yaşanan çekişmede siyasi olarak Hz. Ali tarafında yer alanlar başlangıçta dini düşünce ve yaşayışlarında herhangi bir farklı anlayış sergilememekteydiler. Daha çok Ehl-i Beyt taraftarlığı ile ön plana çıkan bu guruplar özellikle Emevî ve Abbasî yönetimlerinin Ehl-i Beyt'e yönelik sert tutumlarına karşı yönetimin Ali ve oğullarına ait olduğu konusunda düşünceler geliştirmiş ve bu düşünceler dini prensipler ile ilişkilendirilmeye çalışılmıştır.⁴¹

İmamiyye'nin tarihçesini genel olarak; *gaybet öncesi imamlar dönemi, küçük gaybet dönemi ve büyük gaybet dönemi* olmak üzere üç dönemde ele almak mümkündür. İlk imam olarak kabul edilen Hz. Ali b. Ebû Talip ile başlayıp on ikinci imam Muhammed el-Mehdi'nin 260/874 tarihindeki gaybetine kadar devam eden süreç İmamlar dönemi olarak adlandırılmaktadır. Şia'ya göre babasının vefatından sonra gaybete çekilen on ikinci imam halen sağ olup kıyamete yakın bir zamanda kurtarıcı Mehdi olarak gelecektir. On ikinci imamın gaybette olduğu dönemde onunla insanlar arasındaki iletişime Sefirler aracılık etmektedir.* Sefirler döneminin sona ermesi ile küçük gaybet diye isimlendirilen dönem sona ermiş, günümüze kadar devam eden büyük gaybet dönemi başlamıştır. Son sefirin ölümü ile beraber başlayan büyük gaybet dönemi günümüze kadar devam etmekte olup imamî düşüncüyü benimseyenlere göre buna inanmak dinin asıllarındandır.⁴²

İmamiyye inancı ismiyle müsemma olduğu imamet doktrini çerçevesinde gelişim göstermiş olup fırkanın düşünsel dünyasının merkezinde imamet ve imamlar bulunmaktadır. Diğer inanç esasları da bir şekilde imamet doktrini etkisi ile şekillenmiştir. Bu düşüncüyü benimseyenlere göre Hz. Peygamber kendisinden sonra hilafet için Hz. Ali'yi seçmiştir. O da Hz. Peygamber'in vasiyeti gereği kendisinden

* Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in hilafetini ret ettikleri için bu isimle anıldıklarına dair görüşler de bulunmaktadır. Bkz. Eşari, **a.g.e.**, s. 60.

⁴⁰ Bulut, **a.g.e.**, s. 236-238.; Ethem Rûhi Fığlalı, "İsnaâşeriyye", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 23, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, s. 142.

⁴¹ Bulut, **a.g.e.**, s. 239.

* İmamiyye inancına göre on ikinci imamın gaybetinden sonra onunla insanlar arasında ki iletişimi sırasıyla şu dört sefir sağlamıştır: Ebû Amr Osman b. Said (ö.?), Ebû Ca'fer Muhammed b. Osman (ö. 305/917), Hüseyin b. Ruhen (ö. 326/938), Ali b. Muhammed es-Semerrî (ö.328/940). Bkz. Bulut, **a.g.e.**, s. 246.

⁴² Ayrıntılı bilgi için bkz. Ethem Rûhi Fığlalı, **İmamiyye Şiası**, s. 160-179.; Bulut, **a.g.e.**, s. 241.

sonra gelecek imamları tayin eder. İmamet sıfatlar ile tayin edilemez bilakis açık ve kesin deliller ile bizzat tayin edilir. Yine onlara göre Resulullah'ın kendisinden sonra ki halifeyi tayin etmekten daha önemli bir işi yoktur. Kendisinden sonra insanların sorunlarını çözecek ve onlara yol gösterecek birini tayin etmek Hz. Peygamber'e vaciptir. Resulullah bu sorumluluğunu Ali'yi tayin ederek yerine getirmiştir.⁴³ İmamet nazariyesini iyi anlamak için İmamiyye tarafından imamların nitelendirildikleri sıfatları bilmek gereklidir. İmamiyye'ye göre İmam, *masum* olmalıdır. İmamet için gerekli *tüm ilimleri* kendisinde toplamalı, hasımlarına karşı *müdafaa için gerekli dini ve dünyevi ilimlere* sahip olmalıdır. İmam *şecaat* sahibi olmalı, *tebaasının en faziletlisi*, *en cesaretlisi*, *en cömerdi* olmalıdır. Yaradılış ve nesep açısından *kendisinden önce ve sonra hoş karşılanmayan kusurlardan arî olması* gerektiği gibi imametinde delalet eden *mucizelere* sahip olmalıdır. Yaşadığı asırda biricik olmalı ve *bütün dünya için imam* olmalıdır.⁴⁴ İmamet için gerekli görülüp, imamların taşıdıkları kabul edilen bütün bu özelliklere sahip kişiler tartışmasız bir otorite olarak görülmüş, bu düşünceyi benimseyen kişiler tarafından tartışılmaz bir lider kültü meydana getirilmiştir. “Tarihi seyir içinde çeşitli etmenler ile bir kısım bölünmeler yaşayan İmamiyye kendi içinde çeşitli fırkalara ayrılmıştır.”⁴⁵

Günümüzde Şîî dünyanın lokomotifliğini üstlenen İmamiyye çeşitli konularda sair Şîî fırkalardan ayrılmaktadır. Bu bağlamda İmamiyye ile Zeydiyye arasındaki temel fark İmamiyye'nin imameti Ali ve oğullarından on iki kişinin nas ile tayin edilmiş hakkı olarak görmesine karşın Zeydiler'in İmametini Ehl-i Beyt ve on iki kişi ile sınırlı olduğunu kabul etmemiş olmaları durumu görülmektedir. İsmailiyye ise İmameti yedi sayısı üzerinde döndürme, teklifin kaldırılması, nübüvvetin son bulmamış olması gibi fikirler ile İmamiyye'den ayrılmaktadır.⁴⁶ İmamiyye fırkasını diğerlerinden ayıran en önemli husus imamın nasla tayin edildiği meselesidir. Nitekim İmamiyye mucize sahibi olmasa bile imamın nas ile tayin edildiği konusunda ittifak halinde iken diğer guruplarda farklı yaklaşımlar söz konusudur.⁴⁷ İslam toplumunun en büyük

⁴³ Ebû Zehra, **a.g.e.**, s. 57.

⁴⁴ Onat ve Kutlu, **a.g.e.**, s. 205.

⁴⁵ Bkz. el-Bağdadî, **a.g.e.**, s. 16,17.; Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, “İtikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikin”, Faruk Sancar (çev.), **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, Cilt 9, sayı: 2 (2009), s. 147-150.

⁴⁶ Tabâtabâî, **İslâm'da Şia**, s. 78.

⁴⁷ Recep Demir, **Kur'ân'ın Şîî Yorumu Ebû C'âfer Tûsî Örneği**, Ankara: Araştırma Yayınları, 2019, s. 238.

kitlelerinden birini teşkil eden İmamiyye günümüzde başta İran, Pakistan ve Irak olmak üzere Azerbaycan, Hindistan, Afganistan, Suudi Arabistan ve Lübnan gibi ülkelerde varlıklarını sürdürmektedir.⁴⁸

Çalışmanın esas konusunu teşkil eden Tefsiru'l-Kummî'nin müellifi Ali b. İbrahim el-Kummî'nin İmamiyye fırkasına mensup olmasından dolayı ikinci bölümde fırkanın görüşlerine ayrıntılı bir biçimde yer verilmiştir. Çalışmada bundan sonraki yerlerde “Şia” lafzı ile “İmamiyye Şiası” kastedilecektir.

1.2. MEZHEBİ TEFSİR

Kur'ân ayetlerinin yorumlanmasında müfessirin mezhebi aidiyetinin etkisi olduğu yadsınamaz. Fakat tefsir faaliyetinin merkezinde bulunan müfessirin olabildiğince bu aidiyetlerini bir kenara bırakarak Kur'ân metnine yoğunlaşması, Kur'ân'ın asıl mesajının anlaşılması açısından önemlidir. Bu bölümde mezhebi tefsir terkihi ele alınacak ve Şia'nın tefsir anlayışı ve gelişim evreleri incelenecektir.

Mezhebi Tefsir terkihi, dinin inanca dair esaslarını veya ortaya koyduğu ameli hükümleri anlama ve anlamlandırma konusunda ortaya çıkan düşünce sistemi ya da bu düşünce sistemi etrafında oluşan ekolleşmeyi ifade eden mezhep kavramı ile Kur'ân-ı Kerim ayetlerini anlamayı ve Allah'ın bu ayetlerdeki muradını beşer gücü oranında ortaya koymayı ifade eden tefsir terimlerinin bir araya gelmesi ile oluşmaktadır. Bu terkip kendisini oluşturan kelimelerin anlam alanlarından daha dar bir anlam alanına sahiptir. Zira *mezhep* ve *tefsir* kelimeleri tek başına kullanıldıklarında kendi alanlarıyla ilgili bütün bilgileri kapsayacak bir anlam ihtiva ederken *Mezhebi Tefsir* ifadesi daha sınırlı bir anlam ifade etmektedir.

İlk kez Zehebî tarafından kullanılan Mezhebi Tefsir terkihi bu kullanımıyla, herhangi bir mezhebe ait olan tefsir ya da ait olduğu mezhebi savunan, mezhebi bir bakış açısı ile yazılan ve mezhebi eğilimlerin ağır bastığı tefsirler için kullanılmaktadır.⁴⁹ Mezhebi teşekküller İslam'da dini metinleri anlama ve yorumlamada olduğu gibi naslardan hüküm çıkarma konusunda da farklılık ve genişlik vesilesi olarak ortaya çıkmış ve mezhepler hiçbir zaman dinin alternatifi olarak görülmemiştir. Sahabe döneminde herhangi bir mezhepleşme faaliyetinden söz etmek mümkün değilse de

⁴⁸ Geniş bilgi için bkz. Bulut, **a.g.e.**, s. 265, 266. Onat ve Kutlu, **a.g.e.**, s. 209, 210.

⁴⁹ Bkz., Abdülcabbar Adıgüzel, “Kur'ân'ı Mezhebi Saik ve Kaygılarla Okumanın Şii Formu”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi, SBE, 2012, s. 16.

birtakım düşünce ve ictihad farklılıklarından söz edilebilir. Tabiun döneminde de sahabe döneminin etkisi devam etmekte olsa da tefsir ile ilgili bir ekolleşme ya da diğer bir ifade ile mezhepleşmeden söz edilebilir. İslam mezhepleri, ortaya çıkış itibariyle dini esasların farklı bakış açıları ile yorumlanmasından doğmuştur denebilir. Şayet İslam âlimleri meselelere tek bir açıdan bakmış olsalardı o durumda mezheplerden de söz edilmeyecekti. İslam'ın insana tanıdığı düşünce özgürlüğü Kur'ân'ın farklı şekillerde anlaşılmasına müsait olan üslubu ile birleşince kimi ayetler üzerinde birtakım görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır.⁵⁰

Temelde Kur'ân'a yönelik farklılıklarının, biri Kur'ân'ın yapısı, muhtevası ve üslubundan diğeri de müfessirin görüş, düşünce ve yaklaşım tarzından kaynaklanan iki ana sebebi bulunmaktadır. Bu sebeplerden ilki, Kur'ân'ın insan hayatının geneline yönelik mesajlar içermesi, insan bütünlüğüne dair bilgiler vermesidir. Bu özelliğinden ötürü Kur'ân-ı Kerim tarihi serüven içinde belirli dini, siyasi ve sosyal şartlar altında birbirinden ayrı olarak ortaya çıkan İslam ekollerine dayanak noktası olmuş, bu ekoller doğruluklarını göstermek için görüşlerini Kur'ân ile refere etme yoluna gitmişlerdir. İkincisi ise insanın yapısı görüş, düşünce ve tavırlarından kaynaklanmaktadır. Müfessirin fitri yapısı, beceri ve bilgi durumu, temayülleri ve objektifliği gibi pek çok sebep onun Kur'ân'a yönelişini ve bakış açısını etkilemektedir. Bu etkenler Kur'ânî yorumda anlayış farklılıklarını ortaya çıkarmış, Kur'ân tefsirine dair birçok farklı yöntem ve eğilimin ortaya çıkmasında etkili olmuştur.⁵¹

Mezheplerin ortaya çıkışı ile beraber mezhebi tefsir eğilimleri de baş göstermeye başlamıştır. Zira kendi görüşlerini tartışmaya konu olmayacak deliller üzerinden ortaya koyma, halkın ilgisini cezbederek taraftarlarını artırma gayretinde olan her mezhep Müslümanlar nezdinde tartışmasız otorite metin olarak kabul edilen Kur'ân-ı Kerim'e başvurmuştur.⁵² Bu anlayış ayetlerin doğru anlaşılmasında etkili olan nüzul ortamı, Kur'ân'ın bütünlüğü ve nüzul döneminin şartları gibi durumların göz ardı edilmesine sebep olmuş; muhataba ön kabullerden uzak bir şekilde metni anlama imkânı sağlayan “Kur'ân ne diyor?” sorusundan uzaklaşılmasına; onun yerine önceden kabul edilmiş

⁵⁰ Duran Ali Yıldırım, “Mezhep Mensubiyetinin Kur'ân yorumlarındaki Öznelliğe Olan Yansımaları” **e-Sarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi**, Cilt 10, Sayı 4, (2018), s. 1387,1389.; et-Tancı **a.g.m.**, s. 43,44.

⁵¹ Mehmet Kaya, “Tefsir Ekolleri Perspektifinden Kur'ân'ın Çok Boyutlu Yorumu: Besmele Örneği”, **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2015, Cilt 14, Sayı 27, s. 87.

⁵² Abdülcelil Bilgin, **Kur'ân'ı Tanımak**, Ankara: Araştırma Yayınları, 2018, s. 264.

teorilerin Kur'ân metni üzerinden gerekçelendirilmesi hedefini gerçekleştirecek bir tarz ile “Kur'ân'ı neye göre yorumlayabiliriz?” sorusu ile ortaya konulan yorumların merkezde olduğu bir savrulmaya yol açmıştır. Bu durum belli bir sosyokültürel çevrede yetişen ve tefsir faaliyetinin öznesi konumunda olan müfessirlerin eserlerini telif ederken mensup oldukları hakim paradigmanın gölgesinde hareket etmelerine ve geliştirdikleri Kur'ân yorumlarında mezhebi eğilimler göstermelerine sebep olmuştur.⁵³ Müfessirler mensubu oldukları mezheplerin etkisinde yorumlar geliştirmiş her mezhep kendi düşüncesini destekleyen deliller gibi kendileri dışında kalanların görüşlerini de çürütecek delilleri açıkça Kur'ân'da bulmaya çalışmıştır. Bu isteklerini karşılayan açık bir delil bulunamaması durumunda kimi zaman ayetler bağlamından koparılmış yer yer ayetlerde geçen her bir ifade müstakil olarak ele alınmış ve mezhebi saikler ile birtakım yorumlara tabi tutulmuşlardır. Bu anlayışla kimi ayetler salt zahir anlamlarıyla kabul edilmişken kimi ayetlerde kendi düşünceleri doğrultusunda tevil edilmiştir. Kimi zaman bir mezhebe mensup olan bir müfessir, bir ayetin ancak zahiri anlamının esas alınabileceğini ve tevil edilemeyeceğini iddia ederken aynı ayet farklı bir mezhebe mensup olan başka bir müfessir tarafından teville muhtaçtır şeklinde değerlendirilmiştir. Bu yapılırken de *naslarda yer alan bir lafza taşıdığı muhtemel anlamlardan birini vermek anlamındaki te'vil faaliyeti* taraflarca, sadece kendileri için meşru görülmüş kendileri gibi düşünmeyenler için bunun meşruluğu kabul edilmemiştir.⁵⁴ Tarihi seyir içinde bir grup tarafından gösterilen aşırılık başka aşırılıkları doğurmuş, farklı mezhep veya eğilimlere sahip müfessirler adeta birbirlerine nazire yaparcasına ayetlere kendi gözlükleri ile bakmaktan geri durmamışlardır.⁵⁵

Hız. Peygamber'in vefatından sonra Müslümanlar arasında meydana gelen ihtilafların temelinde nasları anlama ve anlamlandırma konusundaki farklı yaklaşımların önemli etkisi olduğu kabul edilmektedir. Tarihin akışı içinde Müslümanlar arasında meydana gelen ihtilafların tarafları haklılıklarını delillendirmek için tüm Müslümanların referans metni olan Kur'ân'a başvurdukları kimi zamanda kendi fikir ve görüşlerini Kur'ân'a söyletme yönünde bir eğilim gösterdikleri bir vakıa olarak önümüzde

⁵³ Sabuhi Shahavatov, “Nüzül Ortamını Göz Ardı Etmede Mezhep Taassubunun Etkisi (Şîa Tefsirleri Bağlamında)”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi SBE, 2014, s. 66, 67.

⁵⁴ Celal Kırca, “Mezhebi Tefsir Ekolünün Ortaya Çıkışı”, **İslami Araştırmalar Dergisi**, Sayı 5, (1987), s. 54.

⁵⁵ Muhammed Vehbi Dereli, “Kur'ân Tefsirinde Yanılgı Sebepleri ve Bunlardan Korunma Yolları”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi SBE, 2008, s. 65.

durmaktadır. Neredeyse tüm İslami ekoller, müracaat ve müdafaada görüşlerinin dayanağını Kur'ân'da bulmaya çalışmışlardır.⁵⁶ Kur'ân yapısal özellikleri itibari ile farklı anlamalara ve yorumlamalara imkân sağlamaktadır. Ancak çeşitli etkenler sonucu ortaya konulan bu yorumların tek doğru olduğu iddiasında bulunarak karşı görüşlerin yok sayılmasından uzak durulmalıdır. Aksi takdirde Kur'ân ile hiçbir şekilde ilgisi olmayan birtakım anlamlar onunla ilişkilendirilmiş ve Kur'ân indiriliş gayesinden saptırılmış olur.⁵⁷ Mezhebi kabullerin etkisi ile bir yaklaşım ortaya konulduğunda, kişi kendi ilkelerini zorunlu doğru kabul edip, bu ilkeler ile uyumlu olmayan her türlü davranış, düşünce ve eylemi yanlış kabul edecektir. Zorlaştırıcı bu tür unsurlar Kur'ân'ın indirildiği dönemdeki anlamına ulaşmanın önünde engel oluşturmaktadır. Mezhepi kabullerin etkisi ile yapılan tefsir faaliyetleri, bir bakıma ortaya kondukları dönemin siyasi ve itikadi mezheplerinin kendileri dışındakiler hakkında ileri sürdükleri iddiaları yansıtmaktadır. Bu noktada bize düşen, belirli tarihsel şartların etkisine kapılarak yapılan yorumlardaki olumsuzluklara dikkat etmek ve söz konusu yorumları bu açıdan analiz etmektir.⁵⁸ Ortaya konulan eserlerde mezhep anlayışının bir kenara bırakılmayacağı ve her müellifin belirli referanlar ile görüşlerini kaleme alacağı muhakkaktır. Bununla beraber tefsir faaliyetlerinde bulunan kişilerin mezhebi saplantılara kapılmamaları ve mezhep olgusunu her şeyin üstünde tutmamaları gerekir.⁵⁹ Çeşitli tarihsel gerçeklikler altında ortaya konulan yorumlarda meydana gelen farklılıklar belirli bir noktaya kadar anlaşılır olsa da şu unutulmamalıdır ki “hiçbir bireysel, kültürel, tarihsel, toplumsal farklılık herhangi bir Kur'ân ayetinin, anlamında herhangi bir farklılığa yol açmak için meşru gerekçeler teşkil etmez.”⁶⁰

1.2.1. Şii Tefsir Anlayışı

İslam'ın İlk dönemlerinde akidevi ya da siyasi temelli pek çok mezhep ortaya çıkmıştır. Bunlardan bir kısmı tarihi süreç içinde varlığını devam ettirememişken bazıları da varlıklarını devam ettirmişlerdir. Hayatîyetlerini devam ettiren mezhepler düşünce ve inanışlarını muhafaza ve müdafaa etmek için çeşitli eserler ortaya

⁵⁶ Abdulcelil Candan, **Kur'ân Tefsirinde Sapma ve Nedenleri**, İstanbul: Seyda Yayınları, (ts.) s. 9.

⁵⁷ Yıldırım Duran Ali, **a.g.m.**, s.1393.

⁵⁸ Shahavatov, **a.g.t.**, s. 68.

⁵⁹ Cahit Karaalp, “Yeni Bir Tefsir Tarihinin Niteliğine Dair Bazı Mülâhaza ve Öneriler”, **Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi**, Sayı 1, (2019), s. 149.

⁶⁰ Yasin Aktay, “Objektivist ve Relativist İradeler Arasında Kur'ân'ı Anlama Sorunu”, **II. Kur'ân Sempozyumu**, Ankara, Bilgi Vakfı, 1995, s. 53.

koymuşlardır. İslam'ın temel referans kaynağı olması hasebiyle bu eserlerin büyük bir çoğunluğu Kur'ân'a dair tefsir ve te'vil içerikli eserler olmuştur. Hiç şüphesiz İslam'ın ilk dönemlerinde ortaya çıkıp günümüze kadar varlığını devam ettiren en etkili mezheplerden birisi de Şia Mezhebidir. Şîî düşünceyi benimseyen âlimler de tıpkı diğerleri gibi görüşlerini Kur'ân ile refere etmek maksadıyla çeşitli eserler ortaya koymuşlardır.

Tefsir tarihinde oldukça önemli bir yere sahip olan Şia tefsirleri içerik açısından çeşitli farklılıklar taşımaktadır. Eserlerinde rivayet, dirayet ve işaret yöntemlerini kullanan mezhep mensupları, zikrettikleri nakli bilgilerde ağırlıklı olarak Ehl-i Beyt'ten geldiğine inandıkları rivayetleri tercih etmişlerdir. Şia tefsirlerinde Ehl-i Sünnet'ten farklı olarak imamet, velayet, Ehl-i Beyt'in fazileti, imamların masumiyeti, rec'at, bedâ, takiyye gibi konulara ağırlık verilmiştir.⁶¹ Şîî müelliflerin tefsir çalışmaları birtakım ortak özellikler barındırmaktadır. Bu bağlamda bir tefsirin Şii tefsir sayılabilmesi için tefsirin müellifinin Şii olması, temel kaynağının Hz. Peygamber ve Ehl-i Beyt imamları olması, itikad ile ilgili ayetlerin yorumlarının İmamiyye'nin temel ve tali prensipleri ile uyumlu olması ve ayetlere getirilen izahatların İmamiyye fıkına uygun olması gibi özellikleri kendisinde barındırması gerekmektedir.⁶²

Şîî düşüncede imamet vahiy kurumunun devamı niteliğinde görülmektedir. Her ne kadar Ehl-i Sünnet ile ortak bir metin benimsenmiş olsa da onlara göre Hz. Peygamber'in vefatından sonra Kur'ân'ın tatbiki imamlara aittir. Nitekim Kur'ân'ın asıl tefsirini ancak onlar bilebilir.⁶³ Dolayısıyla en muteber tefsir imamlardan gelen rivayetler ile yapılan ya da o rivayetlere dayanan tefsir biçimidir. Mezhep olarak teşekkülünü Hz. Peygamber'in vefatının hemen sonrasına dayandıran Şia, Şîî tefsirin başlangıcını da sahabe dönemine kadar götürmektedir.⁶⁴ Şia özellikle hilafet meselesinde Hz. Ali'den yana tavır takındığı belirtilen; Ubey b. Ka'b (ö. 32/652), Abdullah b. Mesud (ö. 33/653), Abdullah b. Abbas (ö. 68/687), Cabir b. Abdillâh (ö. 74/693) gibi sahabeler ile Meysem et-Temmâr (ö. 60/680), Ebû'l-Esved ed-Duelî (ö.

⁶¹ Bilgin, a.g.e., s. 266.

⁶² Aslan Habibov, "Şii Tefsir Geleneği" Mehmet Akif Koç ve İsmail Albayrak (ed.), **Tefsire Akademik Yaklaşımlar** (57-93), Ankara: Otto Yayınları, 2015, Cilt, 1, s. 59.

⁶³ Ignaz Goldziher, **İslam Tefsir Eolleri**, Mustafa İslamoğlu (çev.), İstanbul: Denge Yayınları, 1997, s. 303, 304.

⁶⁴ Muhsin Demirci, **Tefsir Tarihi**, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017, s. 205.

69/688) gibi kimi tabiinleri ilk Şîf müfessirler olarak kabul etmektedir. Yine ilk tefsir kitabının yazarı olarak kabul edilen Said b. Cübeyr (ö. 95/714) de özellikle Şîf imamlardan Ali b. Hüseyin ile aralarındaki ilişkiden hareketle Şîf kabul edilmekte ve ilk tefsir kitabının bir Şîf tarafından yazıldığı söylenmektedir.⁶⁵ Şia Hz. Peygamber'in Kur'ân'ın tamamını tefsir ettiğini ve onun vefatından sonra Kur'ân'ın hakkıyla ancak halifeleri olan imamlar tarafından tefsir edilebileceğini kabul etmektedir. Bu bağlamda Hz. Peygamber dışında Kur'ân'ın tamamının bilgisine vakıf olarak eşsiz nübüvvet mektebinin ilk özel öğrencisi olarak nitelenen Hz. Ali görülmektedir ki O'na Hz. Peygamber tarafından Kur'ân'a dair tüm bilgiler öğretilmiştir.⁶⁶ Her ne kadar Hz. Ali'ye ait herhangi bir tefsir kitabından söz edilmiyor olsa da kendisine ait bir mushaf bulunduğu konusunda görüş birliği vardır. Yine bu mushafın Kur'ân'ın tefsir ve tevilini kapsadığı söylenmektedir.⁶⁷ Şia tarafından büyük önem verilen bu mushafta; sûre ve ayetlerin iniş sırasına göre sıralanmış olması, ayetlerin Resulullah'ın okunuş şekli esas alınarak yazılmış olması, Hz. Peygamber'in kıraatini yansıtır olmasından dolayı kıraat ihtilaflarını ortadan kaldırması, Hz. Ali tarafından kenarlarına haşiye şeklinde ayetlerin iniş yeri, iniş zamanı ve iniş sebebi gibi bilgiler yazılmış olması yönleriyle sonradan toplanan diğer mushaflarda bulunmayan birçok üstün özelliğe sahip olduğu kabul edilmektedir. Şia'ya göre eğer bu mushaf korunup esas alınmış olsaydı Kur'ân'ın okunmasına dair kıraat farklılıkları ve tefsirdeki yanlışlıklar olmayacak; Kur'ân'ın idrak ve anlaşılmasının önündeki engeller kalkmış olacaktı.⁶⁸ Bu bilgilerden hareketle Şia'nın söz konusu mushaf'ı ilk tefsir olarak gördüğü söylenebilir.

Şîf tefsirin temel kaynakları Kur'ân, Hz. Peygamber ve imamlardır. Özellikle Hüseyin'in Kerbela'da şehit edilmesi ile başlayıp Emevi-Abasi çekişmeleri ile devam eden süreçte hususen İmam Muhammed Bakır ve İmam Cafer Sadık öncülüğünde pek çok ilmi faaliyet ortaya konulmuş, imamlardan nakledilen rivayetlerden çeşitli eserler telif edilmeye başlanmıştır. Tefsir sahasında ilk dönemlerde daha çok rivayet merkezli

⁶⁵ Bkz. Seyyid Hasan es-Sadr, **Tesîsu's-Şia Li Ulûmi'l-İslâm**, Kum: Menşurât'el-İlmi, T.s., s. 322-325. Aslan Habibov, "*İlk Dönem Şii Tefsir Anlayışı*", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi SBE, 2007, s. 11.

⁶⁶ Hüseyin Alevi Mihr, **el-Medhel ilâ Tarihi Tefsir ve'l-Müfessirin**, Tahran: Merkez el-Mustafa el-Âlemi, 1973, s. 56.

⁶⁷ Muhammed Hüseyin Zehebî, **et-Tefsir ve'l-Müfessirûn**, Kahire: Mektebetü'l Vehbe, y.y., Cilt 2, s.19.; Ali Ekber Babaî, **Tefsir Ekolleri**, Kenan Çamurcu (çev.), İstanbul: el-Mustafa Yayınları, 2014, Cilt 1, s. 70.

⁶⁸ Muhammed Hadi Marifet, **Kur'ân İlimlerine Giriş**, Yusuf Tazegün (çev.), İstanbul: el-Mustafa Yayınları, 2014, s.142, 143.

eserler ön plana çıkmış olsa da hicri beşinci asırla beraber rivayet merkezli eserler yavaş yavaş yerlerini Dirayet ağırlıklı tefsirlere bırakmıştır. Genel olarak Şia tefsirinin gelişim evreleri dört dönem şeklinde kategorize edilebilir:⁶⁹ *İlk Dönem veya Birinci Rivayet Dönemi (I-IV asır)*, bu dönemi Şia tefsirinin teşekkül dönemi olarak nitelemek mümkündür. Bu dönemin en belirgin özelliği tefsir faaliyetlerinin neredeyse tamamına imamlardan aktarılan rivayetlerin kaynaklık etmesidir. Bu dönem imamlar henüz hayatta oldukları ve kendilerinden sadır olan sözler nas olarak kabul edildiği için onların sözlerinin üstüne söz söylenmemiş tefsire dair sözleri yorumsuz kabul edilmiştir.⁷⁰ Bu dönemdeki tefsir faaliyetlerinin en önemli referans kaynağı Sakaleyn hadisidir. Dönemin telakkisi Kur'ân'da her şeyin bilgisinin bulunduğu yönündedir. Fakat herkes onu anlayıp yorumlayamaz. Bundan dolayı Kur'ân'ın zahiri hüccet sayılamaz. Kur'ân'ı anlamak için onun tüm ilimlerine hakkıyla vakıf olan ve Kur'ân'ın idrak seviyelerinde indiği imamların haberlerine başvurmak zorunludur. Nitekim Şia'nın en önemli hadis kitapları olarak kabul edilen *Kütüb-i Erbaa*'sından ilk ikisi, yani Küleynî'nin *el-Kâfi fi 'İlmi'd-Dîn*'i ile Şeyh Sadûk'un *Men Lâ Yahdurühü'l-Fakih*'i bu dönemde derlenmiştir.⁷¹ Bu dönemde yazılan eserlerin bir başka özelliği ise ayetlere getirilen yorumlarda mezhebin temel esası kabul edilen imamet doktrini etkisinin belirgin olmasıdır. Nitekim bu eserlerde özellikle ilk üç halife, Hz. Aişe, Talha, Zübeyr, Muaviye ve kendilerince peygamber ailesinin haklarını gasp ettiklerini söyledikleri sahabeler hakkında son derece ağır ithamlarda bulunmaktadır. Ayrıca başta Rec'at, Mehdi, Takiyye, Mut'a gibi inançlar Kur'ân üzerinden temellendirilmeye çalışılmıştır. Yine bu dönem eserlerinde Kur'ân'ın tahrifi iddiaları dillendirilmektedir.⁷²

Bu dönemin önemli müfessirleri arasında şunlar gösterilebilir: Ebû'l-Hasan Ali b. Hasan b. Faddal el-Kûfî (ö. 270/883), Ebû'l-Hasan Ali b. İbrahim el-Kummî (ö. 307/919), Ebû'l-Kasım Furat el-Kûfî (ö. 310/923), Ebû'n-Nadr el-Ayyaşî (ö. 320/932), İbn Ukde (ö. 332/944), Ebû Abdillâh en-Nu'manî (ö. 360/971) ve Şeyh Sadûk (ö. 381/991)⁷³

⁶⁹ Habibov, **a.g.t.**, s. 13, 14.; Shahavatov, **a.g.t.**, s. 99-102.; Mustafa Öztürk, "Şif İmami Tefsirin Genel Karakteristik Özellikleri", **Tarihten Günümüze Kur'ân'a Yaklaşımlar**, İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'ân ve Tefsir Akademisi, 2010, s. 256-265.

⁷⁰ Shahavatov, **a.g.t.**, s. 99

⁷¹ Öztürk, **Tarihten Günümüze Kur'ân'a Yaklaşımlar**, s. 252.

⁷² İsmail Cerahoğlu, **Tefsir Tarihi**, Ankara: Fezr Yayınları, 2009, s. 317, 318.

⁷³ Shahavatov, **a.g.t.**, s. 99,

Hicri beşinci asır ile beraber Şîf düşüncede Ahbarî paradigma zayıflamaya başlamış buna paralel olarak Usulî gelenek ön plana çıkmaya başlamıştır ki bu dönem *Orta Dönem veya Birinci Dirayet Dönemi (IV-XI. asır)* olarak isimlendirilmektedir. Bu döneme, Mutezilî fikirleri geleneksel Şia düşüncesi ile harmanlayan Şeyh Müfid'in (ö. 413/1022) damgasını vurduğu söylenebilir. Bu dönemde telif edilen tefsirlerde dirayetin ön plana çıktığı görülmektedir. Dönemin meşhur müfessirleri olarak Şeyh Müfid, Şerif el-Murtaza (ö. 436/1044), Ebû Ca'fer et-Tûsî (ö. 460/1067), Ebû Ali et-Tabersî (ö. 548/1153), Ebû'l-Futûh er-Râzî (ö. 550/1155), İbnu'l-Mutahhar el-Hilli (ö. 726/1325) gibi isimler sayılabilir.⁷⁴ Rivayetlerin sorgulanmaya başlanıp daha çok dirayet faaliyetlerinin ön plana çıktığı bu dönemden sonra tekrar rivayete dönme çabalarının görüldüğü dönem, *Son Dönem veya İkinci Rivayet Dönemi (XI-XIII asır)* olarak adlandırılmaktadır. Bu dönemden sonra gelen ve günümüze kadar da devam eden dönem ise *Çağdaş Dönem veya İkinci Dirayet Dönemi (XIV-...)* olarak adlandırılmaktadır. Son dönem tefsir çalışmalarında mezhebi tartışmalardan uzak bir şekilde Kur'ân'ın anlaşılmasına yönelik çalışmalar göze çarpmaktadır.

Tarihi seyir içinde Şîf tefsir anlayışı çeşitli etkenlerin devreye girmesi ile değişik evreler geçirmiştir. Bu değişimde Şîf literatürde bulunan Ahbarî ve Usulî ekollerin düşünsel gelişimi etkili olmuştur. İlk dönemde daha çok rivayetlere dayalı Ahbarî ekol ön planda iken özellikle Şia ve Mutezile arasındaki düşünsel etkileşimin de itici gücü ile sonraki dönemlerde dirayeti önceleyen ve akli ön plana alan Usulî gelenek ağırlığını ortaya koymaya başlamıştır.⁷⁵

1.3. KUMMÎ'NİN HAYATI VE TEFSİRİNDEKİ METODU

Çalışmamızın bu bölümünde müfessir Kummî'nin hayatı ile ilgili ulaşılan bilgiler verilecek olup kaynaklarda kendisine nispet edilen eserler zikredilecektir. Ayrıca çalışmamızın esasını teşkil eden Tefsir'ul Kummî ile ilgili de bir takım bilgiler paylaşılacak ve müfessirin eserinde bazı Kur'ân ilimlerine yaklaşımı ele alınacaktır.

⁷⁴ el-Emin, a.g.e., s. 384,385

⁷⁵ Söz konusu ekoller ile ilgili yapılmış çalışmalar için bkz. Mazlum Uyar, **İmamiyye Şiası'nda Düşünce Ekolleri -Ahbarilik-**, İstanbul: Ayışığı Kitap Yayınları, 2000.; Habib Kartoğlu, "İmamiyye'de Ahbarî-Usulî Farklılaşması: Şeyh Saduk ve Şeyh Müfid Örneği" **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 8, Sayı 24, s. 193-216.

1.3.1. Hayatı

Kummî nispeti ile meşhur olan müellifin tam adı Ebû'l-Hasan Ali b. İbrahim b. Hâşim el-Kummî'dir. Ne yazık ki kaynaklarda hayatı ile ilgili pek bir bilgi bulunmamaktadır. Tam olarak nerde ve ne zaman doğduğu hakkında net bir bilgi bulunmayan müellifin nispet edildiği künyeden hareketle Kum'da doğduğu söylenebilirse de Tûsî, *Rical* isimli kitabında müellif'in aynı nispe ile anılan babası Ebû İshak İbrahim b. Haşim el-Kummî'nin aslen Kufeli olduğunu ve oradan Kum'a geçtiğini belirtmektedir.⁷⁶

Eğitim hayatı ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşamadığımız Kummî'nin aldığı eğitime dair net bir şey söyleme imkânına sahip olmasak da tefsirinde de görüldüğü gibi pek çok konuda babası İbrahim b. Haşim'den rivayetlerde bulunmuş olması onun dönemin eğitim anlayışına da uygun olarak ilk tahsilini babasından yapmış olma ihtimalini akla getirmektedir. Nitekim Tûsî'nin aktardığına göre müellif'in İmam Rıza'nın ashabından olan babası Kufelilerin hadislerinin ilk olarak Kum'da yayılmasını sağlayan ve *Kitâbu'l-Kadâya Emîri'l-Mu'minin* ve *Kitâbu'n-Nevâdir* adlı iki esere sahip faziletli bir kişidir. Söz konusu iki eser de müellif tarafından nakledilmiştir.⁷⁷ Bu da onun eğitiminde babasının önemli bir yerinin olduğu düşüncesini kuvvetlendirmektedir.

Ali b. İbrahim el-Kummî Şîî geleneğe oldukça önemli bir yere ve geniş bir etki alanına sahiptir. Özellikle yetiştirmiş olduğu öğrenciler göz önünde bulundurulduğunda onun Şîî düşüncedeki etkisi daha iyi anlaşılacaktır. Kaynaklarda ismi geçen öğrencilerinin başında Şîî hadis kaynaklarının en önemlilerinden kabul edilen el-Kafi'nin sahibi Muhammed b. Yâkub el-Küleynî (ö. 329/941) dir. Küleynî, söz konusu eserde Kummî'den pek çok rivayette bulunmaktadır. Kummî'nin yetiştirdiği önemli öğrencilerinden bir tanesi de aynı zamanda ünlü Şîî mütekellim Şeyh Saduk'un da hocası olan Muhammed b. Ali b. Mâcîlûyeh el-Kummî (ö. ?) dir. Gerek Küleynî gibi Şia dünyasında otorite kabul edilen bir talebenin hocası olmuş olması gerekte Şeyh Saduk'a hocalık eden talebeler yetiştirmiş olması Kummî'nin Şîî düşüncesindeki etki alanına dair bize bir fikir vermektedir. Mezkûr şahıslar dışında kaynaklarda Kummî'nin öğrencileri olarak; Hamza b. Muhammed b. Ahmet el-Alevî (ö. ?), Ebû Muhammed el-Hasan b. Hamza b. Ali el-Alevî et-Taberî (ö. ?), Ali b. Hüseyin b. Mûsa b. Bâbuveyh el-

⁷⁶ Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasan b. Ali Tûsî, **el-Fihrist**, Necef: Matba'atu Haydariyye, 1937, s. 26.

⁷⁷ Tûsî, **el-Fihrist**, s. 26.

Kummî (ö. 329/941), Muhammed b. el-Hasan b. Ahmed b. el-Velîd el-Kummî (ö. 343/954), Ahmed b. Ali b. İbrâhim b. Hâşim el-Kummî. (ö. ?) ve aynı zamanda Tefsiru'l-Kummî'nin de ravisi olan Ebû'l-Fadl Abbâs b. Muhammed b. Kâsım b. Hamza b. Musa b. Cafer (ö.?) den söz edilmektedir.⁷⁸

Hayatı ve eğitime dair bilgilere yeteri kadar vakıf olunamasa da Kummî Şia tarafından itimat edilen, hadiste sika, sahihu'l-mezhep olarak görülen güvenilir ve kapsamlı ilme sahip bir âlim olarak kabul edilmektedir.⁷⁹ Günümüze sadece Tefsiru'l-Kummî⁸⁰ ismiyle maruf eseri ulaşmış olsa da kaynaklarda Kummî'ye ait şu eserlerin ismi de verilmektedir.⁸¹

1. *Cevâbâtu Mesâil Seelehu Muhammed b. Bilâl*
2. *Kitâbu Fedâili Emîri'l-Mu'minîn*
3. *Kitâbu Kurbi'l-İsnâd*
4. *Kitâbu'l-Muşezzir*
5. *Kitâbu'l-Enbiyâ*
6. *Kitâbu'l-Meğâzi*
7. *Kitâbu'n- Nâsîh ve'l-Mensûh*
8. *Kitâbu'ş-Şerâi*
9. *Kitâbu'l-Hayz*
10. *Kitâbu't-Tevhîd ve'ş-Şirk*
11. *Risâletun fî Ma'nâ Hişâm ve Yûnus.*

Ne yazık ki Kummî'nin vefat tarihi ile ilgili de net bir bilgiye sahip değiliz. Fakat kaynaklarda onun on birinci imam Hasan el-Askeri'nin muasırı olduğu belirtilmektedir. Ayrıca, Şeyh Saduk, *Uyûnu Ahbâri'r-Rıza* adlı eserinde “Hamza b. Muhammed b. Ahmed. b. Ca'fer'den, Ali b. İbrahim b. Hâşim 307 senesinde bana şöyle haber verdi” şeklinde bir rivayet aktarmakta bu da Kummî'nin yaşadığı tarih ile ilgili bize bir ip ucu

⁷⁸ Bkz. Habibov s. 68,69; Shahavatov, **a.g.t.**, s. 134

⁷⁹ İhsan el-Emin, **et-Tefsir bi'l-Me'sur ve Ted'viruhu İnde Şiati İmamiyye**, Beyrut: Darul Hâdi, 2000, s. 404.; Muhammed Hadi Marifet, **et-Tefsir ve'l-Mufessirun**, Meşhed: el-Camiâtu el-Razaviyye li'l-Ulumil İslamiyye, 1964, Cilt 2, s. 756.

⁸⁰ Ebû Hasan Ali b. İbrahim el-Kummî, **Tefsiru'l-Kummî**, Beyrut: Müessesetü'l-a'lamî, 2014.

⁸¹ Tûsî, **el-Fihrist**, s. 89. Kummî, **a.g.e.**, s. 6, 7.

vermekte ve bu tarihten sonra vefat ettiği anlaşılmaktadır.⁸² Hicri 350 yılında vefat ettiği ifade edilse de⁸³ Kimi çağdaş araştırmacılar ise onun hicri 329/941 yılında vefat ettiğini belirtmektedir.⁸⁴

1.3.2. Tefsir'ul Kummî

Kummî'nin günümüze ulaşan tek eseri daha önce de ifade edildiği üzere tefsiridir. Şia'nın günümüze ulaşan ender tefsir kaynaklarından olan bu eser Şîî düşünce dünyasında önemli bir yere sahiptir. Nitekim İhsan el-Emin söz konusu eseri Şia'nın en önemli tefsirleri arasında saymaktadır.⁸⁵ Tefsiru'l-Kummî her ne kadar Şîâ tefsir tarihçileri tarafından rivayet tefsirleri kategorisinde sayılıyor⁸⁶ olsa da eser incelendiğinde salt bir rivayet tefsirinden ibaret olmadığı ve pek çok yerde müellifin kendi görüşünü dile getirmekten geri durmayarak dirayet faaliyeti ortaya koyduğu görülecektir. Bu açıdan kanaatimizce eserin rivayet ağırlıklı dirayet tefsiri biçiminde nitelendirilmesi daha isabetlidir.

Kummî'nin öğrencilerinden Abbâs b. Muhammed b. Kâsım b. Hamza b. Musa b. Cafer tarafından rivayet edilen Tefsiru'l-Kummî de temel kaynak olarak Hz. Peygamber ve Ehl-i Beyt imamlarından yapılan rivayetler kullanılmaktadır. Eserde yer yer sahabe ve tabiun'un görüşlerine yer verilmiş olsa da ayetler ağırlıklı olarak Ebû Abdullah lakabı ile anılan İmam Caferi Sadık ile İmam Muhammed el-Bakır'dan yapılan rivayetler çerçevesinde tefsir edilmektedir. Eser incelendiğinde söz konusu rivayetlerin genel olarak Kummî tarafından kendi görüşlerini gerekçelendirmek ve doğruluklarını teyit etmek için kullandığı anlaşılmaktadır. Tefsiru'l-Kummî'de Ali b. İbrahim'in yanı sıra Ebû'l-Cârûd Ziyâd b. Münzîr'e ait birtakım rivayetler de bulunmaktadır. Özellikle İmam Muhammed el-Bakır'dan yapılan kimi nakillerin Ebû Carud'tan nakledilmiştir. Fakat bütüncül bir açıdan bakıldığında bu rivayetlerin anlayış olarak kitabın bağlamına ters düşmedikleri ve eserde Kummî'ye ait ağırlığa hâlel getirmeyecek nitelikte olduğu görülmektedir. Bu sebeple çalışmamızda Tefsiru'l-Kummî'de geçen görüşler doğrudan Kummî'ye nispet edilerek analize tabi tutulmuştur. Tefsirinde imamlardan aktarılan rivayetlere yoğun olarak yer veren Kummî, genel olarak bu rivayetlerle ilgili herhangi

⁸² el-Emin, **a.g.e.**, s. 404.

⁸³ Mihr, **a.g.e.**, s. 203.

⁸⁴ Marifet, **et-Tefsir ve'l-Mufessirun**, Cilt 2, s. 756.

⁸⁵ el-Emin, **a.g.e.**, s. 394.

⁸⁶ Bkz. Marifet, **et-Tefsir ve'l-Mufessirun**, Cilt 2, s. 756, 757.; el-Emin, **a.g.e.**, s. 404, 405.

bir değerlendirme veya eleştiride bulunmamış, birden fazla rivayet aktardığı durumlarda da bunlar arasında herhangi birini tercih etme yoluna gitmemiştir. Bu da onun bu rivayetleri tefsirî olarak aktardığını göstermektedir. Bu kabulle ayetleri açıklamak üzere aktarılan rivayetlerin Kummî'nin ilgili ayetler hakkındaki görüşünü yansıttığı kabul edilmiştir.

Tefsiru'l-Kummî kimi zaman ravisi Ebû'l-Fadl el-Abbâs b. Muhammed b. el-Kâsım b. Hamza b. Mûsa b. Ca'fer üzerinden birtakım eleştirilere konu olmuş, ravisinin hayatı hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmadığı ve söz konusu şahsın rical kitaplarında da zikredilmediği belirtilmiştir. Esere yöneltilecek bir diğer eleştiri de içinde Ali b. İbrahim'e ait olmayan rivayetlerin bulunuyor olmasıdır. Doğrusu eserin ravisi konumunda olan kişi hakkında yeteri derecede bilgiye vakıf olunmaması ve onun Kummî ile aralarındaki ilişkinin net bir şekilde ortaya konulamamış olması bir zaaf olarak görülebilir. Fakat bu durum eserin Şia müntesibi alimler tarafından kabul görmesi ve muteber kabul edilmesine mani olmamıştır. Nitekim eser kendisinden sonra gelen gerek ilk dönem gerekse de son dönemde müfessirlerden pek çok kişi üzerinde etkili olmuş ve özellikle Ahbari paradigma ile uyumlu şekilde kaleme alınan eserlerde referans noktası olarak kabul edilmiştir.⁸⁷ Eserde Kummî'ye ait olmayan rivayetler ise daha önce de ifade edildiği üzere eserin genelinde işlenen ana fikir ile uyumlu ve az sayıda olmalarından dolayı kanaatimizce ciddi bir problem olarak telakki edilmemiştir. Nitekim Aslan Habibov'un da ifade ettiği gibi her iki durumda Şî'î ulema nezdinde Kummî ve tefsirinin değerini düşürmemiş ve Tefsiru'l-Kummî Şia tefsirlerinin kâhir ekseriyeti için önemli kaynaklardan biri olmuştur.⁸⁸ Nitekim son dönem Şî'î araştırmacılarından Hüseyin Alevi Mihr kaleme aldığı *el-Medhel ilâ Tarihi Tefsir ve'l-Müfessirin* adlı eserinde Kummî tarafından kaleme alınan bir tefsirin varlığı konusunda şüphe olmadığını belirtmiş ve eserlerinde kendisinden istifade eden müfessirleri zikretmiştir.⁸⁹ Yine eserin Şî'î cenahtaki değerini anlama konusunda söz konusu eserin hicri 1404 tarihli İran baskısının tashihini yapan Seyyid Tayyib el-Mûsevî el-

⁸⁷ Bkz. Mihr, **a.g.e.**, s. 203, Habibov, *İlk Dönem Şî'î Tefsir Anlayışı*; Shahavatov, **a.g.t.** Nesrişah Saylan, "Kummî Tefsirinde Kur'ân'ın Metni Konusundaki Tahrif İddialarının İncelenmesi", **Cumhuriyet İlahiyat Dergisi**, Cilt 21, Sayı 3, (2017), s. 1535-1564.

⁸⁸ Habibov, *İlk Dönem Şî'î Tefsir Anlayışı*, s. 72.

⁸⁹ Mihr, **a.g.e.**, s. 203-216.

Cezâirî'nin yazdığı mukaddime ve Ağa Bozorg Tahranî'nin kitap hakkında söylediklerine bakmak önemli bir fikir verecektir.⁹⁰

Kummî eserine Fatıha sûresi ile başlamış ve Nas sûresine kadar Kur'ân ayetlerini sırası ile tefsir etmiştir. Kanaatimizce eser bizzat Kummî tarafından telif edilmiştir. Bu durum eserin genelinde açıkça görülmektedir. Nitekim pek çok ayeti kerimeyi Kur'ân'da yer alan başka ayetler ile açıklamakta ve bunlar arasında herhangi bir tenakuz göze çarpmamaktadır. Ayrıca eserde yer yer bu konuya dair daha önce yazmıştık şeklinde ifadeler de kullanılmaktadır. Örneğin Kummî; *“Bunlardan önce Nûh kavmi, Âd kavmi, kazıklı Firavun, Semûd kavmi, Lût kavmi ve Eyke halkı, bütün bu topluluklar ısrarla gerçeği yalanlamışlardı”*⁹¹ ayetlerine dair “burada helak edilen kavimlerden söz ediliyor ki biz Hud sûresinde onların durumunu yazmıştık” ifadesini kullanmaktadır.⁹² Hud sûresi tefsirine bakıldığında Kummî'nin özellikle Sad sûresinde ismi geçen Peygamberlerin kavimlerinin helakını ele aldığı görülmektedir.⁹³ Bu durumlarda eserin bizzat Kummî tarafından telif edildiği görüşünü teyit etmektedir. Mezkûr bilgiler ışığında değerlendirildiğinde Tefsiru'l-Kummî'nin Şii tefsirlerin genel özelliklerine haiz olduğu görülmektedir.

Tefsiru'l-Kummî, ilk olarak hicri 1313 yılında İran'da müstakil olarak basılmıştır. Bu baskıdan iki yıl sonra 1315 yılında Tefsiru Hasan el-Askeri ile birlikte tekrar basılmıştır. Üçüncü kez Seyyid Tayyib el-Mûsevî el-Cezâirî'nin tashihi ile hicri 1404 yılında İran'ın Kum şehrinde iki cilt olarak basılmıştır. Eser Lübnan'ın başkenti Beyrut'ta bir grup tarafından tahsis ve tahkik edilerek tekrar basılmıştır.⁹⁴ Çalışmamızda eserin Beyrut 2014 tarihli tek cilt baskısı esas alınmıştır.

1.3.3. Tefsir'ul Kummî'de Bazı Kur'ân İlimlerine Dair Yorumlar

Kummî, ayetlerin tefsirine başlamadan önce kaleme aldığı uzun mukaddimede; bir taraftan tefsirinde kullandığı metodu ortaya koymakta iken, diğer taraftan Kur'ân'ın içeriği ve kimi Kur'ân ilimlerine dair görüşlerini örnekler üzerinden açıklamakta böylece adeta eserinin kısa bir özetini sunmaktadır. Kummî'nin eserine yansıyan Kur'ân

⁹⁰ Bkz. Ebû Hasan Ali b. İbrahim el-Kummî, **Tefsiru'l-Kummî**, Kum: Müessestü Dâri'l Kitap, 1968. Cilt 1, s. 5-26.

⁹¹ **Kur'ân**, Sâd Sûresi, Ayet 12, 13.

⁹² Kummî, **a.g.e.**, s. 576.

⁹³ Kummî, **a.g.e.**, s. 303-314.

⁹⁴ Kummî, **a.g.e.**, s. 7.

ilimlerine dair görüşleri; nesh, muhkem ve müteşabih, âm ve has lafızlar ve israiliyatın kullanılması gibi başlıklar altında incelenebilir. Çalışmamızda Müellif'in bu ilimlere yaklaşımını ortaya koyarken kendisi tarafından yapılan bir tanımlama olmadığı sürece tefsir usulüne dair görüşlerine yer verilmeyecektir. Zira bu tür konular başka bir çalışmaya konu edilecek kadar geniştir.

1.3.3.1. Nesh

Kummî, şer'i bir hükmün daha sonra gelen şer'i bir hüküm veya delil ile kaldırılması anlamında kullanılan neshin⁹⁵ Kur'ân'da varlığını kabul etmekte ve çeşitli ayetleri örnek vererek özetle şunları söylemektedir: Cahiliyye döneminde kocası ölen kadın bir yıl boyunca iddet beklerdi. Hz. Peygamber nübuvetin ilk dönemlerinde bu duruma herhangi bir müdahalede bulunmamış onları adetleri ile baş başa bırakmıştı. Bu durum *"İçinizden vefat edip de geride eşler bırakanlar, bir yıla kadar evlerinden çıkarılmaksızın eşlerinin geçimliğini vasiyet etsinler"*⁹⁶ ayetinde de ifade edilmektedir. İslam kuvvet kazanınca bu uygulama *"İçinizden ölenlerin geride bıraktıkları eşleri kendi başlarına (evlenmeksizin) dört ay on gün beklerler"*⁹⁷ ayeti indirildi. Böylece önceki ayette dile getirilen eşlerin bir yıllık geçimliğinin bırakılmasının vasiyet edilmesi nesh edilmiş oldu. Bunun bir benzeri de zina eden erkek ve kadınlara verilecek cezalara dair olan ayetlerde de vardır şöyle ki: Cahiliyye döneminde bir kadın zina edildiğinde ölene kadar evde hapis edilirdi. Erkek ise eziyete uğratılırdı. Allah bununla ilgili; *"Kadınlarınızdan çirkin fiilde bulunanlara karşı aranızdan dört şahit getirin. Eğer şahitlik ederlerse, o kadınları ölüm alıp götürünceye yahut Allah onlara bir yol açıncaya kadar evlerde tutun"*⁹⁸ ayetini indirdi. Erkek ile ilgili de; *"İçinizden bu çirkin fiili işleyen ikilinin canlarını yakın. Eğer tövbe eder, durumlarını düzeltirlerse artık onlara eziyet etmekten vazgeçin; çünkü Allah tövbeleri çok kabul eden, çok esirgeyendir"*⁹⁹ ayetini indirdi. İslam güçlendiğinde ise Allah, *"Zina eden kadın ile zina eden erkeğin her birine yüz sopa vurun"*¹⁰⁰ ayetini indirerek önceki ayetleri nesh etti.¹⁰¹ Kummî, ayrıca kısmi nesh olarak ifade edilecek tarzda bazı ayetlerin yarısının nesh

⁹⁵ Cürcânî, a.g.e., s. 240. Daha fazla bilgi için bkz. M. Sait Şimşek, **Kur'ân'ın Anlaşılmasında İki Mesele**, Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2012, s. 77-157.

⁹⁶ **Kur'ân**, Bakara Sûresi, Ayet 240.

⁹⁷ **Kur'ân**, Bakara Sûresi, Ayet 234.

⁹⁸ **Kur'ân**, Nisâ Sûresi, Ayet 15.

⁹⁹ **Kur'ân**, Nisâ Sûresi, Ayet 16.

¹⁰⁰ **Kur'ân**, Nûr Sûresi, Ayet 2.

¹⁰¹ Kummî, a.g.e., s. 14,15.

edilerek geri kalanının nesh edilmeden olduğu gibi bırakıldığını söylemekte ve bunu çeşitli ayetler üzerinden örnekleme yoluna gitmektedir.¹⁰²

Yukarıda zikredilen ayetlere dair Kummî'nin görüşleri incelendiğinde onun neshi Kur'ân ayetleri için kabul ettiği anlaşılmaktadır. Yine ilgili yorumlar göz önünde bulundurulduğunda genel olarak müellifin nesh olgusunu tediricilik ile ilişkilendirerek, İslam'ın hedeflediği sosyal ve hukuki düzenlemeleri, yaptırım gücünü göz önünde bulundurarak zamana yaydığı şeklinde bir düşünce ile açıklamaya çalıştığı söylenebilir.

1.3.3.2. Muhkem ve Muteşabih

Kummî'nin dile getirdiği meselelerden biri de Kur'ân'ın bir kısım ayetlerinin muhkem bir kısmının da müteşabih olduğudur. Nitekim Kur'ân-ı Kerim'de Allah; *“Elif-lâm-râ. Bu, hikmet sahibi ve her şeyden haberdar olan Allah tarafından âyetleri sağlam kılınmış, sonra da şu şekilde açıklanmış bir kitaptır”*¹⁰³ ayetinde Kur'ân'ın tamamının muhkem olduğunu ifade etmişken, *“Allah sözün en güzelini, müteşabih ikişerli bir kitap halinde indirdi”*¹⁰⁴ buyurarak Kur'ân'ın tamamını müteşabih olarak nitelemektedir. *“Sana kitabı indiren O'dur. Onun (Kur'an) bir kısım âyetleri muhkemdir, ki bunlar kitabın esasıdır, diğerleri ise müteşâbihtir”*¹⁰⁵ ayetinde ise Kur'ân'da bulunan ayetlerin bir kısmının muhkem bir kısmının da müteşabih olduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁶

Muhkem, literatürde kendisi ile kast edilen anlamın değişikliklerden, yani tahsis, te'vil ve nesh'ten korunarak sağlam kılınmış manasındadır. Lafızdan kast edilen açık olduğu zaman o muhkemdir. Yani kendisi ile neyin kast edildiği açık olan ifadeler muhkem ifadeler olarak kabul edilirler.¹⁰⁷ Kummî, muhkem ayetlere örnek olarak abdest alınırken yıkanması ve mesh edilmesi gereken yerlerin anlatıldığı *“Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalkacağınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi yıkayın; başlarınızı meshedin, ayaklarınızı da topuk kemiklerine kadar...”*¹⁰⁸ ayetini; haram kılınan yiyeceklerin anlatıldığı *“Allah size yalnızca murdar eti, kanı, domuz etini*

¹⁰² Bkz. Kummî, **a.g.e.**, s.70.; **Kur'ân**, Bakara Sûresi, Ayet 221, Mâide Sûresi, Ayet 5.; Kummî, **a.g.e.**, s. 61. **Kur'ân**, Mâide Sûresi, Ayet 45, Bakara Sûresi, Ayet 178.

¹⁰³ **Kur'ân**, Hüd Sûresi, Ayet 1.

¹⁰⁴ **Kur'ân**, Zümer Sûresi, Ayet 23.

¹⁰⁵ **Kur'ân**, Âl-i İmrân Sûresi, Ayet 7.

¹⁰⁶ Muhkem ve Muteşabih konuları ile ilgili Bkz. Şimşek, **a.g.e.**, s. 17-69.

¹⁰⁷ Cürcânî, **a.g.e.**, s. 205, 206.; Muhsin Demirci, **Tefsir Terimleri Sözlüğü**, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017, s. 201.

¹⁰⁸ **Kur'ân**, Mâide Sûresi, Ayet 6.

ve Allah'tan başkasının adına kesilmiş olanı haram kıldı"¹⁰⁹ ayetini ve evlenilmesi haram olan kadınların zikredildiği;

“Anneleriniz, kızlarınız, kız kardeşleriniz, halalarınız, teyzeleriniz, erkek kardeşin kızları, kız kardeşin kızları, sizi emziren anneleriniz, sütbacılarınız, eşlerinizin anneleri, kendileriyle birleştiğiniz eşlerinizden olup evlerinizde bulunan üvey kızlarınız size haram kılındı”¹¹⁰

ayetini örnek olarak vermekte, bu ayetlerin muhkem olduğunu ifade etmekte ve bunların indirildikleri gibi olduklarını, tevile ihtiyaçlarının bulunmadığını söylemektedir.¹¹¹ Kummî eserinde benzer şekilde pek çok ayeti kerime için “bu muhkemdir” şeklinde bir ifade kullanmaktadır.

Kummî, Kur’ân’ın bazı ayetlerini müteşabih olarak nitelemektedir. Genel olarak müteşabih, birbirine benzeyen, zihnin başka bir şeye de benzettiği ve birbirinden ayırt etme konusunda aciz kaldığı ifadeler için kullanılmışken terim olarak; herhangi bir sebepten dolayı anlamlarında kapalılık bulunan ya da birden çok anlama gelme ihtimali olup bu anlamlardan birini tercih etmekte zorluk yaşanan, manası açık olmayan ayetler için kullanılmaktadır. Zamanla bu kavram insan zihninin anlamaktan aciz kaldığı şeyler için kullanılmaya başlanmıştır.¹¹² Kummî, bir lafızla farklı manaların kast edilmesi durumu olarak tanımladığı müteşabihi değişik ayetlerde birbirlerinden farklı manalarda kullanılan "الفتنة" kelimesi üzerinden örneklemekte; müteşabih bir kavram olarak aldığı fitne kelimesinin kullanıldığı anlamları şöyle sıralamaktadır. “يَوْمَ هُمْ عَلَى النَّارِ يُفْتَنُونَ / O gün onlar ateşle sınanacaklar!”¹¹³ ayetinde "الفتنة" kavramı azap anlamında kullanılmış iken “وَاعْلَمُوا أَنَّمَا آمَاؤُكُمْ وَأَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ / Mal ve çocuklarınızın (sevgisinin) sizin için birer “fitne” olduğunu bilin”¹¹⁴ ayetinde sevgi anlamında kullanılmıştır. Aynı kavram “أَحْسِبَ النَّاسُ أَنْ يُنْزَلُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ / İnsanlar, denenip sınavdan geçirilmeden, sadece “İman ettik” demekle bırakılacaklarını mı sanıyorlar?”¹¹⁵ ayetinde ise sınanmak, imtihan edilmek anlamında kullanılmıştır. Kummî ayrıca Kur’ân-ı Kerim’de benzer özellikte farklı kavramların da bulunduğunu ifade etmekte “الحق” ve “الضلال” kavramlarını farklı

¹⁰⁹ Kur’ân, Bakara Sûresi, Ayet 173.

¹¹⁰ Kur’ân, Nisâ Sûresi, Ayet 23.

¹¹¹ Kummî, a.g.e., s. 15.

¹¹² Cürçânî, a.g.e., s. 200.; Şimşek, a.g.e., s. 25.; Demirci, Tefsir Terimleri Sözlüğü, s. 222.

¹¹³ Kur’ân, Zariyat Sûresi, Ayet 13.

¹¹⁴ Kur’ân, Enfal Sûresi, Ayet 28.

¹¹⁵ Kur’ân, Ankebût Sûresi, Ayet 2.

vecihlere sahip, tek lafız ile farklı anlamların kast edildiği kavramlara örnek olarak vermektedir.¹¹⁶

1.3.3.3. Âm ve Has Lafızlar

Kimi ayetlerin lafızlarının genel olup anlamların özel olduğunu bazı ayetlerin de lafızlarının özel olup anlamlarının genel olduğunu ifade eden Kummî, birinci gruba örnek olarak şu ayetlerdeki kullanımları vermektedir: “*Ey İsrâiloğulları! Geçmişte size verdiğim nimetimi ve sizi cümle âleme üstün kıldığımı hatırlayın*”¹¹⁷ ayetini vermektedir. Söz konusu ayette ifade edilen üstünlüğün İsrail oğullarının yaşadıkları dönemle sınırlı olduğunu dile getiren Kummî, israiloğullarının kendilerine verilen şeyler ile kendi zamanlarındakilere üstün kılındıklarını ifade etmektedir. Benzer bir kullanımın Neml sûresinde kendilerinden haber verilen Sebe melikesi hakkında indirilen, “*Onları bir kadın hükümdarın yönettiğini gördüm; kendisine her imkân verilmiş; bir de muhteşem tahtı var*”¹¹⁸ ayetinde de söz konusu olduğunu belirten Kummî ayette geçen “*kendisine her imkân verilmiş*” ifadesi ile melike Belkıs’a tanınan imkânların kast edildiğini söylemekte, her ne kadar ayette genel bir ifade kullanılmış olsa da ona verilemeyen pek çok şeyin bulunduğunu da ifade etmektedir. Kummî’nin genel lafızlarla özel anlamın kast edildiği ayetler arasında gösterdiği ayetlerden birisi de Ad kavminin karşı karşıya kaldığı felaketin anlatıldığı şu ayetlerdir:

*“Felâketi vadilerine yönelmiş, ufku kaplayan bir bulut olarak görünce, “İşte bize yağmur getirecek bir bulut” dediler. Hayır, o hemen gelmesini istediğiniz ceza; içinde acılı azap bulunan, rabbinin emri ile her şeyi silip süpüren bir rüzgâr! Sonunda sadece evlerinin görüldüğü bir hale geldiler. Günaha batıp kalmış bir topluluğu işte böyle cezalandırırız”*¹¹⁹

Kummî’ye göre bu ayetlerde kavmin felaketine sebep olan şeyin “*her şeyi silip süpüren bir rüzgâr*” olduğu ifade edilmiştir. Fakat burada genel bir ifade kullanılmış olsa da söz konusu rüzgâr pek çok şeyi geride bırakmıştır.¹²⁰ Nitekim ayetin devamında onların sadece evlerini gördükleri haber verilmektedir.¹²¹ Bu da rüzgârın var olan her

¹¹⁶ Kummî, a.g.e., s. 15.

¹¹⁷ Kur’ân, Bakara Sûresi, Ayet 122.

¹¹⁸ Kur’ân, Neml Sûresi, Ayet 23.

¹¹⁹ Kur’ân, Ahkâf Sûresi, Ayet 24, 25.

¹²⁰ Kummî, a.g.e., s. 16.

¹²¹ Kummî, a.g.e., s.640.

şeyi yok etmediğini bazı şeyleri geride bıraktığını göstermektedir. Dolayısıyla söz konusu ifadede genel bir lafız ile özel bir anlam kast edildiği ortaya çıkmaktadır. Kummî özel anlamlı olup genel lafız ile ifade edilen ayetlere ise “*İşte bundan dolayı İsrâiloğulları’na şöyle yazmıştık: "Bir cana kıymaya veya yeryüzünde fesat çıkarmaya karşılık olması dışında, kim bir kimseyi öldürürse bütün insanları öldürmüş gibi olur. Kim de bir can kurtarırsa bütün insanların hayatını kurtarmış gibi olur"*¹²² ayetini örnek olarak vermekte; ayetlerin lafzının israiloğullarına özel olsa da anlamının tüm insanları kapsadığını ifade etmektedir.¹²³

1.3.3.4. Te’vil

Te’vil sözlükte döndürme, bir şeyi ulaşacağı yere ulaştırma, takdir ve açıklama anlamlarında kullanılır. Terim olarak ise bir ayeti, meşru bir sebep ya da delilden dolayı zahiri manasından alarak Kur’ân ve sünnete uygun anlamlarından birine hamletme şeklinde ifade edilmektedir.¹²⁴

Kimi ayeti kerimelere getirdiği yorumlarda Kummî’nin te’vil ile ilgili farklı yaklaşımlar ortaya koyduğu görülmektedir. Müellif, bir kısım ayetlerin te’villerinin tenzilleri ile beraber olduğunu söylerken, bazı ayetlerin de te’villerinin tenzillerinden önce veya sonra olduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda helal ve haram ifade edip te’vile yeri olmayan muhkem ayetler te’vili tenzili ile beraber olanlara örnek kabul etmektedir. Bazı ayetlerin te’vilinin ise ancak Hz. Peygamber’in açıklaması ile olacağını bildiren Kummî konu ile ilgili şunları söylemektedir. “*Ey iman edenler! Allah’a itaat edin, peygambere itaat edin, sizden olan ulü’l-emre de*”¹²⁵ ayetinde ulü’l-emre itaat istense de bunun için Hz. Peygamber’in ulü’l-emrin kim olduğunu açıklamasına ihtiyaç vardır. Yine “*Ey iman edenler! Allah’a karşı gelmekten sakının ve doğrularla beraber olun*”¹²⁶ ayetinde iman edenlerin doğrular (sıddıklar) ile beraber olunması istenmektedir. Fakat bu ayette ifade edilen sıddıklar Hz. Peygamber tarafından insanlara tanıtılmadan insanlar bu ayete uymakta zorunlu değiller. Benzer şekilde “*Ey iman edenler! Sizden öncekilerin üzerine yazıldığı gibi sakınasınız diye sizin üzerinize de*

¹²² Kur’ân, Mâide Sûresi, Ayet 32.

¹²³ Kummî, a.g.e., s. 16, s. 160.

¹²⁴ Cürcânî, a.g.e., s. 50.; Demirci, Tefsir Terimleri Sözlüğü, s. 310.

¹²⁵ Kur’ân, Nisâ Sûresi, Ayet 59.

¹²⁶ Kur’ân, Tevbe Sûresi, Ayet 119.

*sayılı günlerde oruç yazıldı.”¹²⁷ “Namazı kılın, zekâtı verin, rükû edenlerle beraber rükû edin.”¹²⁸ ayetlerinde namaz oruç ve zekât emredilmiş olsa da Hz. Peygamber, namazın nasıl kılınacağını, orucun nasıl tutulacağını ve zekâtın ne kadar verileceğini bildirmeden önce insanlar bu ibadetlerden sorumlu olmazlar. Kummî, bazı ayetlerin tevillerinin ayetlerin tenzilinden önce olduğunu ifade etmektedir. Söz konusu ayetlere örnek olarak zihar ayeti olarak da bilinen “İçinizden karılarına zihâr yapanların karıları asla onların anaları değildir. Onların anaları sadece, kendilerini doğuran kadınlardır.”¹²⁹ ayetini veren Kummî bunun nübüvvetten önce insanlar herhangi bir sebep ile eşlerini annelerine benzeterek zihar yaptıklarında eşleri sonsuza kadar onlara haram olurdu. Peygamber Medine’ye geldiğinde benzer bir durum ile karşılaşan bir kadın söz konusu adet ile karşılaşmış problemini Peygambere arz edince Hz. Peygamber konu ile ilgili Allah’tan bir hüküm bekledi ve nihayet bu ayet indi demektedir.¹³⁰ Burada Kummî’nin te’vili tenzilinden önce olan ayetler ifadesi ile Allah’tan gelen bir hüküm olmadan önce toplum içinde var olan olguları düzenlemek üzere inen ayetleri kast ettiği anlaşılmaktadır. Kummî bir kısım ayetlerin te’villerinin tenzillerinden sonra olduğunu belirterek bu ayetlerin Peygamber ailesinin hakkını gasp edenler hakkında ve Allah’ın Peygamber ailesine, onların düşmanlarına karşı yardım edeceğine dair haberler olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Kummî Kaim/Mehdi, Rec’at, ve Kıyamet ile ilişkilendirdiği bazı ayetleri de¹³¹ bu kategoride değerlendirmektedir. Kummî’nin *te’vili tenzilinden sonra olan ayetlerin* varlığını kabul ederek ortaya koyduğu yorumlarda kendisine son derece geniş bir hareket alanı oluşturduğu ve bu kabul ile ortaya konulan pek çok yorumda ayetlerin sebebi nuzüllerini ve bağlamalarını gözardı ettiği görülmektedir. Bu metodun ayetlere uygulanmasının tezahürlerini çalışmamızın ikinci bölümünde Kummî’nin analizi yapılan görüşlerinde görmek mümkündür.*

1.3.3.5. İsrailiyat

Kummî’nin tefsirinde, bazı ayetleri açıklarken İsrailiyat olarak adlandırılan; Yahudi ve Hıristiyan kaynaklarında geçip Kur’ân tefsirine dâhil edilen gayri İslami

¹²⁷ Kur’ân, Bakara Sûresi, Ayet 183.

¹²⁸ Kur’ân, Bakara Sûresi, Ayet 43.

¹²⁹ Kur’ân, Mücâdele Sûresi, Ayet 2.

¹³⁰ Kummî, a.g.e., s. 20.

¹³¹ Bkz. Kur’ân, Enbiya Sûresi, Ayet 105, Nûr Sûresi, Ayet 55, Kasas Sûresi, Ayet 5, 6.

bilgileri aktardığı görülmektedir.¹³² İslam kültür havzasında çeşitli tahrif ve tahribatlara sebep olan israilî bilgilerin bir kısmı Yahudiler tarafından İslam kültürünü bulandırma ve hâkimiyetleri önünde engel gördükleri İslam'ın etkisini azaltma amacıyla ortaya konulmuştur.¹³³ Tefsiru'l-Kummî'de özellikle peygamber kıssaları üzerinden pek çok israilî bilgi herhangi bir değerlendirmeye tabi tutulmadan aktarılmaktadır. Kummî, *“Erkek eşiyle beraber olunca kadın hafif bir yük yüklenir, onu bir süre taşır; hamileliği ağırlaşınca rableri olan Allah'a şu sözlerle yakarır: yemin olsun, bize kusursuz bir çocuk verirsen kesinlikle şükredenlerden olacağız!”*¹³⁴ ayeti ile onun devamında gelen *“Fakat Allah onlara kusursuz bir çocuk verince, Allah'ın kendilerine verdiği şey (çocuk) hususunda O'na ortaklar koşarlar. Allah, insanların ortak koştuğu şeylerden münezzehtir”*¹³⁵ ayetini açıklarken çeşitli rivayetler ile dikkat çekici açıklamalar yapmakta, özetle şunları söylemektedir. Adem ile Havva cinsel birliktelik yaşadktan sonra Havva karnında bir şeyin hareket ettiğini hissetti ve bunu Adem'e söyledi. Adem, *“karnındaki şey rahminde sabitleşen nutfeye halindeki menidir. Allah ondan bizi imtihana tabi tutacağı bir mahlûk yaratacak”* dedi. Sonra Şeytan Havva'ya gelip nasıl olduğunu sordu. Havva ona da karnında Adem'in hareket eden bir çocuğunun varlığından söz etti. Bunun üzerine Şeytan, *“eğer onun adını Abdulharis koymaya niyet edersen sağlıklı bir erkek çocuk doğurursun ya da o doğumundan sonra altı gün içinde ölür”* dedi. Havva Şeytanın söylediklerinden etkilenip Hz. Adem'e anlattı ise de Adem önce söylediklerine çok kulak asmadı. Nticede Havva'nın doğurduğu çocuk altıncı günde öldü. Bir süre sonra Havva tekrar hamile kaldı. Şeytan yine ona gelip *“Eğer ilk çocuğuna Abdulharis ismini verseydin o ölmeyecekti dedi. Yeni hamileliği için de Abulharis ismini koymasını ya da karnındaki deve, koyun, keçi veya sığır yavrusu gibi bir şey olacağını söyledi. Şeytanın ilk hamileliği ile ilgili söylediklerinin doğru çıkmasının da etkisi ile Havva bu sözlerden daha fazla etkilendi ve Adem'i de etkiledi. Nitekim çocuk doğup altıncı gün ölmeden yedinci güne yetişince ona Abdulharis ismini verdiler.*¹³⁶ Görüldüğü gibi Kummî bu aktarımlar ile Adem ve Havva'nın tamamen şeytandan geldiğini kesin olarak bildikleri bir haber ile hareket ettiklerini söylemektedir. Bu

¹³² Zehebî, **a.g.e.**, Cilt1, s. 121.; İsrailiyata dair yapılmış geniş kapsamlı bir çalışma için bkz. Abdullah Aydemir, **Tefsirde İsrâiliyyat**, Ankara: Beyan Yayınları, 2015.

¹³³ Bknz. Cahit Karaalp, “İsrailiyatın Tefsire Girişi”, Abdülcélil Bilgin ve Yusuf Aydın (ed.), **İslam Düşüncesi Araştırmaları** (49-81), Ankara: Araştırma Yayınları, 2019.

¹³⁴ **Kur'ân**, A'râf Sûresi, Ayet 189.

¹³⁵ **Kur'ân**, A'râf Sûresi, Ayet 190.

¹³⁶ Kummî, **a.g.e.**, s.233-235.

durumda ayette ifade edildiği üzere onların Allah'a şirk koşmuş oldukları da ortaya çıkmaktadır. Fakat Kummî burada koşulan şirkin ubudiyet ile ilgili değil itaat ile ilgili olduğunu söylemektedir. “Söz konusu rivayet hem senet açısından hemde metin yönünden tenkide açıktır.”¹³⁷ Nitekim özellikle rivayet metninde yer alan ifadelerin pek çoğu akla ve Kur’ân prensiplerine açıkça aykırıdır.

Kummî, Sad sûresinde Hz. Dâvûd’un bazı özelliklerinin anlatıldığı ve ardından aralarında hüküm vermesi için kendisine gelen iki davacının haberinin verildiği ayetlerde¹³⁸ de israilî rivayetler kullanılmaktadır.¹³⁹ Kummî, söz konusu ayetlerin tefsirinde özetle şunları söylemektedir: Dâvûd kendisinden önce gönderilen peygamberlerden övgüyle söz edilip onların karşı karşıya kaldıkları imtihanlarda gösterdiği başarıların anlatıldığını görünce; “Rabbim sen diğer peygamberlerine övüldükleri şeyler verdin bana ise övüldüğüm bir şey vermedin” dedi. Bunun üzerine Allah, ‘önceki peygamberlere yönelik övgülerin sebebinin karşı karşıya kaldıkları imtihanlarda gösterdikleri başarılar olduğunu haber verdi.’ Dâvûd, ‘kendisinin de imtihana tabi tutulmasını isteyince; Allah, ona imtihan edileceği ‘yıl, ay ve günü haber’ verdi. İmtihan günü geldiğinde Dâvûd insanlardan uzaklaşarak mihrabına çekildi ve ibadetlerini artırdı. Dâvûd mihrabında namaz kılarken yanına son derece dikkat çekici bir kuş geldi. Dâvûd içinde bulunduğu durumu unutup kuşu yakalamaya çalıştı. Kuş uçarak Dâvûd’un evi ile Urmiya b. Hannan’ın evi arasındaki duvara kondu. Dâvûd kuşu yakalamak için duvara çıkınca duvarın diğer tarafında yıkanan Urmiya’nın karısını gördü ve ondan çok etkilendi. Sonra mihrabına geri döndü. Yaptığı şeyi unuttu. Dâvûd bir mektup yazarak o sırada savaşta olan arkadaşından falan bölgeye ulaştıklarında Tabut’u* kendileri ile düşman arasına koymasını ve Urmiya’yı da Tabut’un önünde görevlendirmesini istedi ki kim savaşta Tabut’un arkasına geçerse o kâfir olur ve savaşta öldürülürdü. Nitekim Urmiya savaşta öldürüldü. Urmiya öldürülünce iki melek

¹³⁷ Hikmet Akdemir, “Klasik Tefsirlerde Yer Alan Bir İsrailiyat Örneği”, **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 5, (2003), s. 85.

¹³⁸ Bkz. **Kur’ân**, Sâd Sûresi, Ayet 17-24.

¹³⁹ Kummî tarafından da kullanılan israilî rivayetlere dair yapılmış bir çalışma için bkz. Recep Orhan Özel, “Bir Kur’ân Kıssası Bağlamında Tefsirde İsrâiliyaât Kritiği: Hz. Dâvûd’a Gelen Davacılar”, **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, Sayı 3, (2014), s.123-155.

* Tabut, İçerisinde Musa ve Harun’un çocuklarına bıraktıkları şeyler bulunan ve Allah tarafından İsrailoğulları için sekinet vesilesi kılınan ve melekler tarafından taşınan bir sandıktı. İsrailoğullarının işlediği günahlardan dolayı Allah tarafından semaya yükseltilmişti. İsrailoğulları Peygamberlerinden Allah yolunda savaşmak için bir komutan talep ettiklerinde Allah onlara komutan olarak Talut’u seçti ve kendilerine Tabut’u gönderdi. Bkz. **Kur’ân**, Bakara Sûresi, Ayet 246-248.

Dâvûd'un huzuruna çıktılar, o sırada iddeti dolmadığı için Dâvûd henüz kadın ile evlenmemişti. Gelen meleklerden biri Dâvûd'a; *"Şu adam benim kardeşim. Onun doksan dokuz koyunu, benim ise bir koyunum var. Buna rağmen 'Onu da bana ver' dedi ve bu tartışmada bana baskın çıktı"*¹⁴⁰ diyerek ötekinden şikâyetçi oldu. Dâvûd'un da doksan dokuz eşi vardı. *"Dâvûd şöyle dedi: 'Senin koyununu kendi koyunlarına katmak istemekle doğrusu sana karşı haksızlık etmiştir'"*¹⁴¹ diye cevapladı. Sonra bu olay üzerine düşününce kendi hatasını gördü ve Allah'ın onu imtihan ettiğini anladı. Bunun üzerine rabbinden kendisini bağışlamasını dileyerek secdeye kapandı ve bütünüyle O'na yöneldi. Büyük bir pişmanlık ile Allah'a tövbe etti, gözlerinde yaş tükenip kan akıncaya kadar ağladı. Sonra Allah ona 'Urmiya'nın kabrine gitmesini ve ondan af dilemesini istedi. Eğer Urmiya onu af ederse kendisinin de onu affedeceğini bildirdi.' Dâvûd, Urmiya'nın kabrine ulaştığında ona seslendi ise de Urmiya ona cevap vermedi. Üçüncü seslenişinde Urmiya cevap verince Dâvûd ona, 'Ey Urmiya ben hata ettim beni affet' dedi. Allah, Dâvûd'tan yaptıklarını olduğu gibi anlatmasını istedi. Dâvûd, yaşananları anlatınca Urmiya, 'bir Peygamber böyle bir şeyi yapar mı?' diye sordu ve Dâvûd'un çağrılarına cevap vermedi. Dâvûd üzüntü içinde yere yığılıp ağlamaya başladı. Sonra Allah, Urmiya'ya cennet makamlarını gösterip 'bunların Dâvûd'u affedenler için olduğunu' söyledi. Böylece Urmiya Dâvûd'u affetti. Allah da 'ey Dâvûd seni affettim ve günahlarını gizledim' diye vahiy gönderdi. Bu yaşananlardan sonra Dâvûd Urmiya'nın karısı ile evlendi ve bu evlilikten Süleyman dünyaya geldi.¹⁴² Kummî, Dâvûd'un nedamet ve yakarışından sonra *"bu tutumundan dolayı onu bağışladık. Kuşkusuz yanımızda onun yüksek bir makamı, güzel bir geleceği vardır"*¹⁴³ ayetinde haber verildiği üzere Hz. Dâvûd'un Allah tarafından affedildiğini söylemektedir.¹⁴⁴

Kummî'nin Hz. İbrahim ile ilgili de israilî rivayetler kullandığı görülmektedir. Kummî, Kur'ân'ın ifadesi ile İbrahim'in kalbi itminana ersin diye Allah'tan ölüleri nasıl dirilttiğini kendisine göstermesini istemesi üzerine Allah'ın; *"Kuşlardan dört tane al, onları kendine alıştır, sonra (parçalayıp) her bir tepeye onlardan bir parça bırak, sonra onları çağır. Koşarak sana gelecekler"*¹⁴⁵ diye cevap verdiği ayette belirtilen dört kuşun

¹⁴⁰ Kur'ân, Sâd Sûresi, Ayet 23.

¹⁴¹ Kur'ân, Sâd Sûresi, Ayet 24.

¹⁴² Kummî, a.g.e., s. 577-579.

¹⁴³ Kur'ân, Sâd Sûresi, Ayet 25.

¹⁴⁴ Kummî, a.g.e., s. 579.

¹⁴⁵ Kur'ân, Bakara Sûresi, Ayet 260.

tavus, horoz, güvercin ve karga olduğunu söylemektedir.¹⁴⁶ Ayrıca İbrahim, Nemrut tarafından ateşe atıldığında Cebrail'in ona cennetten elbiseler getirdiğini, bu elbiselerin soğuk ve sıcaklığı geçirmediğini, İbrahim'in bu elbiseler sayesinde ateşten korunduğunu aktarmaktadır.¹⁴⁷ Müfessir bu rivayet ile bağlantılı bir yorumla Yusuf sûresinde¹⁴⁸ anlatıldığı üzere Hz. Yakub'un gözlerinin açılmasına vesile olan gömleğin İbrahim'in ateşe atılması üzerine kendisini korumak üzere ona Cebrail tarafından giydirilen gömlek olduğunu ve bu gömleğin İbrahim'in vefatından sonra İshak'a onun ardından Yakub'a geçen ve Yakup tarafından Yusuf'a verilen gömlek olduğunu aktarmaktadır.¹⁴⁹

Kummî bunların dışında; Safa ve Merve tepelerinin bu isimler ile anılmasının sebebinin Hz. Adem'in Safa, Havva'nın da Merve tepesine indirilmesi olduğunu söylemektedir.¹⁵⁰ Yine Hz. Musa ile ilgili; Tûr dağında Allah'ın ayaklarından çıkarmasını istediği ayakkabılarının ölü eşek derisinden olduğunu¹⁵¹ Samiri'nin Cebrail'i gördüğünü, atının ayak bastığı topraktan yanına aldığını ve İblis'in isteği ile buzağı heykeline bu topraktan kattığını ve bu toprak katıldıktan sonra buzağının böğürüp tüylendiğine dair bilgiler aktarmaktadır.¹⁵² Kummî eserinde, bu ve benzeri pek çok israilî rivayeti nakletmekte ve ne yazık ki bu rivayetlerin hiçbirini herhangi bir eleştiriye tabi tutmamaktadır.

Kur'ân-ı Kerim'in bir kısım kelimelerinin metinden çıkarıldığını, bazı kelime veya harflerin değiştirilmesi yoluyla lâfzî olarak tahrife uğradığını söyleyen Kummî bu iddiasını dillendirdiği ayetlere ilişkin çeşitli açıklamalar yapmakta ve kendince ayetlerin orijinal şekillerini de vermektedir. Kummî'nin bu iddiaları çalışmamızın ikinci bölümünde ayrı bir başlık altında müstakil olarak incelemeye tabi tutulacağından burada konuya dair tafsilata girilmemiştir. Kummî ayrıca Kur'ân-ı Kerim'deki ayetlerin bazılarının zındıklara (zenadika),¹⁵³ düalistlere (seneviyye),¹⁵⁴ ateistlere (dehriyyun)¹⁵⁵

¹⁴⁶ Kummî, **a.g.e.**, s. 76. Benzer rivayetler için bkz. Aydemir, **a.g.e.**, s. 362.

¹⁴⁷ Kummî, **a.g.e.**, s. 330.

¹⁴⁸ Bkz. **Kur'ân**, Yusuf Sûresi, Ayet 93-96.

¹⁴⁹ Kummî, **a.g.e.**, s. 330. Kummî, Ayrıca Ebû Abdullah'a dayanan rivayetle, bu gömleğin imamlara tevarüs ettiğini de ifade etmektedir.

¹⁵⁰ Kummî, **a.g.e.**, s. 42, 43.

¹⁵¹ Kummî, **a.g.e.**, s. 415.

¹⁵² Kummî, **a.g.e.**, s. 418.

¹⁵³ **Kur'ân**, Yasin Sûresi, Ayet 68.

¹⁵⁴ **Kur'ân**, Müminun Sûresi, Ayet 91., Enbiya Sûresi, Ayet 22.

¹⁵⁵ **Kur'ân**, Casiyye Sûresi, Ayet 24., Hac Sûresi, Ayet 5, 7., Rum Sûresi, Ayet 49, 50., Kâf Sûresi, Ayet 6, 7, 11., Yasin Sûresi, Ayet 78, 79.

putperestlere¹⁵⁶ Cebriyye'ye¹⁵⁷ Mutezile'ye,¹⁵⁸ azabı ve sevabı inkâr edenlere¹⁵⁹ isra ve miracı inkâr edenlere¹⁶⁰ cennet ve cehennemın yaratıldığını inkâr edenlere,¹⁶¹ rec'ati inkâr edenlere¹⁶² yönelik reddiyeler içerdığını söylemekte ve ilgili ayetleri bu minvalde açıklamaktadır.

¹⁵⁶ **Kur'ân**, A'râf Sûresi, Ayet 194, 195., Enbiya Sûresi, Ayet 66, 67., İsrâ Sûresi, Ayet 56., Nahl Sûresi, Ayet 18.

¹⁵⁷ **Kur'ân**, İnsan Sûresi, Ayet 3, 30., En'am Sûresi, Ayet 125., Bakara Sûresi, Ayet 286., Zilzal Sûresi, Ayet 7, 8., Â-li İmrân Sûresi, Ayet 182., Enfâl Sûresi, Ayet 52., Fussilet Sûresi, Ayet 17., Ankebût Sûresi, Ayet 38, 40.

¹⁵⁸ **Kur'ân**, A'râf Sûresi, Ayet 43., Müminun Sûresi, Ayet 106., Hicr Sûresi, Ayet 39.

¹⁵⁹ **Kur'ân**, Hud Sûresi, Ayet 105, 107. Ğafir Sûresi, Ayet 46., Meryem Sûresi, Ayet 62., Müminun Sûresi, Ayet 101., Â-li İmrân Sûresi, Ayet 169, 170.

¹⁶⁰ **Kur'ân**, Necm Sûresi, Ayet 7, 9., Zuhuruf Sûresi, Ayet 45. Yunûs Sûresi, Ayet 94., Necm Sûresi, Ayet 11, 15.

¹⁶¹ **Kur'ân**, Necm Sûresi, Ayet 14, 15.

¹⁶² **Kur'ân**, Neml Sûresi, Ayet 83., Kehf Sûresi, Ayet 47., Enbiya Sûresi, Ayet 95., Â-li İmrân Sûresi, Ayet 81., Nûr Sûresi, Ayet 55., Kasas Sûresi, Ayet 5, 6, 85.

İKİNCİ BÖLÜM

TEFSİR'UL KUMMÎ'DE MEZHEBİ EĞİLİMLER

Çalışmamızın bu bölümünde *İmamet, Bedâ, Takiyye, Rec'at, Kummî'nin Sahabe Telakkisi ve Kişi Merkezli Yorumları ile Kur'an'ın Tahrifi İddiası* konuları incelenmektedir. Bu bölümde öncelikle işlenen konuya ilişkin Şia'nın görüşleri kompoze edilerek özet bir perspektif sunulmaktadır. Ardından Tefsiru'l-Kummî'de mezkûr konular ile ilişkilendirilen ayetlere getirilen yorumların kritiği yapılarak çeşitli değerlendirmelerde bulunmaktadır.

2.1. İMAMET

İmam *emme* kökünden türemiş olup, sözlükte komutan, yol gösteren, öne geçen, kendisine uyulan manalarındadır. İmam kendisine uyulan varlık demektir. Bu bir insan olabileceği gibi bir kitap veya başka bir şey de olabilir. Kavramın mastarı *imamen* şeklinde gelip *imamet* formunda ki kullanımı imam olmak, öncülük etmek, hidayet ve irşat etmek anlamlarına gelmektedir. İmam, din ve dünya işlerinin tamamında genel riyaseti olandır. Toplum liderlik, yol göstericilik yapanlar *imam* diye tanımlanmakta; imamın yönlendirdiği, sevk ve idare ettiği topluluk ise *ümme* diye isimlendirilmektedir. Bu bağlamda *imam ümmetin işlerini üstlenen kişi, imamet ise imamın icra ettiği görev anlamına gelmektedir.*¹⁶³

Farklı disiplinlerdeki kullanımına göre çeşitli nüansları barındırmakla beraber; kelâm ve fıkıh âlimleri, siyasî nazariyelerle ilgili görüşlerini genellikle “*imâmet*” başlığı altında inceler. Tarihçiler ise Hz. Ebû Bekir'den başlayıp Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar devam eden tarihî vakıyı “*hilâfet*” kelimesiyle karşılamıştır. Ancak “*imâmet*” daha çok nazarî mânada devlet başkanlığını, “*hilâfet*” ise fiili otoriteyi temsil eder. Genel olarak imamet, Hz. Peygamber'in vefatından sonra dinin muhafazasını ve İslam toplumunun idaresini en üst seviyede üstlenen şahsın, dini ve dünyevi konulardaki görev ve makamını ifade eden bir kavram olarak kullanılmaktadır. İmâmet meselesi,

¹⁶³ Ferahidi, **a.g.e.**, Cilt 8, s. 428, 429.; İbn Manzûr, **a.g.e.**, Cilt 1, s. 133-135.; el-İsfahânî, **a.g.e.**, s. 87.; el-Cürçânî, **a.g.e.**, s. 33.; Avni İlhan ve Mustafa Öz, “İmamet”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 22, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, s. 203.

İslam dünyasının en büyük iki ana akımı olan Ehl-i Sünnet ve Şia arasındaki en temel polemik konusunu oluşturur.¹⁶⁴

İmamet meselesi, Müslümanlar arasında Hz. Peygamber'den sonra ortaya çıkan ilk ihtilafıdır. Bu mesele ilk asırlardan beri Müslümanların çeşitli fraksiyonlarının kendi görüşlerini hâkim kılmaya çalıştığı ve bu uğurda zaman zaman silah dahi kullanmaktan geri kalmadıkları bir problem olmuştur. Çağlar boyunca devam eden bu anlaşmazlık tarihi seyir içinde gittikçe derinleşmiş ve taraflardan birinin diğerinin görüşünü kabul etmesi şöyle dursun; ihtilaflar daha da kemikleşmiş, klasik tartışmalar yerini en ince teferruatların dahi problem olarak kabul edildiği bir ortama bırakmış, başlangıçta siyasi bir ihtilaf olan konu zamanla çok önemli itikadî bir anlaşmazlığa dönüştürülmüştür.¹⁶⁵

Sünnî literatürde imâmet ve hilâfet kelimeleri genellikle eş anlamlı oldukları halde Şîî eserlerde imâmet, meşru devlet başkanlığı, hilâfet ise fiilî yönetim için kullanılmıştır. İmâmet konusundaki en temel tartışma, İslâm devletinin başına geçecek olan kişinin kimliği etrafında olmuştur. Ehl-i Sünnet, Hz. Peygamber'in vefat etmesiyle beraber nübüvvet görevinin sona erdiğini ve bu sebeple onun yerine geçecek devlet başkanında peygamberlere has dinî yetki ve nitelikler bulunmadığını kabul etmekte olup kendisini yönetecek devlet başkanını seçmenin de İslam toplumunun görevi olduğunu kabul eder. Hz. Peygamber'in, kendi yerine geçecek kimseyi veya bunu belirleyecek usulü açıkça ortaya koymayıp çözümü İslâm toplumuna bırakması bunun toplum tarafından yapılabileceğini göstermektedir. Buna göre devlet başkanı dinî bir ayrıcalığa ve üstün niteliklere sahip olmadığı gibi yaptıklarından dinen ve hukuken sorumludur.¹⁶⁶

Şîa'ya göre ise devlet başkanı sadece İslâm toplumunu yöneten kişi değil, aynı zamanda günahsız olmak ve gizli bilgilere sahip bulunmak gibi üstün nitelikleri ve şeriatın bâtinî anlamını açıklamak gibi özel görevleri olan kimse, siyasî ve dinî bir liderdir. Hz. Peygamber'in vefatıyla nübüvvet sona ermiş, ancak velâyet imamların şahsında varlığını devam ettirmiştir. Böylece peygamberliğin sona ermesinin ardından

¹⁶⁴ Nasıruddin Muhammed b. Muhammed el-Hasan Tûsî, İmamet Risalesi, çev. Hasan Onat, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 35, 1996, s. 181. İlhan ve Öz, **TDV İslam Ansiklopedisi**, s. 206.

¹⁶⁵ Avni İlhan, "İmamet Nazariyesinde Seçim ve Nas Münakaşası", **İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı, (1983), s.137-147.; Metin Bozan, **İmamiyye'nin İmamet Nazariyesinin Teşekkül Süreci**, İstanbul: İsam Yayınları, 2009, s. 9.

¹⁶⁶ Mustafa Öztürk, **Tefsirde Ehl-i Sünnet & Şia Polemikleri**, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009, S. 15, 17. Avni İlhan, "Şîa'da Usûlü'd-Din", **Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu**, İstanbul, 13-15 Şubat 1993, s. 415, 416.

oluşan boşluğu dolduran imamların, İslâm toplumunu yönetmek, dinî ilimleri ve fikhî izah etmek, eşyanın bâtinî anlamını kavrayabilmeleri için insanlara rehberlik etmek gibi üç temel fonksiyonu vardır.¹⁶⁷ İmamet meselesine Şia tarafından özel bir ehemmiyet verilmiş olup bu konu usûlü'd-dîn'den kabul edilmektedir. Şîî anlayışa göre imamet bir lütuftur. Allah tarafından peygamberlerin görevlendirilip belirlenmesinin sebebi ne ise imamın belirlenip tayin edilmesinin de sebebi aynıdır. Peygamberliğin vacip oluşuna delalet eden her delil, imametın vacip oluşuna da delalet eder. Çünkü imamet, Allah'tan vasitasız olarak vahiy alma dışında her konuda peygamberlik makamına vekâlet eder.¹⁶⁸ İmamlar, Hz. Peygamber'in vazifeleriyle vazifelenmiş, insanların hidayet ve irşatlarını üstlenmişlerdir.¹⁶⁹ Onlar, Hz. Peygamber'in halifeleri olmaları münasebetiyle din ve dünya işlerinin genel reisleridir.¹⁷⁰

Şîî düşüncenin merkezinde imamet kavramı yer almaktadır. Bu durum Şîî düşünceyi benimseyen toplumların sosyal ve siyasal hayatlarında etkili olduğu gibi dini düşünceleri üzerinde de kavramın tezahürleri açıkça görülmektedir. Öyle ki Şia'nın pek çok dini esasa dair telakkisi doğrudan ya da dolaylı olarak imamet ile ilişkili olup bu durum, Şia mezhebinin diğer mezheplerden ayıran alâmet-i fârikası olarak kabul edilmiştir. Zira mezhebin teşekkülü ve sistemleşmesi genel olarak bu kavram çerçevesinde gerçekleşmiştir.

İmamet meselesinin çıkış noktasını, Hz. Peygamber'in vefatından sonra ona vekâlet edecek kişinin kim olacağı problemi oluşturmaktadır. Şia'ya göre bu konu insanların seçimine bırakılmayacak kadar önemlidir. Hz. Peygamber, kendisinden sonra Allah'ın iradesi ve vahyi ile Hz. Ali'yi halife tayin etmiştir. Zira eğer bunu yapmamış olsaydı risalet görevini tam olarak gerçekleştirmemiş olurdu.¹⁷¹ Şia, imameti dinin temellerinden kabul etmektedir. Öyle ki Allah'ın kulları üzerindeki hücceti ancak imam ile gerçekleşmiş olur. Yeryüzü Adem'den bu yana imamsız kalmamıştır. Şayet imamdan yoksun kalırsa varlığını sürdüremez, yeryüzünün varlığını devam ettirmesi

¹⁶⁷ Mehmet Ahif Aydın, "İmamet", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 22, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, s. 204.

¹⁶⁸ İlhan, **Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu**, İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı, 1993, s. 416.; Asgar Kasımı, **Ehli-i Beyt İnançları**, . İsmail Bendiderya (çev.), İstanbul: Kevser Yayınları, 2014, s. 152.

¹⁶⁹ Ethem Rûhi Fırlalı, **İmamiye Şiası**, Ankara: Selçuk Yayınları, 1984, s. 209.

¹⁷⁰ Abdülbaki Gölpınarlı, **Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik**, İstanbul: Der Yayınları, 1987, s. 309.

¹⁷¹ Fırlalı, **İmamiye Şiası**, s. 210.

İmam'a bağlı olduğu gibi kişinin mümin olması da ancak imamet ile mümkündür. Kişi Allah'ı, Resulünü, bütün imamları ve kendi zamanının imamını tanıyıp ona teslim olmadan mümin olamaz.¹⁷² Nas ve tayin ile belirlenen imamları kabul etmek ve onlara itaat etmek dinin temel esaslarından kabul edilmektedir. Nitekim Şia'nın önde gelen kelim âlimlerinden Şeyh Müfid de *Evâilu'l-Makâlât* adlı eserinde, imamlardan birinin imamlığını kabul etmeyip Allah'ın farz kıldığı imamlara itaati reddeden kişinin kâfir olacağı ve ebedi olarak ateşte kalmaya müstahak olacağı konusunda Şia'nın ittifak ettiğini söylemektedir.¹⁷³ Şia'ya göre imamlar, söz ve fillerinde kendilerine uyulması gereken ve insanları dosdoğru yola yönlendiren seçkin kimselerdir, kim onlara uyarsa ibadetlerinde ihlası elde eder ve kurtuluşa erer.¹⁷⁴ Şîî telakkiye göre imamet dinin asıllarından olup; *yeryüzü hiçbir zaman imamsız kalmaz*. İnsanın hidayete ulaşması ve Allah'ın rızasını elde etmesinin birincil şartı imamları tanımak ve onlara uymaktır. Nitekim Küleynî meşhur eseri *Usulü Kâfi*'de bu konuyu bap başlığı olarak kullanmış; yeryüzünü imamsız bırakmanın Allah'ın büyüklüğüne yakışmayacağına, imamsız kalması durumunda bir gemi gibi batacağına, yeryüzünde sadece iki kişi kalsa, bunlardan birinin mutlaka diğerine imam olacağına ve imamsız kalma durumunun ancak Allah'ın ceza ve gazabı ile mümkün olabileceğine dair çeşitli rivayetlerde bulunmuştur.¹⁷⁵ Şia'nın imamete verdiği ehemmiyetin bir sonucu olarak geçmişten günümüze Şîî müellifler tarafından imamete dair yazılan eserlerden geniş bir literatür oluşmuştur. Bu etki ile Ehl-i Sünnete mensup âlimler de Ebü'l Hasan el-Eş'arî'den itibaren kelim kitaplarında imamet bahsini ele almaya başlamışlardır. İmamet özellikle toplumdaki dirlik ve düzenin sağlanması ve cezai müeyyidelerin uygulanması gibi genel maslahatların temini açısından zorunlu olduğu taraflarca kabul edilmiş olsa da Şia bu durumu daha çok dini sebepler ile (nas ve tayin) ilişkilendirmiş, Ehl-i Sünnet ise daha çok imametın pratik düzlemdeki fonksiyonu ve gerekliliği ile ilgilenmiştir.¹⁷⁶

¹⁷² Ebü Ca'fer Muhammed b. Ya'kub b. İshâk Küleynî, *Usul el-Kâfi*, Beyrut: Dâru'l Murtaza, 2005, s.127-129.

¹⁷³ Ebü Abdillâh Şeyh Müfid, *Evâilu'l-Makâlât*, Kum: el'Mu'temer'ul İlmiye li Elfiyeti Şeyh Müfid, 1992, s. 44.

¹⁷⁴ Ebü Ali el-Fazl b. El-Hasan b. el-Fazl, Tabersî, *Mecmau'l-Beyân*, Beyrut: Darul Marife, 1988, Cilt 7-8, s. 89.

¹⁷⁵ Küleynî, *a.g.e.*, s. 126-129.

¹⁷⁶ Mustafa Öztürk, *Tefsirde Ehl-i Sünnet & Şia Polemikleri*, s. 16, 17.

2.1.1. İmamet ile İlişkilendirilen Ayetler

Şia tarafından dinin asıllarından kabul edilen imamet meselesi bir bakıma bu ekole mensup Müslümanların dini düşüncelerinin merkezinde bulunmaktadır. Diğer inanç esaslarının pek çoğuna yüklenen anlam, imamet merkezli düşüncenin etkisinde şekillenmiştir. Bu açıdan genel olarak mezhebin görüşlerinin iyi anlaşılması imamet nazariyesinin iyi anlaşılmasına bağlıdır. Şunu ifade edelimki Kummî pek çok ayetin yorumunda imamet ile ilişkili ve benzer anlamda velayet kavramını da kullanmaktadır. İki kavram arasında bir takım farklılıklar bulunmakta olsa da çalışmamızda daha çok imamet kavramının kullanıldığı yorumlar merkeze alınmakla beraber kimi zaman müfessirin velayet kavramına dair yorumları da bu başlık altında ortaya konmaktadır.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra imametini Hz. Ali ve oğullarına geçeceğini ve bu durumun Allah'ın emri ile Hz. Peygamber tarafından ilan edildiğini ileri süren Kummî, pek çok ayeti bu çerçevede yorumlamıştır. Müellif, “*Ölü iken dirilttiğimiz ve insanlar arasında yürüyebilmesi için kendisine ışık tuttuğumuz kimse, karanlıklar içinde kalıp ondan hiç çıkamayacak durumdaki kimse gibi olur mu?*”¹⁷⁷ ayetinin tefsirinde; imamları tanımayan onları tanımayı, ölüyken dirilmek; yürüyebilmek için verilen ışığı, velayet ışığı ve karanlıklar içinde kalıp ondan hiç çıkamama durumunu da imamlar dışındakilerin velayetinde bulunmak olarak yorumlamıştır.¹⁷⁸ Müellif, İslami literatürde “elest bezmi,” “belâ ahdi,” “Kâlu Belâ” gibi isimler ile bilinen ve Allah'ın yaratılışları esnasında insanlar ile yaptığı sözleşme olarak anlamlandırılan durum ile ilgili aktardığı rivayetle Allah'ın aldığı sözün,¹⁷⁹ kendisinin Rububiyeti, Resulünün nübüvveti, Ali ve İmamların imametine dair olduğunu söylemektedir. Yani Allah, “ben sizin rabbiniz, Muhammed peygamberiniz, Ali imamınız ve hidayet öncüsü olan imamlar imamınız değil mi?” diye sormuş; insanlar da “evet, tabi ki öyle” diye cevaplamışlardır. Allah bunu kıyamet günü bizim bundan haberimiz yoktu, demesinler diye yapmıştır.¹⁸⁰ İnsanlardan imamlara dair alınan sözü yaratılışın ilk evrelerine dayandıran Kummî'ye göre Allah, Hz. Peygamber'den sonra O'nun Ehl-i Beyt'ini ve

¹⁷⁷ **Kur'ân**, En'âm Sûresi, Ayet 122.

¹⁷⁸ Kummî, **a.g.e.** s. 203.

¹⁷⁹ **Kur'ân**, A'râf Sûresi, Ayet 172. Detaylı bilgi için bkz. Muhammed Coşkun, “Tefsir Literatüründe Elest Bezmi,” **Anakara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, (2016) Cilt 57, Sayı 2, s. 97-120.; Farklı bir yaklaşım için bkz. Deniz Gürbüz, “Elest Bezmi ya da Hangi Söz,” **Eski Yeni: Anadolu İlahiyat Akademisi Araştırma Dergisi**, (2003) Sayı 26, s. 151-161.

¹⁸⁰ Kummî, **a.g.e.** s. 335.

torunlarını onlardan biri dünyada olduğu müddetçe bu ümmet üzerine şahit kılmıştır. Onlar ölüp Peygamber soyundan kimse kalmayınca tüm insanlar da yok olurlar. Peygamber şöyle buyurmuştur; “Allah yıldızları gök ehli için huzur ve güvenlik vesilesi kıldı. Benim ailemi (Ehl-i Beyt) de yeryüzü sakinleri için huzur ve güvenlik vesilesi kıldı.”¹⁸¹ Bu yorumla Kummî, imamet düşüncesini insanlık serüveninin başlangıcı ve sonu ile ilişkilendirmekte, adeta hayatın merkezine oturtmaktadır.

Şia, İmamet’i gerçekleşmesi zorunlu olan bir mesele olarak görmekte ve İmamın belirlenmesinin nas ve tayin ile mümkün olacağını ileri sürmektedir. Bu bağlamda pek çok tarihi bilgi ve Kur’ân ayetleri bu konu ile ilişkilendirilerek yorumlanmaktadır. Bu bölümde Kummî’nin imamet ile ilişkilendirdiği ayetleri ve onları yorumlama biçimlerini ele alacağız. İslam tarihinde ortaya çıkan neredeyse bütün ekoller Kur’ân’dan ne kadar dayanak sağlanırsa meşruiyetin o oranda artacağı saikiyle ortaya koydukları düşüncelerini Kur’ân ile temellendirmeye çalışmışlardır. Şîi düşünceye mensup olan Kummî’de gerek kendi karşıtlarını ikna etme gerekse de müntesiplerini motive etme amacıyla pek çok ayeti mezhebinin temel düşüncesi olan imamet ile ilişkilendirmiştir.

2.1.1.1. İmamet Kaynağının İlahiliği ile İlişkilendirilen Ayetler

Bir arada yaşayan bir toplum, köy, şehir veya birkaç kişiden oluşan ailelerin bile bir yönetici olmadan devamlılığını sürdürüp ayakta kalamadıkları ve birkaç günlük bir iş için yerinden ayrılan kişilerin dahi yerlerine vekâlet edecek birilerini bıraktıkları bilinmektedir. Hal böyle iken ve Peygamberin dinin toplumsal boyutuna verdiği önem ortadayken O’nun, yerine halife tayin etmeden Müslümanları başboş terk ederek vefat etmesi düşünülemez.¹⁸² Allah bu ümmetin de diğer ümmetler gibi peygamberlerinden sonra ayrılığa düşeceğini ve farklı gruplara ayrılacağını biliyordu. Bunun için kendilerinden öncekileri tefrikadan sakındırdığı gibi bu ümmeti de sakındırdı. “*Hep birlikte Allah’ın ipine sımsıkı yapışın; bölünüp parçalanmayın*”¹⁸³ buyurarak, onlara Peygamber’in Ehl-i Beytinin öncülüğünde toplanmalarını ve ayrılığa düşmemelerini emretti.¹⁸⁴ Kummî’ye göre Allah bu ümmetin, önceki ümmetlerin yaşadığı ihtilafları yaşamaması için Ehl-i Beyt öncülüğünde bir araya gelmesini istemiş ve Hz. peygamber

¹⁸¹ Kummî, a.g.e. s. 445.

¹⁸² Tabâtabâî, **İslâm’da Şia**, s. 173.

¹⁸³ **Kur’ân**, Âl-i İmran Sûresi, Ayet 103.

¹⁸⁴ Kummî, a.g.e. s.105.

de daha nübüvvetinin bidayetinde kendisinden sonra vekili olarak Hz. Ali'yi seçmiştir. Kummî'nin bu düşüncesi, özetle aktaracağımız şu rivayette tezahürünü göstermektedir: Bir gün Hz. Ali oğlu Hasan ile beraber mescitte otururlarken bir adam geldi ve Hz. Ali'ye, "Allah'ın selamı üzerine olsun ey müminlerin emiri" diye selam verdi. Sonra "Sana bazı sorular soracağım eğer soruların cevabını bilersen anlarım ki bu iş (halifelik) senin hakkındır ve kavmin sana bu konuda haksızlık etmektedir." dedi. Hz. Ali, Hasan'ı göstererek, "oğlum Hasan'a sor" dedi. Adam, Hasan'a dönüp soruları sordu. Hasan soruların tamamını cevaplayınca, Adam Hz. Ali'ye dönüp şöyle dedi; "Ben şahadet ederim ki Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammed O'nun kulu ve elçisidir. Şahadet ederim ki sen Muhammed'in vasisi ve ümmetinin halifesisin. Senden sonra emrin ile senin yerine Hasan ondan sonra emriyle Hüseyin ondan sonra emriyle Ali b. Hüseyin, ondan sonra emriyle Muhammed b. Ali, ondan sonra emriyle Cafer b. Muhammed, ondan sonra emriyle Musa b. Cafer, ondan sonra emriyle Ali b. Musa, ondan sonra emriyle Muhammed b. Ali, ondan sonra emriyle Ali b. Muhammed, ondan sonra emriyle Hasan b. Ali, ondan sonra da beklenen Kaim/Mehdi gelecek ve yeryüzünü adalet ve doğruluk ile dolduracak" dedi. Adam mescitten çıkınca Hz. Ali, Hasan'a, "bu kardeşim Hızır'dı" dedi.¹⁸⁵ Bu rivayet ile Kummî, on iki imamın tamamının isminin ve sıralarının lahuti âlemde belirlendiğini ve çeşitli vesileler ile dile getirildiği düşüncesinde olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca Hızır'ın rivayetin başında kullandığı cümleler ve Hz. Ali'ye hitap ederken halifeler için kullanılan *müminlerin emiri* terkibi dikkat çekicidir.

İmâmet inancını İslam'ın en temel rükünlerinden biri olarak gören Kummî'ye göre Allah hiçbir zaman yeryüzünü imamsız bırakmaz. Nitekim Kummî'nin bu düşüncesini aşağıda bir kısmı zikredilen ayetlere getirdiği yorumlarda görmek mümkündür. "*Her topluluğun bir kılavuzu vardır*"¹⁸⁶ ayetini "her toplumun onları hidayete sevk eden imamları vardır. Allah'ın yeryüzündeki otoritesinin geçerliliği için yeryüzü hiçbir zaman imamsız kalmaz"¹⁸⁷ şeklinde açıklayan Kummî, "*Allah, emanetlerin ehline verilmesini emreder*"¹⁸⁸ ayetini de "Allah her imama, imameti kendisinden sonra emrettiği imama vermesini farz kılmıştır." şeklinde yorumlamakta ve

¹⁸⁵ Kummî, a.g.e., s. 402,403.

¹⁸⁶ Kur'ân, Ra'd Sûresi, Ayet 7.

¹⁸⁷ Kummî, a.g.e., s. 335.

¹⁸⁸ Kur'ân, Nisâ Sûresi, Ayet 58.

sonrasında gelen “*Ey iman edenler! Allah’a itaat edin, peygambere itaat edin ve sizden olan ulü’l-emre itaat edin*”¹⁸⁹ ayetini, “ayette geçen ulü’l-emr kavramını Hz. Ali’ye hasr ederek; Allah, insanların imamlara itaat etmesini farz kılmıştır” şeklinde açıklamaktadır. Kummî, ayetin devamında gelen “*Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz onu, Allah’a ve peygambere götürün*”¹⁹⁰ bölümünün babası aracılığıyla Ebû Abdullah’tan yaptığı nakille “*Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz onu, Allah’a, peygambere ve sizden olan ulü’l-emre götürün*” şeklinde indiğini söylemektedir.¹⁹¹ Görüldüğü gibi Kummî Şia’nın genel telakkisine uygun olarak “*ehline verilmesi gereken emaneti*” bir imamın imameti kendisinden sonra gelecek imama vermesi olarak anlamış ve sonraki ayete getirdiği yorumla söz konusu “*ulü’l-emr*” kavramını Ali’ye özel kılmıştır. Ayetin resmi Mushaf’taki yer aldığı şekliyle anlaşmazlıkların çözüm mercii olan Allah ve Resülü ile beraber Hz. Ali’nin şahsında imamları da eklemek için aktardığı rivayet ile Kur’ân metninin tahrif olduğu iddiasında bulunmuştur.

Kummî, imamların Allah tarafından belirlendiği ve değişmeyeceği düşüncesini farklı ayetlerle de destekleme yoluna gitmiştir. “*Kendilerine ayetlerimiz okunup anlatılınca inanmayanlar, ‘Bundan başka bir Kur’ân getir veya bunu değiştir’ dediler. De ki: ‘Onu kendiliğimden değiştirmeye hak ve yetkim yoktur, ben ancak bana vahyedilene uyuyorum...’*”¹⁹² ayetine dair Kummî özetle şunları söylemektedir; Kureyşliler, Hz. Peygamber’e “bize başka bir Kur’ân getir çünkü sen bu Kur’ân’ı Yahudi ve Hristiyanlardan öğreniyorsun” dediler. Allah onların bu isteklerine; “*de ki: ‘Allah (öyle) dileseydi ne ben onu size okuyabilirdim ne de siz onu anlayabilirdiniz; o gelmeden aranızda uzun bir süre yaşadım, siz aklınızı kullanıp düşünmez misiniz?’*”¹⁹³ ayetiyle cevap verdi. Bu ayetle Allah, Hz. Peygamber’den inkârcılara “ben, bana vahiy gelmeden önce kırk sene sizin aranızda yaşadım. Bana vahiy gelene kadar hiç böyle bir iddiada bulundum mu?” şeklinde bir soru sormasını istemiştir.” Müfessir ilgili ayette geçen “*أَوْ بِدَلِّهِ*” ifadesini ayrı olarak tekrar ele almış ve Ebû Abdullah’tan yaptığı nakille burada Kureyş’in değiştirilmesini istediği ve Peygamber’in, “*onu ben değiştiremem ve buna hak ve yetkim de yoktur*” dediği şeyi Ali’nin imameti olarak

¹⁸⁹ Kur’ân, Nisâ Sûresi, Ayet 59.

¹⁹⁰ Kur’ân, Nisâ Sûresi, Ayet 59.

¹⁹¹ Kummî, a.g.e., s. 135.

¹⁹² Kur’ân, Yûnus Sûresi, Ayet 15.

¹⁹³ Kur’ân, Yûnus Sûresi, Ayet 16.

yorumlamaktadır.¹⁹⁴ Görüldüğü gibi Kummî, imametin Allah tarafından Hz. Ali'ye verildiği ve Peygamber'in dahi bunu değiştirme yetkisinde olmadığı düşüncesini benimsemektedir.

Kummî çeşitli ayeti kerimelerde geçen “كَلِمًا” sözcüğünü de imamet/imamlar ile ilişkilendirerek yorumlamıştır. “*Rabbinin sözü hem doğruluk hem de adalet bakımından tamamlanmıştır. O'nun sözlerini değiştirecek kimse yoktur. O her şeyi işitmekte, her şeyi bilmektedir*”¹⁹⁵ ayetini açıklarken Ebû Abdullah'tan yaptığı nakillerle; imamların yaratılış kaynağının arşın altında bulunan bir su olduğunu söylemektedir. Ayrıca; Allah bir imam yaratmak istediğinde henüz annesinin karnında iken imamın sağ pazusuna bu ayetin yazıldığını, doğduktan sonra da görevli bir meleğin imamın gözlerinin arasına bu ayeti yazdığını eklemektedir.¹⁹⁶ “*Ant olsun ki senden önceki peygamberler de yalanlanmıştı. Fakat onlar, yalancılıkla itham edilmelerine ve eziyete uğramalarına rağmen sabrettiler; sonunda yardımımız onlara yetişti. Allah'ın kelimelerini değiştirebilecek hiç kimse yoktur*”¹⁹⁷ ayetini açıklarken de benzer bir yorumu kullanan Kummî, bu ayeti iki bölümde değerlendirmiştir. İlk bölümü inkârcıların sözlerinin yarattığı rahatsızlıktan dolayı Peygamber'e teselli ve sabrı tavsiye amacıyla söylenen sözler olarak almış ve Peygamber'in bu durumuyla ilgili “*Resulüm! Sen onların söylediklerini sabırla karşıla*”¹⁹⁸ ayetinin indiğini söylemiştir. Bu ayetten sonra Peygamber karşılaştığı her duruma sabır göstermiştir. Sonra Allah O'nu, soyundan gelen ve sabırla vasıflandırdığı imamlar ile müjdelemiştir. Ayetin ikinci bölümünü Peygamber'in sabır etmesi sonucunda soyundan geleceklere verilen imamet olarak yorumlayan Kummî, bu yorumunu desteklemek amacıyla da En'am sûresinin 34. ayetinde geçen kimsenin değiştirmeye güç yetiremeyeceği kelimeler anlamında ki “*كَلِمَاتِ اللَّهِ*” ter kibini imamet olarak anlamlandırmış ve “*Sabredip ayetlerimize kesin olarak iman ettikleri zaman, onların içinden, buyruğumuzla doğru yolu gösteren imamlar çıkardık*.”¹⁹⁹ ayetini bu anlamlandırmasını desteklemek amacıyla zikretmiştir.²⁰⁰ Burada her ne kadar Kummî, Allah'ın kelimelerinin değişmezliği

¹⁹⁴ Kummî, a.g.e., s. 287.

¹⁹⁵ Kur'an, En'am Sûresi, Ayet 115.

¹⁹⁶ Kummî, a.g.e., s. 202.

¹⁹⁷ Kur'an, En'am Sûresi, Ayet 34.

¹⁹⁸ Kur'an, Kâf Sûresi, Ayet 39.

¹⁹⁹ Kur'an, Secde Sûresi, Ayet 24.

²⁰⁰ Kummî, a.g.e. s. 197.

üzerinden imamların değişmeyeceği düşüncesini desteklemeye çalışmışsa da; Şif müfessirlerden Tûsî, “لَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِ اللَّهِ” ifadesinin “Allah’ın verdiği haberleri yalanlamaya hiç kimse güç yetiremez”²⁰¹ anlamına geldiğini söylemekte iken Tabâtabâî (ö.1981), ilgili ifadenin Allah’ın vadinin kesinliğini vurgulamak amacıyla kullanıldığını bu vadin Allah’ın ve elçilerinin galip geleceği şeklinde ki vaatler olduğunu söylemektedir.²⁰²

Kummî’nin imamların değişmeyeceği düşüncesi ile ilişkilendirdiği ayetlerden biri de “Onlara hem bu dünya hayatında hem de âhirette müjdeler olsun! Allah’ın sözlerinde/kelimelerinde değişme olmaz; en büyük kazanç budur”²⁰³ ayetidir. Kummî burada; “Allah’ın sözlerinde değişme olmaz” cümlesindeki “كَلِمَاتِ اللَّهِ” ifadesi ile kastedilenin *imamet* olduğunu söylemekte ve ilgili ifadeyi “Allah’ın imamlarında (imamette) değişme olmaz” şeklinde anlamlandırmaktadır. “كَلِمَاتِ” sözcüğünün imamet anlamında olduğuna delil olarak ta; “Bunu, peşinden gelecekler arasında devam edecek bir söz olarak dile getirdi. Umulur ki buna dönerler/وَجَعَلَهَا كَلِمَةً بَاقِيَةً فِي عَقْبِهِمْ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ”²⁰⁴ Allah’ın İbrahim’den sonra kalıcı kıldığı şeyin (كَلِمَاتِ) imamlar olduğunu, dolayısıyla “كَلِمَةً بَاقِيَةً” terkininin ‘baki/kalıcı imamlar’ anlamında olmasını göstermektedir.²⁰⁵ Kummî bu kabul ile Zuhuf sûresinin ilgili ayetindeki “كَلِمَةً” sözcüğünü imamlar olarak anlamlandırarak cümlenin faili olarak Allah’ı kabul etmiş ve ayeti “Onları İbrahim’in ardından rec’atte dünyaya gelmeleri umulan baki imamlar kıldı” şeklinde anlamlandırmıştır.²⁰⁶

Müfessirler genel olarak Zuhuf sûresinin ilgili ayetini açıklarken kendisinden önceki iki ayet²⁰⁷ ile beraber değerlendirmişler ve Hz. İbrahim’den sonra çocukları arasında baki kalacak sözün tevhid olduğunu söylemişlerdir. Nitekim Sûrenin 26. ve 27. ayetlerinde; İbrahim’in babasına ve içinde yaşadığı topluma; “Ben sizin taptıklarınızdan uzağım, beni yaratan başkadır (ancak O’na ibadet ederim). O bana doğru yolu

²⁰¹ Ebû Ca’fer Muhammed b. el-Hasan b. Ali Tûsî, **et-Tıbyân fi Tefsîri’l Kur’ân**, Necef: Mektebet’ul Emin, 1957, Cilt 4, s.130.

²⁰² Muhammed Hüseyin Tabâtabâî, **el-Mizân fi Tefsîri’l-Kur’ân**, Beyrut: Müessesetü’l-Âlemî li’l-Matbûât, 1973, Cilt 7, s. 63.

²⁰³ **Kur’ân**, Yûnus Sûresi, Ayet 64.

²⁰⁴ **Kur’ân**, Zuhuf Sûresi, Ayet 28.

²⁰⁵ Kummî, **a.g.e.** s. 291.

²⁰⁶ Kummî, **a.g.e.** s. 623.

²⁰⁷ Bir zaman İbrâhim babasına ve topluluğuna şöyle demişti: “Ben sizin taptıklarınızdan uzağım, beni yaratan başkadır (ancak O’na ibadet ederim). O bana doğru yolu gösterecektir.” **Kur’ân**, Zuhuf Sûresi, Ayet 26, 27.

gösterecektir” dediği aktarılmakta ardından da “وَجَعَلَهَا كَلِمَةً بَاقِيَةً فِي عَقْبِهِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ / *Bunu, peşinden gelecekler arasında devam edecek bir söz olarak dile getirdi. Umulur ki buna dönerler*”²⁰⁸ ayeti gelmektedir. Söz konusu ayeti değerlendiren müfessirlerden Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) ayette geçen “كَلِمَةً” sözcüğünü tevhid olarak anlamlandırmış ve söz konusu ayette tevhidin (la ilahe illallah) kıyamet günü’ne kadar İbrahim’in soyundan gelenler arasında kalmaya devam edeceğinin belirtildiğini söylemiştir.²⁰⁹ Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) ilgili ayeti, önceki ayetler ile ilişkilendirerek İbrahim’in 26. ayette söylediği “*Ben sizin taptıklarınızdan uzağım*” sözünün tevhidin ilk kısmı olan “la ilahe” ye denk geldiğini 27. ayette söylediği “*Beni yaratan başka, O bana doğru yolu gösterecektir.*” Sözünün ise tevhidin ikinci kısmı olan “illallah” a denk geldiğini ifade etmekte ve ayetteki baki kılma işinin faili olarak İbrahim’i almaktadır. Böylece söz konusu ayeti İbrahim, tevhidi soyundan gelenler arasında sürekli devam edecek bir inanç yaptı. Soyu arasında sürekli tevhid ehli birileri bulunacaktır. Müşrik olanlarında onların sayesinde tevhide dönmeleri umulur, şeklinde izah etmektedir. Bu izahla Râzî, İbrahim’in, adeta önceki iki ayette tevhid inancını farklı bir biçimde ifade ettiğini ortaya koymaktadır.²¹⁰ Zemahşeri (ö. 538/1144),’de “كَلِمَةً” sözcüğünü tevhid olarak anlamlandırmış ve benzer bir yorum getirmiştir.²¹¹ Tûsî, Katâde (ö. 117/735) Mücahid (ö. 103/721) ve Süddî’nin (127/745) “كَلِمَةً بَاقِيَةً فِي عَقْبِهِ” ifadesi ile “la ilahe illallah” inancının kast edildiğini; yani İbrahim’in soyu arasında sürekli kalacak olan kelimenin tevhid olduğunu söylediklerini aktarmakta; “İbrahim’in söylediği ve soyu arasında kalacak kelime onları Allah katında değerli kılacak, emirlerine itaatte sabırlı kılacak şeydir” diyerek bu anlamı olumlamaktadır.²¹² İbrahim’in kavmine ve babasına karşı söylediği onların ilahlarından uzaklaşıp kendisini yaratan ve ona hidayet verecek olan Allah’ı ayırması, ona sığınması, o’nun önceki ayetlerde ki ifadesinin tevhid içerikli olduğunu ortaya koymaktadır. İbrahim’in soyu arasında tevhid inancı baki kalacaktır. Onlardan şirke düşenlerin de tevhid ehlinin çabaları sonucu şirkten kurtulmaları umulur. Kur’ân terminolojisinde Allah’ın kelimesi, sözü veya vaadi değiştirilmesi söz konusu

²⁰⁸ **Kur’ân**, Zuhuf Sûresi, Ayet 28.

²⁰⁹ Ebü’l-Hasen Mukâtil b. Süleyman b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, Mukâtil b. Süleyman, **Tefsîrû’l-Kebîr**, Beyrut: Muesesetu’l Tarihu’l Arabi, 2002, Cilt 3, s.793.

²¹⁰ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, Fahreddin er-Râzî, **Mefâtihu’l-Gayb**, Beyrut: Dar’l Fikr, 1981, Cilt 27, s. 209.

²¹¹ Ebü’l Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Harizmi, ez Zemahşerî, **el Keşşaf an Hakâik’il Tenzil**, Riyad: Mektebet’il A’bukan, 1998, Cilt 5, s. 436.

²¹² Tûsî, **a.g.e.**, Cilt: 9, s. 194.

olmayan kesin yargılar için kullanılmaktadır. Tevhid ilkesi de bunların başında gelmektedir.²¹³ Görüldüğü gibi Zuhur sûresi 28. ayetindeki “كَلِمَةً بَاقِيَةً” ifadesini müfessirler genellikle tevhid olarak anlamışlardır. Bunların aksine Kummî, mezhebi saikler ile farklı ayetler arasında ilişki kurma yoluna girerek bu ifadeyi imamlar olarak anlamlandırma yoluna gitmiştir.

Kummî’ye göre imamlar Allah tarafından belirlenmekte, imam olmadığı halde imamlik iddiasında bulunanlar azaba duçar olacakları gibi, belirlenen imama intisap etmeyenler de Allah tarafından cezalandırılacaktır. Bu bağlamda Kummî, cehennem azabı ile karşı karşıya kaldığında “*Keşke bana bir fırsat daha tanınsa da iyilerden biri olsam!*”²¹⁴ diyenlere Allah’ın, “*Hayır! Vaktiyle ayetlerim sana gelmişti ama sen onların asılsız olduğunu söylemiştin.*”²¹⁵ Şeklinde cevap vereceğini söylemiş ve insanların kendilerine uymayarak azabı hak ettikleri “أَيَّاتِي” ayetleri *imamlar* olarak yorumlamıştır.²¹⁶ “*Kıyamet gününde Allah hakkında asılsız inançlar ileri sürenleri, yüzleri kararmış göreceksin*”²¹⁷ ayetini de Ebû Abdullah’tan yaptığı nakille kıyamet günü imam olmadıkları halde imam olduklarını iddia edenlerin Ali ve Fâtıma’nın (ö.11/632) çocukları olsalar dahi yüzleri kararmış olarak görüleceğini söylemiştir.²¹⁸ Müfessir Tabersi, söz konusu ayetlerde geçen “أَيَّاتِي” ifadesini Allah’ın hüccet ve delilleri olarak anlamlandırmışken ayetin, “*Allah hakkında ileri sürülen asılsız inançların da*” kısmını ise Allah’ın ortakları ve çocukları olduğunun iddia edilmesi olarak yorumlamıştır.²¹⁹ Tûsî de ilgili ifadeleri hemen hemen Tabersi ile aynı olacak şekilde yorumlamış, Allah’ın delil ve hüccetlerini yalanlayıp kibir göstererek Allah hakkında asılsız inançlar ileri sürenlerin ahirette büyük bir azap ile karşı karşıya kalacaklarını ifade etmektedir.²²⁰ Ayrıca Mukatil ilgili ayette geçen “أَيَّاتِي” ifadesini Kur’ân ayetleri olarak anlamlandırmış ve söz konusu ayeti “*Sana Kur’ân ayetleri gelmişti fakat sen onları ‘Allah’tan değildir’ diye yalanlamış ve onlara iman etmeyi kendine yedireyerek büyülenmiştin ve böylece kâfirlerden olmuşsun*” şeklinde

²¹³ Tabâtabâî, *el-Mizan* Cilt: 18, s. 96.

²¹⁴ **Kur’ân**, Zümer Sûresi, Ayet 58.

²¹⁵ **Kur’ân**, Zümer Sûresi, Ayet 59.

²¹⁶ Kummî, *a.g.e.*, s. 592.

²¹⁷ **Kur’ân**, Zümer Sûresi, Ayet 60.

²¹⁸ Kummî, *a.g.e.*, s. 592.

²¹⁹ Tabersî, *a.g.e.*, Cilt 7-8, s. 787.

²²⁰ Tûsî, *et-Tibyân*, Cilt 9, s. 40.

açıklamaktadır.²²¹ Zemahşeri de söz konusu ayetin ilgili ifadesini “vahiy” olarak anlamlandırmaktadır.²²²

Kummî, “*Şüphesiz size gerçeği (hakkı) bildirmiştik, fakat çoğunuz o gerçeği kabul etmek istemediniz.*”²²³ ayetinde “حَقٌّ” kelimesi ile ifade edilen ve insanların çoğunun kabul etmediklerinden dolayı şiddetli azaba uğradıkları gerçeğin Ali’nin velayeti olduğunu söylemektedir. Ayet metninde geçen “حَقٌّ” kelimesinin Ali’nin velayeti olduğuna delil olarak ta; “*De ki: Gerçek (Hak), rabbinizden gelendir. Artık dileyen iman (inansın) etsin dileyen inkâr etsin*”²²⁴ ayetinde zikredilen “الْحَقُّ” kelimesinin Ali’nin velayeti olmasını getirmektedir. Bu ayet ile ilgili olarak Kummî, Allah’tan gelen hakkın Ali’nin velayeti olduğunu ve sözü edilen azabın ise Peygamber ailesine zulüm edenler için hazırlandığını söylemektedir.²²⁵ Kummî, bu yorumuna dayanak olarak bu ayet ile ilgili Ebû Abdullah’tan gelen bir rivayeti göstermektedir. Nakledilen rivayette Ebû Abdullah’ın söz konusu ayetin “*De ki: Gerçek/Hak, rabbinizden gelendir.(yani Ali’nin velayeti)* Artık dileyen iman (inansın) etsin dileyen inkâr etsin. Biz, (*Peygamber ailesine*) zulüm edenler için alevleri kendilerini çepeçevre kuşatan bir ateş hazırladık.” şeklinde indiğini söylediği aktarılmaktadır.²²⁶ Mezkûr ayette geçen “حَقٌّ” ifadesini Tabersi Allah tarafından gönderilen peygamberlerin mesajlarının gerçekliği olarak anlamlandırırken²²⁷ Tûsî, söz konusu ifade ile önceki ayetlerde²²⁸ anlatılan cennet ve cehennem ehlinin karşılaşacağı hallerin gerçekliğinin ifade edildiğini söylemektedir.²²⁹ Erken dönem müfessirlerinden Mukatil ise “حَقٌّ” ifadesi ile dünyada Allah tarafından insanlara bildirilen tevhidin kast edildiğini belirtmektedir.²³⁰

Kummî’nin mezkûr ayetlere getirdiği yorumlar göz önünde bulundurulduğunda onun, imametin Allah tarafından belirlendiği ve imamların değişmesinin söz konusu olamayacağını düşündüğü ve bu düşüncesini temellendirmek için pek çok ayeti konu ile ilişkilendirdiği görülmektedir. Bu bağlamda Kummî farklı ayetler arasında bağlar

²²¹ Mukatil b. Süelyman, **a.g.e.**, Cilt 3, s. 684.

²²² Zemahşeri, **a.g.e.**, Cilt 5, s. 316.

²²³ **Kur’ân**, Zuhuf Sûresi, Ayet 78.

²²⁴ **Kur’ân**, Kehf Sûresi, Ayet 29.

²²⁵ Kummî, **a.g.e.** s. 529.

²²⁶ Kummî, **a.g.e.** s. 393.

²²⁷ Tabersî, **a.g.e.**, Cilt 9-10, s. 87.

²²⁸ Bknz. **Kur’ân**, Zuhuf Sûresi, Ayet 68-77.

²²⁹ Tûsî, **et-Tibyân**, Cilt 9, s. 218.

²³⁰ Mukatil b. Süelyman, **a.g.e.**, Cilt 3, s. 803.

kurmakta ve ayetlerde geçen bazı kelimeleri düşüncesine uygun olarak anlamlandırma çabasına gitmektedir. Kelimelere birtakım anlam takdirlerinde bulunan Kummî, bu anlamlandırmalarını sağlam bir zemine oturtmak gayesi ile işi Kur'ân'ın tahrifi iddiasına kadar vardırmaktadır. Kummî, düşüncelerini genel olarak imamlara dayandığı ifade edilen rivayetler üzerine bina etmektedir. Öte yandan özellikle ayetlerde geçen kelimelere yapılan anlam takdirlerinde Kummî'nin ayetin bağlamını göz ardı ederek aşırı yorumlarda bulunduğu görülmektedir. Buna karşın farklı müfessirlerin ayetin siyak ve sibakı çerçevesinde ortaya koydukları yorumlar Kummî'nin yorumlarından daha kabule şayan oldukları düşünülmektedir.

2.1.1.2. İmametın Sem'iyat ile İlişkilendirildiği Ayetler

Dini düşüncesi büyük ölçüde imamet doktrini merkezli gelişen Şia'ya göre imamlar dünya hayatındaki seçkinlik ve yetkilerini ölümden sonra da sürdüreceklendir. Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Peygamber'in, kıyamet günü ümmeti ile alakalı şahitlikte bulunacağı ifade edilmektedir. Şia çeşitli ayetleri de dayanak yaparak, Allah ve peygamber ile birlikte imamlarında amellere şahitlik yapacaklarından söz etmektedir.²³¹ Şii telakkiye göre imamlar amellere şahitlik ettikleri gibi kıyamette taraftarları için şefaet edecek, A'râf'ta, sırat ve havuz başında bulunacak, dostlarının cennete düşmanlarının ise cehenneme gitmelerinde etkili olacaklar.

Kummî, genel Şii telakkiye uygun olarak farklı ayetleri imamların amellere şahitliği, A'râfta,* Sırat* ve Havuz* başındaki durumları ile ilişkilendirerek yorumlamıştır. Kummî, "Allah yolunda, gerektiği gibi cihad edin. Sizi O seçti ve size din konusunda hiçbir güçlük yükledi; ceddiniz İbrâhim'in dininde olduğu gibi. O size hem daha önce hem de bu Kur'an'da "Müslümanlar" adını verdi"²³² ayetini yorumlarken; buraya kadar sayılan özelliklerin imamlara has olduğunu belirtmekte ve

²³¹ Nezir Maviş, "İmamet Doktrininin Şia-İmamiyye İnançlarının Şekillenmesinde Etkisi", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE, 2018, s. 231.

* A'râf, Cennetle cehennemden birbirinden ayıran bölgede bulunan surun yüksek kısmının ismi. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "A'râf", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 3, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, s. 259.

* Sırat, Ahirette cehennem üzerine kurulacak köprü. Bkz. Mehmet Soysaldı, "Kur'ân-ı Kerim'e Göre Ahiret İnancı", Diyanet İşleri Başkanlığı İlmî Dergi, Sayı 4, (2001), Cilt 37, s. 71.

* Havz-ı Kevser, ahirette Hz. Muhammed'in ümmetiyle yanında buluşacağına inanılan havuz, nehir. Bkz. Mustafa Ertürk, "Havz-ı Kevser", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 16, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, s. 546-549.

²³² Kur'ân, Hac Sûresi, Ayet 78.

ardından gelen “*ta ki peygamber size şahitlik etsin, siz de insanlara şahitlik edesiniz.*” ifadeleri ile ilgili olarak “Peygamber imamlar üzerine şahit olur. Peygamber’den sonra imamlar da diğer insanlar üzerinde şahit olurlar” demektedir.²³³ Kummî, ayetin başında sayılan üstün özelliklere ancak imamların sahip olabileceği düşüncesinden hareketle ayette geçen “شُهَدَاءَ” kelimesini imamlara hasr etmiş ve bu durumu farklı ayetlerde geçen “شُهَدَاءَ” kelimelerini de imamlar olarak anlamlandırmada mesnet kabul etmiştir. Örneğin, “وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا” “İşte böylece, siz insanlara şahit olasınız, peygamber de size şahit olsun diye sizi vasat (örnek) bir ümmet yaptık.”²³⁴ ayetinde “siz insanlara şahit olasınız diye” sözünün muhatabının imamlar olduğunu söylemekte ve buna delil olarak Hac sûresi 78. ayette geçen “شُهَدَاءَ” kelimesinin imamlar manasında olmasını getirmektedir. Nitekim Kummî bu ayette “شُهَدَاءَ” kelimesine imamlar manası vermiş ve ayetin metninde geçen “جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا” sizi vasat bir ümmet yaptık” ifadesinin “جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا” *sizi vasat imamlar yaptık*” şeklinde indiğini iddia etmiştir. Bu takdirlerle Kummî ayetin, “*böylece, siz insanlara şahit olasınız, peygamber de size şahit olsun diye sizi vasat imamlar yaptık*” şeklinde olduğunu öne sürmekte olup ayeti, Allah’ın imamları, Peygamber ve insanlar arasında her türlü aşırılık, sapıklıktan uzak adaletli ve ölçülü vasıtalar yaptığı ve imamların insanlar üzerinde şahitler kılındığı şeklinde yorumlamıştır.²³⁵ Söz konusu ayette dair çeşitli izahatlar yapan Tûsî, ayette geçen “وَسَطًا” kelimesinin Mücahid, Katade, İbn Abbas ve birçok müfessir tarafından “adalet” olarak anlamlandırıldığını dile getirmektedir. Ayette geçen “لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ / siz insanlara şahit olasınız” ifadesi ile dile getirilen şahitlikle ilgili de; insanların dünya ve ahirette hakka muhalif amellerine şahitlik yapılacağı, ümmetleri üzerine peygamberlerin lehinde şahitlikte bulunulacağı ve insanlara hakikati ve dini anlatacak deliller olacakları gibi üç farklı görüşün olduğunu ifade etmektedir.²³⁶ Söz konusu ayette geçen mezkûr ifadeler ile ilgili olarak Tebersî de benzer açıklamalar yapmaktadır.²³⁷ Tabâtabâî ise “وَسَطًا” kelimesinin ümmetin Peygamber ve insanlar arasında şahitliği, insanlık içindeki aşırı uçlara karşı

²³³ Kummî, **a.g.e.**, s. 445. Müellif, ayrıca şu ayetlerde geçen “şahid” kelimesini de imamet ile ilişkilendirmekte, amellere yapılan şahitlik olarak açıklamaktadır. Bkz. **Kur’ân**, Hud Sûresi, Ayet 18, Kummî, **a.g.e.** s. 302. Nur Sûresi, Ayet 41, Kummî, **a.g.e.** s. 132. Mâide Sûresi, Ayet 3, Kummî, **a.g.e.** s. 363.

²³⁴ **Kur’ân**, Bakara Sûresi, Ayet 143.

²³⁵ Kummî, **a.g.e.**, s. 60.

²³⁶ Tûsî, **et-Tibyân**, Cilt 1, s. 7.

²³⁷ Tabersî, **a.g.e.**, Cilt 1-2, s. 414-416.

orta bir yol benimsemesi anlamlarında olduğunu dile getirmektedir.²³⁸ Ne varki görüşlerini aktardığımız üç Şîî müfessirde her ne kadar ayetin zahirinden ümmetin tamamının vasat vasfı ile vasıflandığı ve şahitlerden olacağı anlaşılıyor ise de bu durumun tüm ümmet için geçerli olmadığını, zira ümmetin tamamının bu özelliklere haiz olmadığını bilindiğini, adaletli olma ve şahitlikte bulunma durumlarının ümmet içindeki bir seçkinler gurubu için geçerli olabileceğini ifade etmektedir. Tabatabâî bu görüşünü İsrailoğullarının âlemlere üstün kılındığı ifade edilen²³⁹ ayeti kerime ile destekleme yoluna gitmekte ve nasıl ki ayette ifade edildiği üzere tüm İsrailoğullarının âlemlere üstün kılınması söz konusu değilse, onlardan sadece bir kısmı üstün kılındı ise aynı şekilde bu ümmetin tamamının da adalet ve şahitlik vasfına haiz olmadığını, sadece bir kısmının bu özellikleri taşıdığını ifade etmektedir.²⁴⁰ Bununla beraber mezkûr müfessirlerin tamamı Kummî'nin aksine söz konusu ayetin tahrife uğradığına dair herhangi bir iddiada bulunmamaktadırlar. Kurtubî²⁴¹ ve Zemahşerî²⁴² ise ayette geçen “لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ / siz insanlara şahit olasınız” ifadesini Hz. Muhammed'in ümmetinin ahirette diğer ümmetlere şahitlik yapması şeklinde açıklamışlardır.

Kummî, “Artık rabbinin nuruyla yer aydınlanır, hesap kitap ortaya konur, peygamberler ve şahitler getirilir, insanlar hakkında doğruluk ve adalet ölçüsüne göre hüküm verilir, onlara asla haksızlık edilmez / وَأَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا وَوُضِعَ الْكِتَابُ وَجِيءَ / وَأَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا”²⁴³ ayetine dair yaptığı açıklamada Ebû Abdullah'a dayandırdığı rivayet ile “وَأَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا” ifadesinde “رَبِّ” kelimesini imam manasında olduğunu söylemiş ve Hac sûresi 78. ayetteki anlam takdirine dayanarak “شُهَدَاءَ” kelimesinin burada imamlar manasında olduğunu ifade etmiştir. Bu bağlamda ilgili ayet bir önceki ayet ile beraber değerlendirildiğinde müfessire göre şöyle bir anlam ortaya çıkmaktadır. “Kıyamet günü sûra üflenir, ardından göklerde ve yerde bulunanların hepsi düşüp ölür; sonra sûra yeniden üflenecek ve onlar birden ayağa kalkmış, etrafa bakıyor olacaklar.”²⁴⁴ Tekrar dirilme gerçekleşikten sonra; yeryüzü imamların nuruyla aydınlanır. Ardından amel defterleri ortaya konur, insanlara

²³⁸ Tabâtabâî, **a.g.e.**, Cilt 1, s. 323.

²³⁹ **Kur'ân**, Bakara Sûresi, Ayet 122.

²⁴⁰ Tabâtabâî, **a.g.e.**, Cilt 1, s. 320.

²⁴¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh, Kurtubî, **el-Câmi'li-Ahkâmi'l-Kur'ân**, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2006, Cilt 2, s. 433, 434.

²⁴² Zemahşerî, **a.g.e.**, Cilt 1, s. 338.

²⁴³ **Kur'ân**, Zümer Sûresi, Ayet 69.

²⁴⁴ **Kur'ân**, Zümer Sûresi, Ayet 68.

şahitlik etmek üzere peygamberler ve imamlar gelir, insanlar hakkında adalet ile hüküm verilir, onlara asla haksızlık edilmez.²⁴⁵

Kummî'ye göre kıyamet günü Peygamber insanlara şahitlik yaparken imamlar da insanlar üzerine şahitlikte bulunurlar. O gün herkes kendi zamanın/ümmetinin imamı ile beraber dirilir ve mahşere gelir.²⁴⁶ Kummî; *“Her insan topluluğunu önderleriyle birlikte çağıracağımız o günde kimlerin amel defterleri sağından verilirse işte onlar amel defterlerini okuyacaklar ve en küçük bir haksızlığa uğramayacaklar”*²⁴⁷ ayetinin tefsirinde özetle şunları söylemektedir: “Kıyamet günü her topluluk kendi imamlarıyla beraber çağırılacak, Resulullah, Ali, Hasan ve Hüseyin her birisi kendi zamanında yaşayan insanlardan bir gurupla gelirler. O gün falan ve taraftarları kalksın, falan ve taraftarları kalksın, falan ve taraftarları kalksın,²⁴⁸ Ali ve taraftarları kalksın diye seslenilir.”²⁴⁹ Müellif, Ebû Zer'den yapılan bir rivayetle *“Kıyamet günü nice yüzler ağaracak, nice yüzler de kararacaktır; yüzleri kararanlara, iman ettikten sonra kâfir mi oldunuz? Öyle ise inkâr etmiş olmanız yüzünden tadın azabı!”*²⁵⁰ ayeti ile ilgili özetle Hz. Peygamber'in şunları söylediğini aktarmaktadır: “Kıyamet günü benim ümmetim beş grup halinde gelir. Bu gruplardan birisinin başında bu ümmetin buzağısı (عجل), birisinin başında Firavunu, birisinin başında Samiri'si bulunur. Hariciler de başlarında liderleri Zi's-Süddeyye* ile gelirler. Ben, ‘bunların her birine gidip, benden sonra sakaleyn’e* ne yaptınız diye soracağım ve bu grupların her biri; sakaleyn hakkında ihtilafa düştüklerini, onları sahipsiz ve yardımsız bıraktıklarını, onlarla savaştıklarını söylerler. Bende bunları cehenneme götürün, yüzleriniz kararsın derim. Sonra beşinci grup gelir ki bunların başında muttakilerin imamı, vasilerin efendisi, alınlarında secde izi bulunanların komutanı, Allah'ın Resulünün vasisi ve takipçileri gelirler. Onlara da aynı soruyu sorarım. Onlar, biz onlara itaat ettik, tabi olduk, yardım ettik, onların

²⁴⁵ Kummî, a.g.e., s. 595.

²⁴⁶ Kummî, a.g.e., s. 363.

²⁴⁷ Kur'an, İsrâ Sûresi, Ayet 71.

²⁴⁸ Burada kullanılan “Falan” ifadeleri ile ilk üç halife kast edilmektedir. Benzer kullanımlar için bkz. 2. Bölüm, Kummî'nin Sahabe Telakkisi ve Kişi Merkezli Yorumları.

²⁴⁹ Kummî, a.g.e., s. 372.

²⁵⁰ Kur'an, Âl-i İmrân Sûresi, Ayet 106.

* Herkus bin Zuheyl el-Beceli'nin lakabıdır. Ali taraftarı olup hakem olayından sonra ayrılan haricilerin liderlerindedir.

* Bazı hadislerde Kur'an ve Ehl-i Beyt anlamında kullanılan terim. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Öz, “Sakaleyn”, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 36, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, s. 325, 326.

yolunda kanımızı akıttık derler.’ Bende, bunları cennete götürün derim.”” Sonra Peygamber şu ayeti okudu²⁵¹ “Yüzleri ağaranlara gelince, onlar Allah’ın rahmeti içindedirler; orada onlar ebedî kalacaklardır.”²⁵² Kıyamet günü Ali’yi dost edinip, O’nun düşmanlarından uzaklaşanların yüzleri nur saçar ve aldıkları müjdeden dolayı sevinçlidirler. Peygamber ailesine zulmedenlerin ise²⁵³ “yüzleri toza toprağa bürünmüş kapkara kesilmiştir.”²⁵⁴ Görüldüğü gibi müellifin zihin dünyasında ölümden sonraki hayat nerdeyse tamamen ölmeden önce imamlar ile olan bağa göre şekillenmektedir.

Kummî’ye göre kıyamet günü insanlara amel defterleri imamlar tarafından dağıtılır. Onlar, dostlarına kitaplarını sağlarından verirler ve dostları hesapsız cennete giderler. Düşmanlarının kitaplarını ise sol taraflarından verirler ve onlar da hesapsız cehenneme giderler.²⁵⁵ Kummî, Vâkıa sûresinde kıyamet sahnelerinin anlatıldığı pek çok ayeti Hz. Ali özelinde imamlar ve onların taraftarlarıyla ilişkilendirerek yorumlamıştır. “Erdem, amel ve mükâfatta önde olanlar”²⁵⁶ “السَّابِقُونَ” ile kastedilenin Hz. Ali olduğunu söyleyen Kummî, sûrenin 27. ayetinde, “Amel defteri sağından verilenler; ne mutlu o sağından verilenlere!”²⁵⁷ ayetinde geçen “الْيَمِينِ” kelimesinin Ali anlamında “أَصْحَابُ” kelimesinin ise “taraftarları/arkadaşları” anlamında olduğunu söyleyerek “أَصْحَابُ الْيَمِينِ” ifadesini “Ali’nin taraftarları” olarak anlamlandırmış ve devamında gelen ayetlerde²⁵⁸ anlatılan cennet nimetlerinin Ali’nin taraftarları için olduğunu söylemiştir. Sonra gelen ayet pasajında²⁵⁹ anlatılan azapların ise “أَصْحَابُ النَّيْمَالِ”²⁶⁰ diye nitelenen, Peygamber’e ve ailesine düşmanlık edenler ile onların destekçileri için olduğunu belirtmektedir.²⁶¹ Pek çok kelimeye dilsel herhangi bir neden belirtmeden anlam takdirinde bulunan Kummî, mezkûr ayetlerde geçen kelimelere birtakım anlam takdirlerinde bulunarak ayetleri imamlar ile ilişkilendirme yoluna gitmektedir.

²⁵¹ Kummî, a.g.e., s. 106.

²⁵² Kur’ân, Âl-i İmrân Sûresi, Ayet 107.

²⁵³ Kummî, a.g.e., s. 740.

²⁵⁴ Kur’ân, Abese Sûresi, Ayet 40, 41.

²⁵⁵ Kummî, a.g.e., s. 719.

²⁵⁶ Kur’ân, Vâkıa Sûresi, Ayet 10.

²⁵⁷ Kur’ân, Vâkıa Sûresi, Ayet 27.

²⁵⁸ Bkz. Kur’ân, Vâkıa Sûresi, Ayet 28-38.

²⁵⁹ Bkz. Kur’ân, Vâkıa Sûresi, Ayet 40-56.

²⁶⁰ Kur’ân, Vâkıa Sûresi, Ayet 41.

²⁶¹ Kummî, a.g.e., s. 673, 685.

Kummî, kıyamet günü imamların kendi taraftarları için şefaata edebileceklerine inanmakta ve bazı ayetleri bununla ilişkilendirerek açıklamaktadır. Kıyametin keşmekeşinde imamlar taraftarlarına şefaata ederler bunu gören düşmanları şöyle derler²⁶²; “Şimdi bizim ne şefaataçilerimiz var ne de samimi bir dostumuz.”²⁶³ Onlar için artık iş işten geçmiştir. Çünkü “(O gün) Rahman’ın katında söz ve izin alandan başkasının şefaata hakkı olmayacaktır.”²⁶⁴ Kummî’ye göre o gün, Ali’nin ve ondan sonraki imamların velayeti ile izin verilenlerin dışında, hiç kimsenin şefaata yetkisi olmayacaktır.²⁶⁵ Kummî’nin bu düşüncesinin tezahürlerini özetini aktardığımız şu sözleri ve naklettiği rivayetlerde görmek mümkündür: “Kıyamet günün de Hz. Muhammed dışında Allah izin vermeden hiçbir Nebi veya Resul şefaata edemez. Allah, Hz. Muhammed’e kıyametten önce şefaata etme yetkisi vermiştir. Şefaata yetkisi önce Peygamberimize sonra O’nun soyundan olanlara (imamlara) sonra da diğer peygamberlere verilir. Nitekim konu ile ilgili Ebû Cafer şöyle demiştir: Kıyamet günü Resulullah ümmetine, biz taraftarlarımıza, taraftarlarımızda yakınlarına şefaata ederler.”²⁶⁶ O gün Peygamber ve Ali havuz başındadırlar. Peygamber orda ağlayınca, Allah bir melek göndererek neden ağladığını sorar. O’da, “Ali’nin bazı taraftarlarının ateşe doğru götürüldüklerini gördüm, onun için ağlıyorum” der. Bunun üzerine Allah, “Ey Muhammed onları sana ve senin soyundan olanlara olan sevgimden dolayı afetim” der.²⁶⁷ Ali’nin düşmanları, Allah’ın ona verdiği makamı ve elindeki Hamd Sancağı ile beraber Havuz’dan kimilerini içirip kimilerini engellediğini gördüklerinde yüzleri kararır ve onlara “İşte sizin isteyip durduğunuz budur.”²⁶⁸ “Bu sizin istediğiniz mevki, makam ve itibardır. Allah onu Ali’ye verdi” denir.²⁶⁹

Kummî “İki taraf arasında bir perde ve A’râf üzerinde de herkesi simalarından tanıyan adamlar vardır ki bunlar, henüz cennete girmedikleri halde (girmeyi) uman cennet ehline, ‘Selâm size!’ diye seslenirler.”²⁷⁰ ayetine dair özetle şunları söylemektedir: “A’râf, cennet ile cehennem arasında bulunan bir yüksekliktir. Üzerinde

²⁶² Kummî, a.g.e., s. 480.

²⁶³ Kur’ân, Şuarâ Sûresi, Ayet 100,101.

²⁶⁴ Kur’ân, Meryem Sûresi, Ayet 87.

²⁶⁵ Kummî, a.g.e., s. 414.

²⁶⁶ Kummî, a.g.e., s. 552,553. Müellif’e göre şefaata yetkisi diğer peygamberlerden önce imamlara verilecektir.

²⁶⁷ Kummî, a.g.e., s. 420.

²⁶⁸ Kur’ân, Mülk Sûresi, Ayet 27.

²⁶⁹ Kummî, a.g.e., s. 713.

²⁷⁰ Kur’ân, A’râf Sûresi, Ayet 46.

bulunup, insanları simalarından tanıyanlar ise imamlardır. Onlar taraftarları ile beraber A'râf'ta bulunurlar. Müminler oradan hesapsız olarak cennete sevk edilirlerken; imamlar, taraftarlarından günahkâr olanlara dönüp “bakın kardeşleriniz hesapsız olarak cennete giriyorlar” derler. Sonra da; “düşmanlarınıza bakın” derler ve onların “*Gözleri cehennem ehli tarafına döndürülünce de ‘Ey rabbimiz! Bizi zalimler topluluğu ile beraber bulundurma!’ derler.*”²⁷¹ İmamlar, “*simalarından tanıdıkları birtakım adamlara seslenerek derler ki: ‘Ne dünyada topladığımız güç ne de taslamakta olduğunuz büyüklük size bir yarar sağladı.’*”²⁷² Sonra cehenneme giren düşmanlarına kendi taraftarlarını göstererek; “Bunlar sizin dünyada, muhalefet ettiğiniz ve Allah’ın hiçbir rahmete erdirmeyeceğini söylediğiniz kardeşlerimizdir” derler. Taraftarlarına “*Girin cennete; artık size korku yoktur ve siz üzülecek de değilsiniz.*”²⁷³ diyerek onları cennete sevk ederler.²⁷⁴

Kummî'nin “*الْقِيَا فِي جَهَنَّمَ كُلَّ كَفَّارٍ عَنِيبٍ* /atın cehenneme her inatçı kâfiri!”²⁷⁵ ayetini açıklamak üzere aktardığı ve özetini aşağıya aldığımız rivayetler O'nun, kıyamet ve imamet ilişkisi tasavvurunu ortaya koymaktadır. Kummî'nin bu minvalde aktardığı şu rivayetler dikkat çekicidir: “Hz. Peygamber Ali'ye hitaben, ‘Ey Ali, Allah kıyamet gününde tüm insanları bir araya topladığında; ben ve sen arşın sağında olacağız. Sonra Allah bize şöyle diyecek; ‘kalkın! Sizi yalanlayanlar ve sizden nefret edenleri ateşe atın.’ Hz. Peygamber ayrıca şunları da söylemektedir: ‘Vesile, bütün Peygamber, şehit ve sıdıkların gıpta ettiği bir makamdır. O'nun diğer makamlara üstünlüğü ayın yıldızlara üstünlüğü gibidir.’ Herkes acaba bu makam kimin diye merak ederken; ‘bu Muhammed’in makamıdır’ diye bir ses işitilir. ‘O gün, benim başımda *Allahtan başka ilah yoktur. Muhammed O'nun Resulü, Ali O'nun velisidir* yazılı bir taç olacak. Ben ve Ali beraber yürüyeceğiz. Peygamberler ile karşılaştığımızda, onlar bizi mukarrebûn melekler sanacaklar. Melekler ile karşılaştığımızda Onlar; bunlar bizim görmediğimiz, tanımadığımız peygamberlerdir herhalde diyecekler. Ta ki üstün dereceye çıkana kadar Ali benimledir. Ondan daha üstün dereceye çıktığım da Ali elinde sancağımla benim hemen peşimde olacak. O gün bizi gören tüm Peygamber ve Müminler, Allah’ın ikramda bulunduğu şu kullara müjdeler olsun derler.’ Sonra herkes tarafından duyulan

²⁷¹ **Kur’ân**, A'râf Sûresi, Ayet 47.

²⁷² **Kur’ân**, A'râf Sûresi, Ayet 48.

²⁷³ **Kur’ân**, A'râf Sûresi, Ayet 49.

²⁷⁴ Kummî, **a.g.e.**, s. 217.

²⁷⁵ **Kur’ân**, Kâf Sûresi, Ayet 24.

bir ses (Allah) şöyle der; ‘Bu benim habibim Muhammed, bu da benim velim Ali bin Ebû Talip, onları sevenlere müjdelers olsun. Yazıklar olsun onlara düşmanlık edenlere ve onları yalanlayanlara.’ Ey Ali; ‘Kıyamette seni sevenler bu sözler ile sakinleşirler, yüzleri aydınlanır ve kalpleri ferahlar. Sana düşmanlık eden, hakkını inkâr eden ve seninle savaşmaya yeltenenlerin ise yüzleri kararır ve ayakları birbirine dolanır. O gün, cennet bekçisi Rıdvan ve cehennem bekçisi Malik gelerek cennet ve cehennemin anahtarlarını bana verirler.’ Ben onları kardeşim Ali’ye vermelerini isterim. Onlar da anahtarları Ali’ye verirler. Sonra Ali elinde cennet’in anahtarları ve cehennem kapısının kilitleri olduğu halde gelir. Ali Cehennemin dizginlerinden tuttuğunda cehennemin fokurdaması artar, alevleri şiddetlenir ve ‘ey Ali yüzünün nuru alevlerimi söndürüyor’ der. Ali, cehenneme ‘dostlarımı bırak düşmanlarımı yakala’ der.” Ardından Hz. Peygamber şu sözleri ekler; ‘Cehennem, o gün bir kölenin efendisine olan itaatinden daha fazla Ali’ye itaat eder. Ali o gün cennet ve cehennemi taksim edendir.’”²⁷⁶

Kummî, ye göre İmamların insanlar üzerinde ki üstünlükleri dünya da olduğu gibi ahrette de devam edecek. Bu bağlamda İnsanların ahrette hesaba çekilmesinden, amellere şahitlik edilmesine, amel defterlerinin dağıtılması ve şefaatleri ile taraftarlarının günahlarını affettirmelerine kadar imamlara geniş bir etkinlik alanı tanınmıştır. Yine Ara’f’ta bulunup, taraftarlarını cennete, düşmanlarını cehenneme sevk etme yetkisi de onlara tanınmıştır. Kıyamette Ali’nin Hz. Peygamber ile beraber diğer peygamberlerin çıkamadığı ve gıpta ettiği en üstün makamlarda olması, şefaat konusunda diğer peygamberlerden önce imamlara bu yetkinin verileceğinin söylenmiş olması ve Allah’ın Ali’yi “*velim*” diye tanıtması da Ali özelinde imamlar için biçilen makamın niteliğini ortaya koymaktadır. Kummî’nin bu düşüncüyü desteklemek için farklı ayetler arasında bağlantılar kurduğu ve bazı kelimelere dilin gerekliliklerini ve içinde yer aldıkları ayetlerin bağlamlarını görmezden gelerek anlam takdirlerinde bulunduğu ve düşüncelerini desteklemek için mantalitesine uygun birtakım rivayetlere başvurduğu görülmektedir.

2.1.1.3. İmamet ile İlişkilendirilen Olaylar ve Ayetler

²⁷⁶ Kummî, a.g.e., s. 662, 663.

Kummî, kimi ayetleri yorumlarken Hz. Peygamber döneminde yaşanmış olaylar ile ayetler arasında bağ kurmakta ve bu ayetlerin Ali'nin imametine delil teşkil ettiğini söylemektedir.

Kummî'nin Ali'nin velayetine delil teşkil ettiğini iddia ettiği olaylardan biri *inzar ayeti* olarak bilinen “*yakın akrabaları uyar*”²⁷⁷ ayetinin inmesi üzerine gelişen olaylardır. Söz konusu olayla ilgili Kummî özetle şunları söylemektedir: Hz. Peygamber'e, akrabalarını uyarma emri gelince,²⁷⁸ Hz. Peygamber Haşimoğullarından kırk kişilik bir grubu yemeğe davet etti. Tertip edilen yemekte Hz. Peygamber gelen misafirlerine dönerek, “Bu işte (Peygamberlik) kim benim vasım, vezirim olur ve vaat ettiklerimi gerçekleştirir, borçlarımı üstlenir” diye sordu. Ebû Leheb (ö. 2/624), “Muhammed sizi sihirliyor” diyerek sözlerini kesince akrabaları dağıldı, bunun üzerine Hz. Peygamber tekrar onları çağırdı ve aynı şey ikinci günde tekrarlandı. Üçüncü gün Hz. Peygamber tekrar akrabalarını toplayarak onlara yemek ikram etti ve ilk gün sorduğu soruyu tekrar sordu. Bunun üzerine, yaşça en küçükleri ve malca en fakirleri olan Ali ayağa kalkarak “Ben, ya Rasulallah” diye cevap verdi. Hz. Peygamber “sen O'sun” diye onayladı.²⁷⁹

Söz konusu ayeti Şîf müfessir Tûsî'de benzer ifadeler ile yorumlamaktadır.²⁸⁰ Taberî (ö.310/923) ise konu ile ilgili Hz. Peygamber'in, akrabalarını toplaması için Ali'yi gönderdiğini, yemek ikramında hizmetinde Ali tarafından yapıldığını ve Hz. Peygamber'in sözlerine “bu güne kadar hiç kimse akrabalarına benim size getirdiğim şeyden daha iyi bir şey getirmemiştir” diye başladığını nakletmekte ve Hz. Peygamber'in Ali'ye “sen bu işte benim yardımcısın ve *şöyle şöyle* dedi” diye aktarmaktadır.²⁸¹ Bu ayetin inişinden sonra Hz. Peygamber'in, Safa tepesinden genel olarak Kureyş kabilelerinin isimlerini sayarak onları İslam'a davet ettiği rivayet edilmektedir. Evinde bir yemek düzenleyerek daha yakın akrabalarını bu yemeğe çağırdığı ve şimdi size, bu dağın arkasında düşman süvarileri var desem bana inanır

²⁷⁷ Kur'ân, Şuarâ Süresi, Ayet 214.

²⁷⁸ Kummî, ayetin, “Aşiretinden sana en yakın olan ihlâslılarını uyar” şeklinde indiğini söylemektedir. Bkz. Kummî, a.g.e., s. 481.

²⁷⁹ Kummî, a.g.e., s. 481.

²⁸⁰ Tûsî, *et-Tibyân*, Cilt 8, s. 67.; Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî, el-Mes'ûdî el-Hüzelî, *Mürûcû'z-Zehab*, Beyrut: el-Mektebetü'l Asriye, 2005, Cilt 2, s. 218.

²⁸¹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, Taberî, *Câmiu'l-Beyân An Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Kahire: Merkezi'l Buhus v'el Diraseti'l Arabiyeti'il v'el İslamiye, 2001, Cilt 17, s. 223.

mısınız diye sorduğunu evet cevabı alınca, ben sizi azap gelmeden önce uyaran bir peygamberim diyerek İslam'a davet ettiği aktarılmaktadır.²⁸²

Kummî, söz konusu ayetin "Aşiretinden sana en yakın olan ihlâslıları uyar!" şeklinde indiğini söylemektedir. Ayetin tefsirinde Kurtubî (ö. 671/1273); 'Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim'in (ö.261/875) hadis kitaplarında, Abdullah b. Abbas'tan ayetin bu şekilde indiğine dair rivayetler olduğunu aktarmakta ve rivayete göre ayette "Sana en yakın olan ihlâslıları uyar" şeklinde bir fazlalık olduğu anlaşılıyorsa da bu bölüm sonradan nesh olmuştur. Çünkü bu resmi mushafta olmadığı gibi mütevatir olarak da aktarılmamıştır' demekte ve şunları eklemektedir: ayetin bu şekilde olduğu kabul edilirse Hz. Peygamber'in akrabalarından sadece ihlâslı olanları uyarmakla emrolunduğu anlaşılır ki, bu da muhaldir. Zira ihlâs ve Peygamber sevgisi müminlere hasır.²⁸³ Eğer ayette iddia edilen fazlalık bulunuyor olsaydı Kummî'nin aktardığı rivayette yer aldığı gibi Ebû Leheb'in ihlâslılardan olması gerekirdi ki cehenneme gireceğine dair ayet bulunmaktadır. Ayrıca "Hz. Peygamber'in aşiretinin tamamını uyardığı bilinmektedir. Dolayısıyla böyle bir şey ne nakil itibarıyla ne de anlam itibarıyla kabul edilemez."²⁸⁴

Bu olay ile ilgili rivayetler üç kategoride değerlendirilebilir. Birincisi, Hz. Peygamber'in evinde bir yemek tertip ettiğini ve yemekte, akrabalarına peygamberliğini tebliğ ettiğini aktaran ve Ali için vasi ve halife sözlerini içeren rivayetler. İkincisi olayı benzer şekilde aktarıp söz konusu ibareleri içermeyen rivayetler. Üçüncüsü de ayetin inişinden sonra Hz. Peygamber'in Safa tepesinde tüm Kureyş kabilelerini İslam'a çağırdığına dair rivayetlerdir. Konu ile ilgili birinci rivayetler doğru kabul edilse dahi Hz. Peygamber tarafından halifesi ve vasisi ilan edilmesine rağmen Hz. Ali'nin ne Sakife olayında ne de başka bir zaman bu yönde herhangi bir iddiasının olmaması bu iddiaların çok sıhhatli olmadığını göstermektedir.²⁸⁵

Kummî'nin, Ali'nin imameti ile ilişkilendirdiği olaylardan bir tanesi de hicretten sonra Müslümanlar arasında tesis edilen kardeşlik uygulaması ve buna binaen Hz. Peygamber'in Hz. Ali'ye yönelik sözleridir. İslam tarihinde **muahat** olarak adlandırılan bu uygulama ile Müslümanlar arasında dayanışma ve beraber hareket etme yetilerini

²⁸² Fahrettin Râzî, **a.g.e.**, Cilt 24, s. 172.; Kurtubî, **a.g.e.**, Cilt 16, s. 83.

²⁸³ Kurtubî, **a.g.e.**, Cilt 16, s. 83.

²⁸⁴ Kurtubî, **a.g.e.**, Cilt 16, s. 83.

²⁸⁵ Maviş, **a.g.t.**, s. 31, 32.

güçlendirecek, bir taraftan yeni Müslüman olan Ensar'ın aidiyet duygusunun pekişmesini sağlarken öte yandan ana yurtları Mekke'den mallarını alamadan hicret etme durumunda kalan Muhacirlerin maruz kalabilecekleri sıkıntıları azaltacaktı. İşte bu ve benzeri amaçlara matuf olarak Hz. Peygamber Medine'ye hicretten beş ay sonra Müslümanlar arasında kardeşlik tesis etti. Böylece Mekkeli Muhacirler ile Medineli Ensar birbirleriyle kardeş olmuş oldu.²⁸⁶

Kummî,

“Sizin için de kendi evlerinizden, babalarınızın evlerinden, annelerinizin evlerinden, erkek kardeşlerinizin evlerinden, kız kardeşlerinizin evlerinden, amcalarınızın evlerinden, halalarınızın evlerinden, dayılarınızın evlerinden, teyzelerinizin evlerinden, anahtarını elinizde bulunan evlerden ve arkadaşınızdan yiyip içmenizden bir sakınca yoktur.”²⁸⁷

ayetini şöyle açıklamaktadır: Hz. Peygamber'in Medine'de tesis ettiği kardeşlik uygulamasından sonra bir Müslüman savaş veya başka bir sebeple şehri terk ettiğinde evinin anahtarını getirip bu kardeşine teslim ederdi. Muahat kardeşine “Bu, evimin anahtarını ondan istediğini al ve istediğini ye” derdi. Fakat sahabeler birbirlerinin evinden bir şey almaktan imtina ederlerdi. Bundan dolayı evde bulunan yiyeceklerin bozulduğu oluyordu. Bu olay üzerine Allah bu ayeti indirdi ve Müslümanların birbirlerinin evlerinde yemek yiyebileceklerini söyledi. Sahabeler arasında kardeşlik tesis edildiğinde kimin, kimin ile kardeş olacağı Hz. Peygamber tarafından söyleniyordu. Hz. Peygamber; Ebû Bekir ile Ömer, Osman ile Abdurrahman b. Avf, Talha ile Zübeyr, Selman ile Ebû Zer, Ammar ile Mikdat'ı birbiri ile kardeş ilan etti. Ali'yi kimse ile kardeş ilan etmeyince Ali çok üzüldü ve Peygamber'e gelip kendisini neden kimse ile kardeş yapmadığını sordu. Peygamber, “Vallahi ya Ali, ben seni kendim için ayırdım. Birbirimize kardeş olmamızı istemez misin? Sen benim dünya ve ahirette kardeşimsin. Sen benim *vasim, vezirim ve ümmetim de halifemsin. Senin benim yanımdaki yerin,*

²⁸⁶ Mehmet Akbaş, “Muhacirun-Ensar Kardeşliğinin Seruveni”, **İstem**, Sayı 15, (2010), s. 61-77.; Serkan Çelikan, “Kur’ân ve Hadislerde Uhuvvet (Kardeşlik) Kavramı ve Toplumsal Birlik Örneği”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 11, Sayı 56, (2018), s.11.; Ebû Ca’fer Muhammed b. Alî b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Bâbeveyh el-Kummî, Şeyh Saduk, **Emali**, Beyrut: Merkezi Taba’ti ve Neşri Fi Mueseseti'l Ba’seti, 1417 H., s. 402. Benzer ifadelerin Hz. peygamber tarafından Tebûk Seferi sırasında da kullanıldığı aktarılmaktadır.

²⁸⁷ **Kur’ân**, Nur Sûresi, Ayet 61.

Harun'un Musa'nın yanında ki yeri gibidir ne var ki benden sonra peygamber yoktur."²⁸⁸ Ali bunları duyunca çok sevindi.²⁸⁹

Kummî burada ilgili ayeti yorumlarken aktardığı rivayet üzerinden Hz. Peygamber'in tesis ettiği kardeşlik uygulaması ile imamet arasında bir bağ kurmaya çalışmakta ve bu olay sonrası Hz. Peygamber'e nispet edilen sözleri Ali'nin imametinde delil olarak sunmaktadır. Kummî'nin aktardığı rivayette en az Hz. Peygamber'in Hz. Ali ile ilgili söylediği iddia edilen sözleri kadar dikkat çekici olan bir şey daha var ki; o da aralarında kardeşlik tesis edildiği söylenen sahabelere dair yaptığı eşleştirmedir. Bütüncül olarak tefsirinde yaptığı yorumlar göz önünde bulundurulduğunda Kummî'nin bu tercihi özellikle yaptığı görülmektedir. Nitekim sahabeleri kategorik²⁹⁰ olarak değerlendiren Kummî, halifeliğin Ali'ye verilmemesinin baş müsebbipleri gördüğü Ebû Bekir ve Ömer'in, yine Osman'ın halife seçilmesinde etkin rol oynayan, Abdurrahman b. Avf ile kardeş yapıldığını söylemesi ve Hz. Ali'ye karşı muhalefetleri ile bilinen Talha ve Zübeyir'in kardeş yapıldığı iddialarının yanında, Ali taraftarı olarak kabul ettiği Selman ile Ebû Zer ve Ammar ile Mikdat'ın kardeş yapıldığını söylemesi sahabeler ile ilgili yaptığı değerlendirmelerde özellikle Hz. Peygamber sonrası hilafet merkezli tartışmaların etkisi olduğu yadsınamaz. Nitekim mezkûr sahabelerin kimler ile kardeş ilan edildiğine dair farklı değerlendirmeler bulunmaktadır.²⁹¹

Kummî'nin, Hz. Ali'nin imameti konusundaki en önemli referansı **Gadir-i Hum Olayı** ile ilişkilendirilen ayetler ve bu ayetlerin yorumunda kullanılan rivayetlerdir. Farklı sûrelerdeki pek çok ayeti Gadir-i Hum olayı ile ilişkilendiren Kummî görüşünü delillendirmek için pek çok rivayet aktarmaktadır. Şöyle ki; "*Ey peygamber! Rabbinden sana indirilene tebliğ et! Eğer bunu yapmazsan O'nun mesajını iletmemiş olursun. Allah seni insanlardan koruyacaktır. Şüphe yok ki Allah kâfirler topluluğunu hidayete erdirmez*"²⁹² ayetinin sebebi nüzulünü bu olay ile ilişkilendirmiş ve olaydan öncesi ve

²⁸⁸ Kummî, Hz. Peygamber'in, Hz. Ali ile ilgili benzer ifadeleri Tebûk Seferi sırasında da kullanmıştır. Peygamber Ali'yi Medine'de kendisine vekâlet etmek üzere bırakmıştı. Münafıklar bu durumu dedikodu haline getirip, Muhammed Ali'de bir hoşnutsuzluk ya da uğursuzluk gördüğü için O'nu kendisi ile götürmedi diye yaydılar. Ali bunlara duyunca Peygambere yetişti ve Münafıkların sözlerini haber verdi. Hz. Peygamber O'na; münafıklar yalan söylemişler. Fakat sen benim, vasim, vezirim ve ümmetimde halifemsin. Senin benim yanımdaki yerin, Harun'un Musa'nın yanında ki yeri gibidir ne var ki benden sonra Peygamber yoktur demiştir. Bkz. Kummî, **a.g.e** s. 270.

²⁸⁹ Kummî, **a.g.e.**, s. 466.

²⁹⁰ Kummî'nin Sahabeler ile ilgili görüşleri Kişi Merkezli Yorumlar bölümünde incelenecektir.

²⁹¹ Bkz. Akbaş, **a.g.m.**, s. 65-77.

²⁹² **Kur'an**, Mâide Sûresi, Ayet 67.

sonrasına dair uzun aktarımlarda bulunmuştur. Kummî, bu ayetin yorumunda Hz. Peygamber'in veda haccı ve sonrasında okuduğunu belirttiği, biri Mina da diğer ikisi de Hif Mescidinde ve Gadir-i Hum diye adlandırılan bölgede okuduğu söylenen hutbeleri aktarmaktadır. Söz konusu nakiller oldukça uzun ve bir kısım tekrarlar içerdiği için biz Kummî'nin olaya yaklaşım biçimini ve söz konusu ayet ile kurduğu ilişkiyi ortaya koyacak şekilde bu üç hutbenin özetlerini sunacağız.

Hiz. Peygamber veda haccında öncelikle Mina'da bir hutbe okudu ve "Ey insanlar sözümü dinleyin ve onun üzerinde düşünün, bilmiyorum belki bu yıldan sonra bir daha sizinle buluşamam" dedi. İnsanlara en değerli günün hangi gün, en değerli ayın hangi ay ve en değerli şehrin hangi şehir olduğunu sordu. İnsanlar, en değerli gün bugün, en değerli ay bu ay, en değerli şehir de bu şehrimiz (Mekke) diye cevap verince; onları bir birlerinin can, mal ve namusları konusunda uyararak bunların da değerli ve dokunulmaz olduğunu söyledi. Ardından onları kendisinden sonra küfre dönüp birbirlerinin boynunu vurmama konusunda uyararak; cahiliye dönemine ait tüm kan ve mal davalarını kaldırdığını belirterek üstünlüğün ancak takvada olduğunu ekledi. Sonra "ey insanlar ben size benden sonra kendilerine sarılmanız durumunda asla delalete düşmeyeceğiniz iki şey bırakıyorum. Onlar, Allah'ın kitabı Kur'an ve benim Ehl-i Beyt'imdir. Kim bu ikisine sarılırsa kurtulur kim onlara muhalefet ederse helak olur" dedi.

Teşrik günlerinin sonunda Nasr sûresi inince Resulullah Hif Mescidinde de benzer içerikli bir hutbe irad edip; Size benden sonra kendilerine yapışmanız durumunda delalete düşmeyeceğiniz "sakaleyni" bırakıyorum dedi. İnsanlar sakaleyn nedir diye sorduğunda; "Allah'ın kitabı Kur'an ve benim Ehl-i Beytimdir" diye cevapladı.

Resulullah beraberindeki sahabeler ile Mekke'den Medine'ye doğru yola çıkınca yolda Gadir-i Hum denen bölgeye geldiklerinde, "Ey peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et! Eğer bunu yapmazsan O'nun mesajını iletmemiş olursun. Allah seni insanlardan koruyacaktır. Şüphesiz ki Allah kâfirler topluluğunu hidayete erdirmez."²⁹³ ayeti inince, orada bir hutbe daha okudu. Allah'a hamd ve senadan sonra insanlara "sizi veliniz/mevlanız (üzerinizde tasarruf ve yetki sahibi) kimdir" diye sordu. Onlar, "Allah ve Resulüdür diye cevap verdiler." Sonra "Ben size nefislerinizde daha öncelikli değil miyim?" diye sordu, insanlar "evet öylesin" dediler. Sorularını üç kere

²⁹³ Kur'an, Mâide Sûresi, Ayet 67.

tekrar etti insanlar her seferinde aynı cevabı verince “Allah’ım sen şahit ol” dedi. Sonra Ali’nin elini tutarak yukarı kaldırdı ve “Dikkat edin ben kimin mevlası isem Ali’de onun mevlasıdır” dedi ve şöyle dua etti: “Allah’ım, O’na dost olana dost, düşman olana düşman ol. O’na yardım edene yardım et, onu terk edeni terk et ve O’nu seveni sev.” Başını göğe kaldırıp “Allah’ım ben şahidim sen de şahit ol” dedi.

Ömer sahabeler arasından kalkarak, “Ya Resulullah bu Allah’tan mı yoksa Resulünden mi” diye sordu. Peygamber; “Evet hem Allah’tan hem de Resulündendir. Şüphesiz ki O, müminlerin emiri ve muttakilerin imamı, yüzlerinde abdest alameti taşıyanların komutanıdır. Kıyamet günü Allah O’nu sıratın üzerinde oturtur ve dostlarını cennete düşmanlarını ise cehenneme koyar” diye cevap verdi.²⁹⁴

Şia’ya göre Allah yeryüzünü hiçbir zaman hüccetsiz bırakmaz. Hz. Peygamber’den sonra artık Peygamber olmayacağı için Allah henüz nübüvvetin başında Ali’yi halife olarak tayin etmişti fakat Resulullah bazı tepkilerden dolayı bunu uygun bir zamanda duyurmak için geciktiriyordu.²⁹⁵ Nihayet hicretin onuncu yılında Veda Haccının dönüş yolunda Allah, Maide sûresi 67. ayeti indirerek artık Ali’nin velayetini/vasiliğini ilan etmesini ve bundan dolayı kimseden çekinmemesini istedi. Kummî, tefsirinin önsözünde söz konusu ayetin ilk kısmının aslında “*Ey peygamber! Rabbinden sana Ali hakkında indirileni tebliğ et!*” şeklinde indiğini fakat ayetin tahrif edilerek Ali’nin isminin çıkarıldığını söylemektedir.²⁹⁶ Bu ayet ile Allah peygamberine, dini tamamlayıp istikrara erdirecek bir hüküm emretmiştir. Hz. Peygamber, bu emri açıklamayı uygun bir zaman ve zemin oluşuncaya kadar ertelemiştir. Çünkü bu hüküm, önemine binaen insanların onu kabul etmemesi durumunda, Peygamber’in şimdiye kadar ki gayretleri boşa gidebilir, Ali’yi halife edindiğini ilan etmesi durumunda insanlar onu yalanlayabilir veya sahabeler arasında birtakım bölünmelere sebebiyet verebilirdi. Bu durumda Hz. Peygamber’in nübüvvet davasına ciddi zararlar gelebilirdi.²⁹⁷ Fakat Allah, “*önemli bir işi bitirince hemen diğerine koyul ve yalnız rabbine yönel.*”²⁹⁸ ayetlerini indirerek veda haccını bitirdikten sonra Ali’nin velayetini duyur, O’nu kendinden sonra getirdiğin makamı ilan et ve bundan dolayı endişe etme

²⁹⁴ Kummî, a.g.e., s. 165-167.

²⁹⁵ Tabâtabâî, **İslâm’da Şia** s. 177.

²⁹⁶ Kummî, a.g.e., s. 18.

²⁹⁷ Tabâtabâî, **el-Mizan** Cilt 6, s. 60-62.; Tûsî **et-Tibyân** Cilt 3, s. 574.

²⁹⁸ **Kur’ân**, İnşirâh Sûresi, Ayet 7, 8.

sadece rabbine yönel buyurdu.²⁹⁹ Allah Resulü mezkûr mevkide Ali'nin imametini ilan etme emri alınca orada okuduğu meşhur hutbe ile bunu duyurdu. Ali'nin imameti ilan edilince şu ayet indi: “*Bugün, kâfirler dininiz hakkında ümitlerini yitirmişlerdir. Onlardan korkmayın, benden korkun. Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim, size nimetimi tamamladım, sizin için din olarak İslâmiyet'i beğendim.*”³⁰⁰ Yani Ali'nin velayeti Allah tarafından indirilip Peygamber tarafından da duyurulduğuna göre artık sizin diniz kemale erdi. Kummî ayrıca, Ebû Cafer'den aktardığı rivayet ile bu farzın İslam'da inen son farz olduğunu belirtmekte ve böylece dinin kemale erdiğini söylemektedir.³⁰¹

Kummî imameti tamamen Allah'ın emri olarak görmektedir. Bu emir de diğerleri gibi tebliğ edilmelidir. “*Rabbinin nimetlerini anlat*”³⁰² ayetini; “Allah'ın sana indirdiği ve yerine getirmeni emrettiği namaz, zekât, oruç, hac ve velayeti anlat”³⁰³ şeklinde açıklayan Kummî burada velayeti, ümmetin genel telakkisine göre İslam'ın en temel ibadi esasları olarak kabul edilen ibadetler ile beraber zikrederek velayet/imamet meselesinin onun anlam dünyasında işgal ettiği yerin ipuçlarını vermektedir. Peygamber'e düşen ancak tebliğ ve uyarıdır. Tıpkı şu ayetlerde Allah'ın tebliğ etmesini istediği gibi; “*De ki: “Doğrusu ben size ne zarar verme ne de doğrunun ölçütünü zihninize yerleştirme gücüne sahibim. Şüphesiz ki, Allah'ın gönderdiklerini tebliğ etmedikçe beni de Allah'a karşı kimse koruyamaz; O'ndan başka sığınacak kimse de bulamam*”³⁰⁴ ayetini Hz. Peygamber'den nakledilen, “Ali'nin velayetini bana Allah emretti. Şimdi eğer siz onun velayetinden dönerseniz ben size zarar verme veya sizi zorla ona sevk etme gücüne sahip değilim. Hem ben Allah'ın Ali'nin velayetine dair emirlerini saklayacak olursam beni Allah'a karşı kimse koruyamaz. Kim Ali'nin velayeti konusunda Allah'a ve Resulüne isyan ederse ebedi olarak cehennemde kalacaktır.”³⁰⁵ Sözleri ile açıklayan Kummî, yine “*uyarıcılardan olması için Rûhu'l-*

²⁹⁹ Kummî, **a.g.e.**, s. 759.

³⁰⁰ **Kur'ân**, Mâide Sûresi, Ayet 3.

³⁰¹ Kummî, **a.g.e.**, s. 156.

³⁰² **Kur'ân**, Duhâ Sûresi, Ayet 11.

³⁰³ Kummî, **a.g.e.**, s. 758.

³⁰⁴ **Kur'ân**, Cin Sûresi, Ayet 21-23.

³⁰⁵ Kummî, **a.g.e.**, s. 725.

Emin tarafından indirilen ³⁰⁶ şeyin Gadir günü indirilen Ali'nin velayeti olduğunu öne sürmektedir. ³⁰⁷

Bu kadar açık delilden sonra artık insanlar için gerekli olan Ali'yi imam olarak kabul etmek ve ona itaat etmektir diyen Kummî; *“Peygamber müminlere kendilerinden daha yakındır, eşleri de onların anneleridir* ³⁰⁸ ayetini imamet ile ilişkilendirerek söz konusu ayet hakkında özetle şunları söylemektedir: Peygamber eşleri müminlerin annesi ise Peygamber'de onların babası mesabesinde. Gadir-i Hum'da Peygamber müminlere *“ben size kendinizden daha öncelikli değilmiyim”* diye sormuş, onlarda *“evet öylesin”* diye cevaplamışlardı. Hz. Peygamber sonra velayet ile ilgili kendisi için aldığı olumlu cevabı Ali için de aldı. Allah babaya çocukları için gerekli kıldığını, peygamber'e de gerekli kılmıştır. Müminlerin O'na çocuğun babasına yaptığı gibi itaat etmesi gerekir. Peygamber'e gerekli olan müminlerin emiri Ali'ye ve ondan sonraki her bir imama da gereklidir. Peygamber ve Ali'nin valideyn olduğunun delili *“Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmayın. Anne babaya iyi davranın”* ³⁰⁹ ayetidir. Buradaki *“الْوَالِدَيْنِ”* den kasıt Resulullah ve Ali'dir. ³¹⁰ Gadir günü Peygamber Ali'yi Müslümanların vasisi olarak belirlemiş ve kendisinden sonra halife olarak tayin etmiştir. Ali'nin halife tayin edilmesi ile din kemale ermiş, hidayet ve rehberlik nimeti tamamlanmış, İslam düzenini uygulayacak yönetici belirlenmiş ve Allah bu durumdan razı olmuştur. Bütün bunlardan dolayı kâfirler üzümlü umutsuzluğa kapılmışlardır. ³¹¹

Gadir-i Hum olayı Kummî tarafından Ali'nin imamete Allah tarafından tayin edildiğinin en büyük delili olarak kabul edilmektedir. O, pek çok ayeti doğrudan veya dolaylı olarak bu olay ile ilişkilendirerek açıklamaktadır. Genel olarak Şî'î telakkiye göre Allah, daha önce Hz. Peygamber'den, Ali'nin velayetini ilan etmesini istemişse de Peygamber, verilecek tepkilerden çekindiği için bunu geciktirmiştir. ³¹² Nitekim Kummî, Maide sûresi 67. ayetin tefsirinde Hz. Peygamber'in irad ettiği hutbeleri aktarırken Hif

³⁰⁶ Kur'ân, Şuarâ Sûresi, Ayet 192.

³⁰⁷ Kummî, a.g.e., s. 480.

³⁰⁸ Kur'ân, Ahzap Sûresi, Ayet 6.

³⁰⁹ Kur'ân, Nisâ Sûresi, Ayet 36.

³¹⁰ Kummî, a.g.e., s. 531. Ayrıca Kummî; *“Gelin, rabbinizin size neleri haram kıldığını okuyayım: O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın. Ebeveyne (valideyn) iyilik edin.”* En'am Sûresi, 151. Ayetteki *“valideyn”* ifadesini de aynı şekilde yorumlamaktadır.

³¹¹ Abdülbaki Gölpınarlı, *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiiilik*, İstanbul: Der Yayınları, 1987, s. 45.; Muhsin Kırâtî, *Kur'ân'dan Esintiler*, Hidayet Koşaca (çev.), İstanbul: el-Mustafa Yayınları, 2014, s. 52.

³¹² Tabâtabâî, *İslâm'da Şia*, s. 173, 175.

Mescidinde ki hutbeden sonra sahabelerden bir kısmının “Muhammed kendinden sonra yönetim işini/imameti Ehl-i Beytine vermek istiyor” diye aralarında konuştuklarını, bu durumu kabullenmediklerini hatta içlerinden dört kişinin oradan Mekke’ye döndüğünü ve Kâbe’nin içine girerek; Peygamber’in ölmesi veya öldürülmesi durumunda yönetim işinin asla Ehl-i Beyte bırakılmayacağına dair birbirlerine söz verdiklerini ve bu doğrultuda aralarında bir sözleşme yazdıklarını bunun üzerine Allah’ın bu olayı;

“Şüphesiz size gerçeği bildirmiştik, fakat çoğunuz o gerçeği kabul etmek istemediniz. Onlar bir şeye kesin karar verdilerse biz de vermişizdir. Yoksa onlar bizim, gizlediklerini ve fısıldaştıklarını işitmediğimizi mi sanıyorlar! Hayır! Doğrusu şudur ki onların yanındaki elçi meleklerimiz her şeyi kaydediyorlar.”³¹³

ayetleriyle Hz. Peygamber’e haber verdiğini söylemekte;³¹⁴ *Allah tarafından bildirilip kabul edilmek istenmeyen gerçeği “Ali’nin velayeti,”* olarak kabul etmekte ve buna *“Gerçek, rabbinizden gelendir. Artık dileyen iman etsin dileyen inkâr etsin. Biz, zalimler için alevleri kendilerini çepeçevre kuşatan bir ateş hazırladık”³¹⁵* ayetini delil olarak getirmektedir. Fakat bu ayetin de tahrif edildiğini ve Ebû Abdullah’tan yaptığı nakil ile söz konusu ayetin *“Ali’nin velayeti rabbinizden gelen bir gerçektir. Artık dileyen iman etsin dileyen inkâr etsin. Biz, Peygamber ailesine zulmeden zalimler için alevleri kendilerini çepeçevre kuşatan bir ateş hazırladık”* şeklinde indiğini iddia etmektedir.³¹⁶

Kummî, Gadir mevkinde okunan ve Ali’nin elinin Peygamber tarafından kaldırılarak velayetin ilan edildiği hutbeyi aktardıktan sonra Peygamberden sonra irtidat eden bir kısım ashabı bir araya gelip; “Muhammed Hif mescidinde söylediğini söyledi şimdi burada da aynısını söylüyor. Medine’ye gidersek bizden Ali için biat alacak” diyerek Medine’ye varmadan yolda Resulullah’ı öldürmek için tuzak kurduklarını fakat Cebrail’in Peygambere gelerek, kendisine tuzak kurulduğunu ve tuzak kuranların isimlerini söylediğini, Cebrail’in haber vermesi ile Peygamberin bu tuzaktan kurtulduğunu aktarmaktadır. Kummî ayrıca Cebrail tarafından söylenen isimlerin o sırada Resulullah’ın yanında bulunan Huzeyfe b. Yeman (ö. 36/656) tarafından da duyulduğunu fakat peygamberin ondan bu işi gizli tutmasını istediğini belirtmekte ve

³¹³ **Kur’ân**, Zuhuf Sûresi, Ayet 78-80.

³¹⁴ Kummî, **a.g.e.**, s. 629.

³¹⁵ **Kur’ân**, Kehf Sûresi, Ayet 29.

³¹⁶ Kummî, **a.g.e.**, s. 393.

Medine'ye döndükten sonra Peygamberin bir daha bu olayları gündeme getirmediğini ve bu olaylardan sonra Peygamberin vefatı ile sonuçlanan hastalığının başladığını söylemektedir.

Kummî bu olayları aktardıktan sonra Kâbe'de yönetim işini, Ehl-i Beyte bırakmayacaklarına dair sözleşme yapanların Hz. Peygamber'e gelerek yemin ile böyle bir söz söylemediklerini ve kendisinden bir şey saklamadıklarını söylediklerini bunun üzerine bu olaylar ile ilgili olarak Tevbe sûresi 74. ayetin indiğini ve ayetin³¹⁷ “Söylemediklerine dair Allah adına yemin ediyorlar. Oysa inkârcılık içeren sözü söylemişlerdi” kısmını Kâbe'de sözleşerek imameti Ehl-i Beyte bırakmayacaklarını söyleyenler; Müslüman olduklarını beyan ettikten sonra inkârcılığa sapmışlar ve başaramadıkları o işe yeltenmişlerdir. Kısmını ise Peygamberi öldürmek üzere girişilen başarısız suikast girişimi olarak yorumlamıştır.³¹⁸ Kummî ayrıca, Kıyâmet sûresinde; *Vaktiyle o hakka inanmamış, namaz da kılmamıştı. Aksine inkâr etmiş, haktan yüz çevirmişti. Sonra da çalım sata sata yürüyüp yandaşlarına gitmişti*³¹⁹ şeklinde tasvir edilen kişinin Muaviye olduğunu söylemektedir. İlgili ayetlerin sebebi nüzulünün de Gadir günü Allah'ın Ali ile ilgili emri insanlara ulaştığında; Muaviye'nin, Muğire b. Şube (ö. 50/670) ve Ebû Musa el-Eş'ari'yi yanına alarak havalı bir edayla kavminin yanına gidip “biz asla Ali'nin velayetini kabul etmeyecek ve Muhammed'in O'nun hakkında söylediklerine de inanmayacağız” demesi olduğunu söylemektedir.³²⁰

Şia tarafından pek çok ayet, hadis ve tarihi olay Hz. Ali ve oğullarının imameti ile ilişkilendirilmişse de bunlardan en merkezde bulunanı Gadir-i Hum olayıdır denebilir.³²¹ Şifî literatürde bununla ilişkilendirilen pek çok malzeme bulunmaktadır. Kummî de söz konusu olayı Maide sûresinin 67. ayeti üzerinden doğrudan Ali'nin velayeti ile ilişkilendirmiş, bu ilişkiyi desteklemek için pek çok ayet arasında bağlantı

³¹⁷ “Söylemediklerine dair Allah adına yemin ediyorlar. Oysa inkârcılık içeren sözü söylemişler, Müslüman olduklarını beyan ettikten sonra inkârcılığa sapmışlar ve başaramadıkları o işe yeltenmişlerdir. Onların öç almaya kalkışmaları için Allah'ın ve O'nun lutfu sayesinde resulünün kendilerini zengin etmesinden başka bir sebep de yoktu! Eğer pişman olup tövbe ederlerse bu kendilerinin iyiliğine olur; yüz çevirirlerse Allah onları dünyada da âhirette de elem verici bir azaba uğratar; artık yeryüzünde onlara ne bir dost ne bir yardımcı bulunur.”

³¹⁸ Kummî, **a.g.e.**, s. 168.

³¹⁹ **Kur'ân**, Kıyâmet Sûresi, Ayet 31, 32, 33.

³²⁰ Kummî, **a.g.e.**, s. 731.

³²¹ Konuya dair yapılan bir çalışma için bkz. Rumeysa Albayrak, “İmâmiye Şiası'nda İmamet Delili Olarak Gadir-i Hum”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE, 2019.

kurmaya çalışmıştır. Bu gayretinin bir sonucu olarak kimi zaman ayetler arasında anlaşılması zor bağlar kurmaya çalışmış, ayetlerde yer alan birtakım kelimeler üzerinden çıkarsamalarda bulunmuş ve yeri geldiğinde işi Kur'ân'ın tahrifini iddia edecek boyutlara vardırırmaktan çekinmemiştir. Ayrıca Ali'nin velayetinin ilanı sonucunda Müslümanlar arasında son derece ciddi fikir ayrılıklarının yaşandığını ve bu ayrışmaların sahabe arasında gizli örgütlenmelere sebep olduğunu ifade eden rivayetlerle birlikte Hz. Peygamber'e suikast giriminde bulunulduğunu belirten rivayetlere yer vermektedir. Hz. Peygamber'in, Medine böyle sosyal veya siyasi bir çalkantı içinde iken hastalandığını ve bu hastalık sonucunda da vefat ettiğini söylemektedir. Böylece Resulullah'ın vefatından sonraki halife seçiminin nasıl bir ortamda gerçekleştiğine dair ipuçlarını da kendince vermiş olmaktadır.

Müslümanların Hz. Peygamber'den sonra karşı karşıya kaldığı ve günümüze kadar etkilerini gösteren en temel problem O'nun vefatından sonra kimin halife olacağı meselesidir. Şia bu soruya verilecek cevabı bir inanç ilkesi olarak kabul etmektedir. Soruya cevabın nas ile verildiğini, Hz. Peygamber'den sonra halifeliğin Ali ve soyundan gelenlerin hakkı olduğunu ileri sürmektedir. Bu inanç Şif nazariyenin başlangıç noktasını oluşturmaktadır. Şia imameti, insanlığın sürekli bir rehber ve din öğreticisi ihtiyacına dayandırır. Bu anlayışa göre imamet, peygamberlerin yolu, Hz. Muhammed'in mirası ve hilafeti, dinin aslı, Müslümanların işlerinin nizamı ve dünyanın selahı için gerekli olan Emir'ül Mü'minin'in makamıdır.³²² Kummi'ye göre bu makamda olanlar aşağıdaki ayette özellikleri sayılan imamlardır ki;

“Allah, kendi yolunda çarpışırken öldüren ve öldürülen müminlerin canlarını ve mallarını, karşılığında cennet vermek üzere satın almıştır. O tövbe-kârlar, ibadet edenler, hamd edenler, dünyada yolcu gibi yaşayanlar, rükûa varanlar, secde edenler, iyiliği teşvik edip kötülükten alıkoyanlar, Allah'ın sınırlarını gözetener; müjdele o müminleri!”³²³

Bu ayetler imamlar hakkında inmiştir. Çünkü bu ayette anlatılan hasletler ancak imamlar da bulunabilir. Zira iyiliği emredebilmek için önemli önemsiz, büyük küçük fark etmeksizin bütün iyilikleri bilmek gerekir. Aynı şekilde kötülükten alıkoymak için

³²² Fazlurrahman, **İslam**, Mehmet Dağ ve Mehmet Aydın (çev.), Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016, s. 262.; Cemil Hakyemez, “İmamiyye Şiasında İsmet İnancı,” **Marife**, Yıl 7, Sayı 1, (2007), s.187.

³²³ **Kur'ân**, Tevbe Sûresi, Ayet 111,112.

de kötülüğün tüm çeşitlerini bilmek şarttır. Allah'ın sınırlarını gözetenler, bu sınırlara tüm boyutları ile vakıf olanlardır. İmamlar dışında hiç kimsenin bu sıfatlara haiz görülmesi doğru değildir.³²⁴ Bu bağlamda pek çok ayet ve hadis aracılığıyla bu inanç temellendirilmeye çalışılmıştır.

Kummî, pek çok ayet ve hadisi Hz. Ali ve ondan sonra gelen imamların imametiyile ilişkilendirmektedir. “*Ayetlerimizi yalanlayanlar, karanlıklar içinde kalmış sağır ve dilsizlerdir. Allah kimi dilerse onu şaşırır; dilediği kimseyi de doğru yola iletir.*”³²⁵ ayetini yorumlarken Ebû Cafer'den aktardığı rivayet ile ayetin vasileri yalanlayanlar hakkında indiğini söyleyem Kummî, söz konusu kişilerin sağır ve dilsiz olduklarını, Allah'ın ayette buyurduğu gibi karanlıklar içinde bulduklarını, İblisi soyundan gelenlerin hiçbir zaman vasileri tasdik etmeyeceklerini, onlara inanmayacaklarını, Allah'ın saptırdığı kişiler olduklarını, Adem'in soyundan gelenlerin ise vasilere inannacaklarını ve dosdoğru yol üzerinde olduklarını ifade etmektedir.³²⁶ Bu bakış açısıyla değerlendirildiğinde imamlara inanmayanların delalete düşmeleri mukadderdir. Zira Kummî, Fatiha sûresinde hidayet yolu olan “*Sırat-ı Müstakim*”³²⁷ ifadesini imam ve onun tanınması olarak, “*gazaba uğrayanlar ve delalette olanlar*”³²⁸ ifadesini ise sahtekârlar ve imamı tanımayanlar olarak anlamlandırmaktadır.³²⁹ Ayrıca bağlamından, Ehli kitap ile ilgili olduğu açık olan “*Kendilerine kitaptan nasip verilenleri görmüyor musun? Sapkınlığı satın alıyorlar sizin de yoldan çıkmanızı istiyorlar. Ki o dosdoğru yoldur.*”³³⁰ ayetini yorumlarken Kummî; onların Ali'nin yolundan saptıklarını, bununla yetinmeyip insanları da Ali'nin “sıratı müstakim” olan velayetinden uzaklaştırmak istediklerini ifade etmektedir.³³¹ Kummî, dosdoğru yolu velayet/imamet yolu olarak kabul ettiğinden bağlamı gözardı ederek ayeti imamet ile ilişkilendirmiştir.

Kummî, “*Rablerini inkâr edenlerin yapıp ettikleri, fırtınalı bir günde rüzgârın savurduğu kül gibidir. Kazandıkları hiçbir şeye yaramaz. İşte bu (sonucu gerektiren*

³²⁴ Kummî, **a.g.e.**, s. 282.

³²⁵ **Kur'ân**, En'âm Sûresi, Ayet 39.

³²⁶ Kummî, **a.g.e.**, s. 189.

³²⁷ **Kur'ân**, Fatiha Sûresi, Ayet 6.

³²⁸ **Kur'ân**, Fatiha Sûresi, Ayet 7.

³²⁹ Kummî, **a.g.e.**, s. 31.

³³⁰ **Kur'ân**, Nisa Sûresi, Ayet 44.

³³¹ Kummî, **a.g.e.**, s. 133.

davranış) derin sapkınlıktır”³³² ayetini yorumlarken Ali’nin velayetini kabul etmeyenlerin amellerinin rüzgârın savurduğu kül gibi olduğunu ve hiçbir işe yaramayacağını söylemektedir.³³³ Ayette amellerin kül gibi değersizleşmesinin sebebi olarak Rabbi inkâr gösterilirken Kummî, bunu imameti inkâr olarak yorumlayıp imameti inkâr ile Allah’ı inkârı aynı düzeyde gördüğünü göstermektedir. Kummî bu anlayışını “*Şüphesiz bu benim dosdoğru yolumdur. Buna uyun; (başka) yollara sapmayın; sonra onlar sizi Allah’ın yolundan ayırır. İşte günahattan korunmanız için Allah bunları size emretti*”³³⁴ ayetinin yorumunda daha net ortaya koymakta; İnsanların İmamların dosdoğru olan yolundan ayrılmaması gerektiğini eğer bundan ayrılırlarsa delalete düşeceklerini söylemekte; Ebû Cafer’den naklen, “*Sırat-ı Müstakim, dosdoğru yol imamlardır. Kim bu yolu kabul etmez ise kâfir olur*” şeklinde bir rivayet nakletmektedir.³³⁵

Kummî’nin ayetlerin yorumuna yansıyan görüşlerinde Nübüvvet ve İmamet inançları iç içe geçmekte, adeta peygamberler ile imamlara aynı roller biçilmektedir. Nitekim o’na göre imamlar kendi dönemlerindeki insanların amellerine şahitlik etmekte, insanların amel defterlerini sağ veya sollarından vermektedirler. Kıyamette taraftarları için şefaatte bulunmakta (hatta peygamberlerden önce bu yetki onlara verilmekte) insanları cennetlikler ve cehennemlikler diye taksim etmekte, A’raf’ta taraftarlarını cennet, düşmanlarını ise cehennem ile müjdelemektedirler. İmamlar sorgusuz sualsiz cennete gitmekte olup, cennet ve cehennem anahtarları da yine İmam’ın (Ali) elindedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde Allah’ın Kur’ân-ı Kerim’de Peygamberlere dahi tanımadığı pek çok ayrıcalık imamlara tanınmış olmaktadır. Kummî’nin bu yorumlarında tabii olduğu mezhebin görüşlerinin etkisi olduğu açıktır. “*Allah’ın, göklerde ve yerde bulunan şeyleri hizmetinize verdiğini, nimetlerini gizli ve açık olarak önünüze bolca serdiğini görmez misiniz*”³³⁶ ayetini Kummî, Ebû Cafer’den naklettiği sözlerle şöyle açıklamaktadır; “ayette açık nimetten kasıt insanlara Tevhidi ve Allah’ı anlatan/tanıtın peygamberlerdir. Gizli nimetlerden kasıt ise Ehl-i Beytin velayeti ve dostluğudur. Ne var ki insanlar o nimetlerin açık olanına inanıyorlar fakat gizli olanına inanmıyorlardı. Bunun üzerine Allah, “*Ey peygamber! Kalpleri inanmadığı halde*

³³² **Kur’ân**, İbrâhîm Sûresi, Ayet 18.

³³³ Kummî, **a.g.e.**, s. 344.

³³⁴ **Kur’ân**, En’âm Sûresi, Ayet 153.

³³⁵ Kummî, **a.g.e.**, s. 209.

³³⁶ **Kur’ân**, Lokmân Sûresi, Ayet 20.

ağızlarıyla "iman ettik" diyenlerden küfürde yarışanlar seni üzmesin"³³⁷ ayetini indirdi. Bu ayet indiğinde Hz. Peygamber çok sevindi ve 'bizi sevip, velayetimizi kabul etmedikçe Allah onların imanını kabul etmeyecektir' dedi. Ayrıca Kummî, "Her kim kendini iyiliğe adayarak özünü Allah'a teslim ederse sağlam kulpa yapışmış demektir"³³⁸ ayetindeki "sağlam kulpu" velayet olarak anlamlandırmıştır.³³⁹ Görüldüğü gibi Kummî, Peygamberlik ve İmameti aynı düzlemde değerlendirmekte birini açık nimet diğerini gizli nimet olarak nitelemektedir. Yine "Allah'ı ve peygamberlerini inkâr edenler, Allah ile peygamberlerini birbirinden ayırmak isteyenler, "Bir kısmına inanırız ama bir kısmına inanmayız" diyenler ve bunlar arasında bir yol tutmak isteyenler yok mu"³⁴⁰ ayetinde inkâr edenlerin birbirinden ayırmak istediği şeyler ayetin metninden de açıkça anlaşıldığı üzere Allah ve resulü iken Kummî, izahtan vareste sayılabilecek bir yorum ile bu ayette anlatılıp peşinden gelen "işte gerçek kâfirler bunlardır ve biz kâfirlere alçaltıcı bir azap hazırlamışızdır"³⁴¹ ayetinde anlatıldığı üzere kendileri için alçaltıcı bir azap hazırlanan kâfirlerin Hz. Peygamber'i tasdik edip Emirü'l-Mü'minin'i (Ali'nin halifeliğini) inkâr edenler olduğunu söylemektedir.³⁴²

Kummî, önceki peygamberler ile imamlar arasında da çeşitli bağlar kurmaya çalışmakta ve bunu ayetler ve hadisler üzerinden temellendirme yoluna gitmektedir. Nitekim "Biz İbrahim'e göklerin ve yerin melekûtunu görüp kavrama imkânı veriyorduk ki kesin inananlardan olsun"³⁴³ ayetini yorumlarken Ebû Abdullah'tan naklen; Allah İbrahim için yeryüzü ve üzerindeki, gökyüzü ve içindekilerin, onu taşıyan meleklerin ve arşı üzerindeki perdeleri kaldırmıştı. Aynısını Resulullah ve Ali için de yapmıştı demektedir,³⁴⁴ yerin göğün ve arşın melekûtuna dair bilgi verilenlerden birinin de Ali olduğunu öne sürmektedir. "Melekler göklerin etrafındadır. O gün rabbinin arşını bunların da üstünde olan sekiz (melek) yüklenir"³⁴⁵ ayetini yorumlarken bu iddiasını, bir adım daha ileri taşıyan Kummî, bu ayette "عَرْشٌ" ifadesinden kastın "ilim" olduğunu söylemekte ve ayeti şöyle açıklamaktadır. "Arşı (ilmi) taşıyanlar dördü

³³⁷ Kur'ân, Mâide Sûresi, Ayet 41.

³³⁸ Kur'ân, Lokmân Sûresi, Ayet 22.

³³⁹ Kummî, a.g.e., s. 523.

³⁴⁰ Kur'ân, Nisa Sûresi, Ayet 150.

³⁴¹ Kur'ân, Nisa Sûresi, Ayet 151.

³⁴² Kummî, a.g.e., s. 151.

³⁴³ Kur'ân, En'am Sûresi, Ayet 75.

³⁴⁴ Kummî, a.g.e., s. 194.

³⁴⁵ Kur'ân, Hâkka Sûresi, Ayet 17.

öncekilerden dördü sonrakilerden olmak üzere sekiz kişidirler. Öncekilerden olanlar; Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. İsa sonrakilerden olanlar ise; Hz. Muhammed, Hz. Ali, Hasan ve Hüseyin'dir.³⁴⁶ Hz. Ali özelinde imamları ilim bakımından önce Hz. İbrahim sonra ulü'l-azm peygamberler ile eşit gören Kummî, nihayet "*o inkârcılar, "Sen peygamber değilsin" diyorlar. De ki: "Sizinle benim aramda şahit olarak bir Allah, bir de kitap bilgisine sahip olanlar yeter"*³⁴⁷ ayetini yorumlarken tüm peygamberlerin bilgisinin imamlarda toplandığını ileri sürmektedir. Söz konusu ayetin ilk kısmını görmezden gelen Kummî, "*قُلْ كَفَىٰ بِاللَّهِ شَهِيدًا بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ وَمَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ*" *Sizinle benim aramda şahit olarak bir Allah, bir de kitap bilgisine sahip olanlar yeter*³⁴⁸ ifadesi üzerinden, burada yanında kitap bilgisi olanın Ali olduğunu söylemekte ve Ali'nin, "dikkat edin Adem'in kendisi ile gökten indirildiği ve ilk Peygamberden son Peygambere kendisi ile üstünlük elde ettiği ilim son Peygamberin soyundan gelenlerdedir" dediğini aktarmaktadır.³⁴⁹ Kummî bu yorumlarla imamların Hz. Adem'den Hz. Muhammed'e tüm peygamberlerin bilgisine muttali olduklarını iddia etmektedir. Müellife göre ilimleri eşit olan imam ve peygamberlerin evleri de aynı mesabededir. "*Allah'ın içinde isminin anılmasına izin verdiği evler*"³⁵⁰ ayeti ile ilgili "bu evler peygamberlerin evleridir. Ali'nin evi de onlardandır"³⁵¹ demektedir.

Kummî, pek çok ayeti mezhep mensubiyeti etkisinde değerlendirerek imamet/imamlar ile ilişkilendirmektedir. Müellife ait şu ayet yorumları aslında imamet meselesinin o'nun zihin dünyasında nasıl bir yer işgal ettiğini ortaya koymaktadır. "*Allah meleklerden de elçiler seçer, insanlardan da. Şüphesiz Allah her şeyi işitmektedir, görmektedir.*"³⁵² "Allah Meleklerden; Cebrail, Mikail, İsrail ve Azrail'i seçmiştir. İnsanlardan ise peygamberleri ve vasileri seçmiştir. Peygamberlerden, Nuh, İbrahim, Musa, İsa ve Muhammed'i seçmiştir. Vasiler ise Ali ve imamlardır."³⁵³ Ali'den "*Yüce rabbinin adını tenzih ederek an*"³⁵⁴ ayeti sorulduğunda şöyle dedi; Allah yeri ve göğü yaratmadan bin yıl önce arşın direğinde şöyle yazılıydı; Allah'tan başka ilah

³⁴⁶ Kummî, a.g.e., s. 719.

³⁴⁷ Kur'ân, Ra'd Sûresi, Ayet 43.

³⁴⁸ Kur'ân, Ra'd Sûresi, Ayet 43.

³⁴⁹ Kummî, a.g.e., s. 342.

³⁵⁰ Kur'ân, Nûr Sûresi, Ayet 36.

³⁵¹ Kummî, a.g.e., 461.

³⁵² Kur'ân, Hac Sûresi, Ayet 75.

³⁵³ Kummî, a.g.e., s. 444.

³⁵⁴ Kur'ân, A'lâ Sûresi, Ayet 1.

yoktur o birdir, ortağı yoktur. Muhammed onun kulu ve resulüdür. Ali, Muhammed'in vasi'sidir.”³⁵⁵ Kummî, “Allah'ın fitratı ki Allah insanları üzerinde yaratmıştır”³⁵⁶ ayetinde fitratı tevhid olarak yorumlamış ve tevhidin, Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammed Allah'ın resulüdür. Müminlerin emiri Ali, Allah'ın velisidir.³⁵⁷ şeklinde olduğunu belirtmiştir. Kummî'ye göre yeryüzünün ıslahı Allah'ın Resulü ve Ali ile mümkün iken yeryüzünün fesadı ve bozguna uğraması da Ali ve evlatlarının terk edilmesiyle gerçekleşecektir.³⁵⁸

2.2. BEDÂ

Bedâ, *b-d-v* kökünden türemiş olup sözlükte *ortaya çıkmak, belirlemek, açığa çıkmak, bir fikir veya düşüncenin zihinde başka bir fikir veya düşüncenin yerini alması, gizli bir şeyin belirmesi, bir konuda birden çok görüşten birinin tercih edilmesi* anlamlarına gelmektedir. Sözlüklerdeki kullanım alanlarından bedâ kelimesinin genelde bir şeyi bilip doğrulamak/kabul etmek, daha önce olmayan bir görüşün ortaya çıkması ve bir şeyin gizli iken ortaya çıkması anlamlarında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Terim olarak bedâ, Allah'ın belli bir şekilde gerçekleşeceğini haber verdiği bir olayın iradesinin değişmesi sebebiyle sonradan başka bir şekilde gerçekleşmesi olarak tarif edilmektedir. Bedâ durumunun Allah için söz konusu olabileceğini iddia edenler bedaiyye diye isimlendirilmektedirler.³⁵⁹

Kavram bedâ formuyla Kur'ân-ı Kerimde de kullanılmaktadır. Kur'ân'daki kullanımı itibariyle daha çok *açığa çıkma* anlamında kullanılmakta olup, ateş ile karşılaştıkları zaman cehennem ehli için daha önce gizledikleri şeylerin açığa çıkması, yasak meyveden yemeleri sonucunda Hz. Adem ve Havva'nın avret yerlerinin açılması³⁶⁰ ve kıyamet ile karşılaştıklarında, onu inkâr edenlerin yaptıkları şeyin ne kadar kötü olduğunun açığa çıkması gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Yusuf sûresindeki kullanımıyla; Hz. Yusuf'un suçsuzluğuna ilişkin kesin deliller belirmiş/açığa çıkmış olmasına rağmen fikir değiştirilerek onun zindana atılması

³⁵⁵ Kummî, **a.g.e.**, s. 750.

³⁵⁶ **Kur'ân**, Run Sûresi, Ayet 30.

³⁵⁷ Kummî, **a.g.e.**, s. 513.

³⁵⁸ Kummî, **a.g.e.**, s. 219.

³⁵⁹ İbn Manzûr, **a.g.e.**, Cilt 1, s. 234, 235.; Cürcanî, **a.g.e.**, s. 43. el-Bağdadî, **a.g.e.**, s. 27.; Orhan Aktepe, “Kelâm İlmi Açısından Bedâ' Anlayışı”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 13, Sayı 23 (2011), s. 97-116.; Avni İlhan, “Bedâ”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 5, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, s. 290.

³⁶⁰ Bkz. **Kur'ân**, A'raf Sûresi, Ayet 22., En'am Sûresi, Ayet 28.

anlamında³⁶¹ terimsel anlamını da çağrıştıracak şekilde kullanılmaktadır. Bununla beraber gerek Yusuf sûresi gerekse de diğer ayetlerdeki kullanımlarda kelime Allah'ın ilim ve iradesindeki değişme anlamında değil, insanların görüş ve düşüncelerindeki değişmeler anlamında kullanılmaktadır.

Bedâ inancı, ilk olarak Hz. Hüseyin ve arkadaşlarının intikamını almak amacıyla kerbela olayında Emevî ordusunda yer alıp olaya dahli olan pek çok kişinin öldürülmesi sebebiyle Şîî düşünceyi benimseyenler arasında büyük bir itibar kazanan Muhtar es-Sekafî (ö. 67/687) tarafından ortaya atılmıştır. Muhtar, savaşlardan önce kendisi için savaşanlara, Allah'ın kendilerini zafere ulaştıracağını söyler, savaş zaferle sonuçlanınca da bu bilginin kendisine Allah tarafından verildiğini söyleyerek keramet iddiasında bulunuyordu. Abdullah b. Zübeyr'in (ö. 73/692) kardeşi Mus'ab b. Zübeyr (ö. 72/691) ile savaşmak üzere gönderdiği orduya da taraftarlarını savaşa motive etmek için benzer ifadeler kullanmış fakat savaş aleyhlerine sonuçlanmıştı. Muhtar bu durumu, Allah bana zafer vaat etmişti ama sonradan bununla ilgili fikrini değiştirdi diyerek izah etmeye çalışmış ve bu düşüncesini "*Allah dilediğini siler dilediğini sabit kılar*"³⁶² ayeti ile delillendirme yoluna gitmiştir. Bu düşüncesi ile Muhtar, Allah'ın ilim ve iradesinde değişiklik olabileceğini ifade etmiştir.³⁶³

Şîî çevrelerce imam Cafer es-Sadık'ın kendisinden sonra imam olacağını haber verdiği İsmail adındaki oğlunun, kendisinden önce ölmesi üzerine söylediği "Allah oğlum İsmail hakkında izhar (bedâ) ettiğini hiçbir konuda izhar etmemiştir." sözü bedâ inancına mesnet olarak kabul edilmektedir. Burada imam Cafer'in oğlunun imametini haber vermesi fakat kendisi henüz hayatta iken oğlunun ölümüyle bunun gerçekleşmeyeceğinin anlaşılması üzerine oluşan durumu bedâ fikri ile izah etmiş olduğu iddiası bu fikrin, kendisi tarafından da kabul edildiği düşüncesinin benimsendiğini ortaya koymaktadır. İmam Cafer'in oğlunun erken ölümü, hatalardan uzak, masum olarak kabul edilen imamın vahye dayandırılan bilgisinin tartışılmasına sebep olmuş ve bunun sonucunda Şîî düşüncede birtakım kopmalar meydana gelmiştir. Şia'nın bedâ inancını temellendirirken bu ve benzeri sözlere başvurduğu görülmektedir. Nitekim imam Cafer'den, "Allah'ın bedâ gibi yüceltildiği başka bir amel yoktur. Eğer

³⁶¹ **Kur'ân**, Yusuf Sûresi, Ayet 35.

³⁶² **Kur'ân**, Ra'd Sûresi, Ayet 33.

³⁶³ el-Bağdadî, **a.g.e.**, s. 27-34.; Fığlalı, **İmâmiyye Şîası**, s. 142, 143.

insanlar, bedâya inanmanın ne kadar büyük bir sevabının olduğunu bilselerdi sürekli olarak onunla ilgili konuşurlardı. Allah İsmail’i benden sonra imam olmayacağı anlaşılсын diye benden önce öldürdü. İsmail için iki kez ölüm yazılmıştı. Benim, ölümün ondan uzaklaştırılmasını istemem üzerine ölüm ondan uzaklaştırıldı.” şeklinde pek çok söz rivayet edilmektedir.³⁶⁴ Şia içinde bedâ anlayışının yerleşmesinde Küleynî’nin aktardığı rivayetlerin önemli bir yeri olduğu söylenebilir. Kendisinden sonra gelenler de onun aktardığı bilgiler üzerinden konuyu değerlendirmişlerdir.³⁶⁵ *El-Kâfi* adlı eserinde bedâ inancını özel bir bab başlığı altında toplayan Küleynî’nin aktardığı rivayetler bedâyı şöyle bir çerçeveye oturmaktadır: Bedâ, bütün Peygamberler ve imamlar tarafından kesin olarak kabul edilmiştir. Bedâ Allah’ın ilminde bir eksikliğin bulunduğu manasına gelmediği gibi onunla Allah övülmektedir. Allah bilir, diler, irade eder, hükmeder ve onaylar. O’nun dilemesiyle irade oluşur. İradesi ile de takdir meydana gelir. Takdiriyle hükmetme meydana gelir ve hükmetmesiyle onaylama gerçekleşmiş olur. Bedâ olgu olarak belirginleşmemiş şeyler için söz konusu olabilir. Obje veya olgular gerçekleştikten sonra bedâ olmaz.³⁶⁶

Bedâ inancı, Şia müntesiplerince bir taraftan doğrudan Allah’ın bir konudaki ilim ve iradesinin değişmesi şeklinde anlaşılmişken bir taraftan da konu ile ilgili farklı yorumlamaların olduğu görülmektedir. Nitekim Şeyh Saduk *Tevhid* isimli kitabında şunları söyler: “Bedâ birtakım cahillerin anladığı gibi Allah’ın yapmış olduğu bir şeyden pişman olması değildir. Allah, önce bir şeyi yaratır sonra onu kaldırıp yerine başka bir şey yaratmaya başlar. Ya da emrettiği bir şeyden sonra onun bir benzerini yasaklar. Bazen de yasakladığı bir şeyden sonra onun bir benzerini emreder. O, bir şeyin yerine başka bir şey koyabilir. Kıblenin Mescid-i Aksa’dan Kâbe’ye çevrilmesi, İsmail’in kurban edilmesinden vazgeçilmesi, gönderilen peygamberlerin kendilerinden öncekilerin şariatlarını değiştirmeleri, kocası ölen kadının bekleme süresinin değişmesi gibi konular bu duruma örneklik teşkil eder. Kim Allah’ın istediğini yapabileceğine, istediğini istediği ile değiştirebileceğine, istediğini ileri alıp istediğini geciktireceğine ve istediğini yaratabileceğine inanırsa o bedâyı kabul etmiştir.³⁶⁷ Şîî âlimler, bedâ inancının Allah’ın ilim ve kudretinin sınırlamasını ima etmediği, bu inancın Allah

³⁶⁴ Nevbahti, **a.g.e.**, s. 110.; Şeyh Müfid, **Tashîh’ul İtikadât**, s. 66. Küleynî, **a.g.e.**, s. 105.

³⁶⁵ Fehmi Soğukoğlu “Mütekaddimun Kelam Dönemi Şîî Kaynaklarda Bedâ-Levh-i Mahfuz İlişkisi” **Kelam Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 15, Sayı 2, (2017), s. 392.

³⁶⁶ Küleynî, **a.g.e.**, s. 105, 107.

³⁶⁷ Şeyh Saduk, **et-Tevhîd**, s. 326, 327.

hakkında cehalet, nedamet gibi noksanlıklar meydana getirecek şekilde Allah'ın fikir değiştirmesi, iradesinin dönmesi anlamında olmadığı konusunda ısrarcı olmuşlardır.³⁶⁸ Nitekim Şeyh Müfid, bedâyı henüz gerçekleşmeyen veya gerçekleşmesi beklenmeyen konularda Allah'ın müdahalesi olarak açıklama yoluna giderek “bedâya dair nakledilen rivayetler olmasa dahi bu inanç Allah'a akli olarak da nispet edilebilirdi” demektedir. Bu bağlamda bedânın tüm Müslümanlar tarafından anlam itibariyle kabul edildiğini fakat Şia dışında yer alan kimi Müslümanların bunun “bedâ” olarak isimlendirilmesi üzerinden onu reddetme yoluna gittiklerini belirtmektedir.³⁶⁹ Mezhep algısı içinde önemli bir yer teşkil eden bedâ anlayışını yerleştirmek isteyen kimi Şîî âlim, konu ile ilgili Şia gurupları arasındaki fikir ayrılıklarını uzlaştırma çabası içerisine girmişlerdir. Bu çabada olan kişilerin karşılaştıkları en büyük problem mevcut bedâ anlayışının Yahudilikte ki bedâ anlayışına kapı aralar nitelikte olmasıdır.³⁷⁰ Bu kaygı ile Şia kendi anlayışlarının sınırlarını iyice belirginleştirme yoluna gitmiştir. Şeyh Saduk' un bedâya dair açıklamalarının sonunda “Badâ Yahudilere reddiyedir. Onlar Allah her şeyden boş olduğunu söylerken³⁷¹ bize göre “o her an bir iştedir”³⁷² Diriltir, öldürür, rızıklandırır, istediğini yapar”³⁷³ izahatını yapması bu çabanın bir tezahürü olarak görülebilir.

Şia içinde bedâ hakkında farklı görüşler benimsenmiştir. Bu konuda Eş'arî Şia'nın bedâ'ya dair görüşlerini kategorize ederek onların bedâ ile ilgili üç gruba ayrıldığını söyler. *Birinci grup*; Allah hakkında bedânın mümkün olduğunu ve Allah'ın görüş değiştirebileceğini iddia edenler. Bunlar Allah'ın bir şeyi yapmayı irade edip; sonra bedâdan dolayı onu gerçekleştirmeyebileceğini, önce emrettiği bir şeriati sonra nesh edebileceğini iddia eder, bedânın kullara bilgisi ulaşmayan şeyler konusunda gerçekleşebileceğini kullara bilgisi ulaşan konularda bedânın caiz olmadığını düşünürler. *İkinci grup*; Allah'ın olacağı bilinen veya olmayacak olan şeylerde de görüş değiştirmesinin caiz olduğunu iddia edenlerdir. Bunu kulların öğrendikleri ve var olmayacak şeylerde de caiz gördükleri gibi kulların görmedikleri şeylerde de caiz

³⁶⁸ Yusuf Benli, “Bedâ Fikrinin İmamî-Şîî Literatüre Girişinin Tarihi Sürecine İlişkin Değerlendirmeler” **İslami Araştırmalar Dergisi**, Cilt 18, Sayı 3, (2005), s. 211-225

³⁶⁹ Şeyh Müfid, **Evâilü'l-makalât** s. 80.

³⁷⁰ Namık Kemal Okumuş, “Şi'a'da -İmamiyye ve Zeydiyye Özelinde- Ezeli Yazgı Algısının Temel Basamakları Olan Kader, Kaza, Ecel, Rızık ve Bedâ Anlayışı Üzerine Bazı Tespitler” **e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi**, Cilt 7, Sayı 1 (Haziran 2014), s. 19-86.

³⁷¹ Bkz. **Kur'ân**, Mâide Sûresi, Ayet 64.

³⁷² **Kur'ân**, Rahman Sûresi, Ayet 14.

³⁷³ Şeyh Saduk **Kitab'ul İtikadât**, s. 139.

görmüşlerdir. *Üçüncü grup*; Allah hakkında bedânın caiz olmadığını iddia edenlerdir.³⁷⁴ Şîî düşünceyi benimseyenlerce, müntesipleri arasında yaygın olarak görülen bir inanç biçimi olarak bedâ düşüncesine oldukça önem verilmiştir. Bu düşünceyi benimseyenler arasında bedânın olmadığını savunanlar pek görülme de yanlış bedâ anlayışlarına karşı Allah'ın ilminin her şeyi kapsadığını ve bedânın O'nun ilminde herhangi bir değişikliğe neden olmadığını ortaya koyma konusunda çaba gösterenler bulunmaktadır.³⁷⁵

Bedâ düşüncesinin şekillenmesinde Şîî inanç sistemindeki kaza, kader ve ezeli ilim gibi konular etkili olmuş olmakla beraber ortaya çıkış nedeni her ne olursa da bedâ anlayışının görünür bir sorunu çözmek için ortaya atıldığı bilinmektedir. Şia tarafından dinin en temel esası kabul edilen imamet düşüncesine göre imamlar nas ve tayin ile belirlenmekte ve değiştirilmeleri söz konusu olmamaktadır. Bu inancı benimseyen kitlenin imam olacağı haber verilen bir kişinin imam olmadan ölmesi karşısında yaşamış olduğu şaşkınlık halinin bedâ inancının ortaya çıkışı üzerinde etkisi olduğu yadsınamaz. Böyle bir inanç olmamış olsaydı. İnsanların Allah'ın fikir değiştirerek başka birinin imam olmasını istediği şeklinde bir düşünceye yönelmelerinin de söz konusu olmayacağını söylemek mümkün olabilirdi. İnanıkları aşırı yüceltilmiş lider kültü etkisiyle ortaya konulan ilkelerin sorgulamasını yapamayan bir düşüncenin etkisi ile İmam olacağı vaat edilen kişinin ölümü karşısında söyleyecek bir söz kalmayınca bedânın sığınılacak güvenli bir liman halini aldığı söylenebilir.³⁷⁶

2.2.1. Bedâ ile İlişkilendirilen Ayetler

Kummî, Kur'ân-ı Kerim'deki kimi ayetleri bedâ ile ilişkilendirerek tefsir etmiştir. Örneğin, *"Allah dilediğini siler, dilediğini de yerinde bırakır; ana kitap onun katındadır."*³⁷⁷ ayetini tefsir ederken bu ayet ile kadir gecesi arasında bağlantı kurmakta, söz konusu ayette ifade edilen, Allah'ın dilediğini silip dilediğini yerinde bırakması durumunu izah etmek üzere Ebû Abdullah'tan şöyle bir nakilde bulunmaktadır: Ebû Abdullah, "Kadir gecesinde melekler, ruh ve kitap yeryüzüne inerek, Allah'ın o sene gerçekleşmesini istediği şeyleri yazarlar. Allah o gece

³⁷⁴ Eş'arî, **a.g.e.**, s.86

³⁷⁵ Soğukoğlu, **a.g.m.**, s. 392.

³⁷⁶ Cemil Hakyemez, "Bedâ Düşüncesi ve Şîî İmamet Tartışmalarındaki Yeri", **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 5, Sayı 10, (2006/2), s. 38.; Okumuş, **a.g.m.**, s. 54.

³⁷⁷ **Kur'ân**, Ra'd Sûresi, Ayet 39.

yazılanlardan bir şeyi öne almak, ertelemek, eksiltmek veya artırmak istediği zaman dilediğini emreder ve o, Allah'ın emri doğrultusunda değişir” dedi. Kendisine “Her şey Allah'ın yanında ki kitapta yazılı değil midir? Böyle bir şeyin değişmesi nasıl olur” diye sorulduğunda, Ebû Abdullah, “Sübhanallah! O, istediği şeyi sabit kitaba eklemeye kadirdir” diye cevapladı.³⁷⁸ Nitekim Kummî, Kadir sûresinin tefsirinde, Allah'ın, Kadir gecesinde o sene ki ecel, rızık, hayat ölüm, bolluk kıtlık ve hayır ya da şer ile ilgili bütün işleri takdir ettiğini ve melekler ile Rûhu'l-Kudüs'ün zamanın imamına inerek bütün bu takdiratın yazılı olduğu kitabı kendisine verdiklerini ifade etmektedir.³⁷⁹ Mezkûr yorumlardan Kummî'nin, Allah'ın Kadir gecesinde kullar ile ilgili yıllık takdiratta bulunduğu ve bu takdiratların zamanın imamına ulaştırıldığını fakat bunlarla ilgili Allah'ın sonradan istediği gibi çeşitli tasarruflarda bulunabileceği şeklinde bir anlayışa sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Olaylara bu kabulle yaklaşıldığında bedâ anlayışının ortaya çıkış noktalarından kabul edilen İmam Cafer'in oğlunun imametine dair verilen haberin sonradan değişmesinde de herhangi bir tenakuz söz konusu olmaz zira Allah daha önce takdir ettiği bir şeyi sonradan değiştirmiş olabilir. Bu açıdan Kummî'nin hakim mezhepî düşünce ile mutabık olduğu görülmektedir.

Söz konusu ayette “يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ” ifadesi ile ilgili Zemahşeri, “Allah, nesh etmeyi istediği şeyleri nesh ediyor; kendisinde maslahat olduğunu gördüğü şeyleri ise sabit bırakıyor, nesh etmiyordu. Kulları izleyen meleklerin yazdıklarından iyilik veya kötülük içermeyip herhangi bir ceza ya da mükâfat gerektirmeyen şeyleri siler. Tövbe etmeleri sonucu günahkârların inkâr ve isyanlarını siliyor; iman ve taatlarını ise bırakıyor. Yine mahlûkatın kimi hallerini olduğu gibi bırakırken kimi hallerini de değiştiriyor.”³⁸⁰ şeklinde açıklamıştır. Tabersi ise pek çok sahabe ve tabiinden³⁸¹ gelen görüşler doğrultusunda söz konusu ifadeleri Zemahşeri'ye benzer şekilde yorumlamış, yine naklettiği görüşler üzerinden “يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ” ifadesinden kastın; “Allah'ın; kullarından istediğinin rızkını azaltıp artırması, onlar için belirlenen ecelin değişimi, mutluluk ve keder halinin geçiciliği veya sürekliliği, dilediği nesilleri ortadan kaldırıp onların yerine dilediği nesillere yaşam hakkı vermesi” şeklinde olduğunu belirterek Abdullah b. Mesud'un Kabeyi tavaf ederken; “Allah'ım eğer beni

³⁷⁸ Kummî, a.g.e., s.342.

³⁷⁹ Kummî, a.g.e., s.761.

³⁸⁰ Zemahşeri, a.g.e., Cilt 3, s. 356.

³⁸¹ Tabersî bu ayetin tefsirinde; İbn Abbas, İbn Mesut, Ömer, Ali, Hasan Basri, Said bin Cubeyr, Mücahid, Dahhak, İkrime, Süddi, Katade gibi sahabe ve tabiin nesli alimlerin görüşleri ile açıklamaktadır.

mutluluk/kurtuluş ehlinden yazmışsan orada beni sabit kıl, eğer şekavet ehlinden yazmışsan, ismimi oradan sil ve saidler arasına yaz. Çünkü sen istediğini siler, istediğini sabit bırakırsın. Ana kitap senin katındadır.” şeklinde dua ettiğini ve buna benzer duaların imamlar tarafından da yapıldığının bilindiğini söylemektedir. Buraya kadar aktardığı rivayetler ile aslında genel kabul gören bir yorumlama faaliyetinde bulunan Tabersi, sonra mezhebi telakkilerin yansıtıldığı bir rivayeti imam Ebû Cafer’den naklen aktarmaktadır. Rivayette Ebû Cafer; “Allah’ın ilmi ikiye ayrılır. Biri meleklerin, resullerin ve nebilerin muttali olduğu ilimdir. Diğeri ise Allah’ın mahzun ilmidir ki o, sadece zatına özel olan gizli ilimdir, onda dilediği gibi değişiklik yapabilir”³⁸² demektedir. Şia, Allah’ın ilmine dair bu kategorik yaklaşım sonucu bedâya kapı aralamakta ve bedâ’nın ilk zikredilen ilim çeşidi (paylaşılan ilim) için geçerli olduğunu ileri sürmektedir.

Kummî bedânın gerçekleşeceğine inanmakta ve bunu ayetler ile delillendirme yoluna gitmektedir. “Sizi bir çamurdan yaratan, sonra ölüm zamanını takdir eden ancak O’dur. O’nun katında bir ecel daha vardır. Siz hâlâ şüphe ediyorsunuz.”³⁸³ ayetinin tefsirini Ebû Abdullah’tan yaptığı; “*Makdî ecel*, kesinleşmiş eceldir. Bu ecel ile ilgili Allah hükmünü vermiş ve kesinleşmiştir. Onda değişme olmaz. *Müsemma ecel* ise kendisinde bedâ olan eceldir. Allah bu ecelden istediğini öne alır, istediğini öter. Kesinleşmiş ecelde ise takdim ve ta’hir olmaz. O, sabittir.” nakliyle eceli kendisinde bedâ bulunan ve bulunmayan diye ayırmaktadır. Kummî, Rıza’dan; (*Ali b. Musa*) “Allah gönderdiği tüm peygamberlerden, içkinin haram olduğunu ve bedânın varlığını onaylamalarını istemiştir”³⁸⁴ şeklinde bir rivayet de aktararak bedâ inancının gönderilen tüm peygamberler tarafından varlığı kabul edilen bir esas olduğunu iddia etmektedir.

Ayette iki kez zikredilen “أَجَلٌ” kelimesi sözlük anlamı itibariyle “bir sürenin sonu” anlamına gelmektedir. Burada geçen iki ecel ile nelerin kast edildiği konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Şöyle ki: “İlk ecel ölüm, ikinci ecel kıyamet zamanı, ilk ecel ömrünün süresi kesin olanların eceli ikinci ecel çeşitli etkenler ile ömürleri uzatılacak olanların eceli veya ilk ecel insanın normal olarak yaşayıp ömrünün dolmasıyla hayatının

³⁸² Tabersî, a.g.e., Cilt 5-6, s. 458.

³⁸³ Kur’ân, En’sm Sûresi, Ayet 2.

³⁸⁴ Kummî, a.g.e., s. 184.

sona ermesi ikinci ecel vücut fonksiyonları itibariyle henüz sağlıklı yaşamaya elverişli iken kimi dış faktörlerin etkisi ile hayatın son bulması” şeklinde anlamlandırılmıştır.³⁸⁵

Kummî, Kur’ân-ı Kerim’deki kimi ayetlerin bedâ inancını inkâr edenlere birer reddiye olduğunu söylemektedir. Örneğin;

*“Allah sizi topraktan, sonra nutfeden yarattı. Sonra da sizi birbirinize eş kıldı. O’nun bilgisi olmadan hiçbir dişi ne gebe kalır ne doğurur. Bir canlının ömrünün uzun olması da kısa tutulması da mutlaka (kitapta ki) yazgıya uygun olarak gerçekleşir. Kuşkusuz bunlar Allah için kolaydır.”*³⁸⁶

ayetini açıklarken ayette geçen “وَمَا يُعَمَّرُ مِنْ مُعَمَّرٍ وَلَا يُنْقَصُ مِنْ عُمُرِهِ إِلَّا فِي كِتَابٍ” ifadesini, “bir canlıya verilen ömrün uzatılması da kısaltılması da mutlaka bir kitapta yazılıdır.” şeklinde anlamlandırmakta ve bunun bedâyı inkâr edenlere bir reddiye/cevap olduğunu söylemektedir.³⁸⁷ Kummî “Artık onlarla ilgilenme bundan dolayı (çağrına uymadılar diye sen) kınanacak değilsin. Öğüt vermeye devam et, zira öğüt inananlara fayda verir”³⁸⁸ ayetlerinin de bedâyı kabul etmeyenlere reddiye olduğunu söylemektedir. Şöyle ki “Allah, inkâr da ki inatlarından dolayı yeryüzündekileri helak etmeye niyetlendi ve Hz. Peygamber’e, “Artık onlarla ilgilenme” dedi. Sonra Allah bu kararından bedâ ederek, “öğüt vermeye devam et, zira öğüt inananlara fayda verir” dedi. İşte bu ayet bedâ ve meşietini inkâr edenlere reddiyedir demektir.³⁸⁹ Kummî bu ayete yaptığı yorum ile aslında tam olarak mensubu olduğu mezhebin bedâ anlayışını benimsediğini ve Allah’ın yapmayı dilediği şeyleri yapmaktan vazgeçebildiğini düşündüğünü ortaya koymaktadır. Nitekim o, Allah’ın önce yeryüzündekileri helak etmeyi dilediğini ve bundan dolayı Hz. Peygamber’den insanları uyarmayı bırakmasını istediğini söylemekte fakat sonradan Allah’ın fikir değiştirerek tekrar Hz. Peygamber’den insanlara öğüt vermesini istediğini söylemektedir. Kummî’nin bedâ ile ilişkilendirdiği ayetlerden birisi de “Yahudiler "Allah’ın eli bağlanmış!" dediler. Asıl kendi elleri bağlanmıştı ve söyledikleri yüzünden lânetlenmişlerdir. Aksine O’nun iki eli de açıktır, dilediği gibi verir”³⁹⁰ ayetidir. Söz konusu ayette geçen “وَقَالَتِ الْيَهُودُ يَدُ اللَّهِ”

³⁸⁵ Hayreddin Karaman, Mustafa Çağrırcı, vd., **Kur’ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir**, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012, Cilt 2, s. 373.

³⁸⁶ **Kur’ân**, Fatır Sûresi, Ayet 11.

³⁸⁷ Kummî, **a.g.e.**, s. 558.

³⁸⁸ **Kur’ân**, Zariyat Sûresi, Ayet 54, 55.

³⁸⁹ Kummî, **a.g.e.**, s. 667.

³⁹⁰ **Kur’ân**, Mâide Sûresi, Ayet 64.

مَغْلُولَةٌ “Yahudiler “Allah’ın eli bağlanmış! dediler” ifadesini Kummî; “Yahudiler, “Allah’ın eli bağlanmış, Allah herhangi bir iş yapmamakta dünyaya müdahale etmemektedir. O, ilk olarak ne takdir etmiş ise onlar gerçekleşir. Sonradan herhangi bir değişim veya yenilenme söz konusu değildir.” demektedirler.” şeklinde açıklamakta ve Yahudilerin bu iddialarına ayetin “بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ يُنفِقُ كَيْفَ يَشَاءُ” Aksine O’nun iki eli de açıktır, dilediği gibi verir.” kısmı ile cevap verildiğini söylemekte ve burada Allah’ın bedâ ve meşiet gereği sürekli olarak dilediği şekilde tasarrufta bulunduğunu, dilediği gibi işleri önceleyip ötelediği ve artırıp eksiltmelerde bulunduğunu ifade etmektedir.³⁹¹ Kummî bu ayeti kerimeye getirdiği izahat ile Yahudilerin “Allah dünyayı yarattıktan sonra ona herhangi bir müdahalede bulunmadığı, dünya üzerinde dinamik bir egemenlik ve müdahalesinin söz konusu olmadığı” inançlarına karşı çıkmakta; Allah’ın mülkünde sürekli olarak tasarrufta bulunarak dilediği gibi müdahale ettiğini söylemekte ve bu durumu bedâ ile açıklamaktadır.

Şîî âlimler farklı şekillerde anlamlandırıyor olsalar da genel olarak bedâyı kabul etmektedirler. Bu inancın kabul görmesinde gayba ait haberleri bildikleri iddia edilen imamların vuku bulacağını haber verdikleri olayların sonradan farklı bir şekilde gerçekleşmesi üzerine karşılaşılan güçlüğü aşma çabasının etkili olduğu göz ardı edilmemelidir.

Kummî, birtakım ayetleri bedâ ile ilişkilendirerek açıklama yoluna gitmiştir. Bu ilişkileri kurarken çeşitli rivayetlerden de yararlandığı görülmektedir. Aktardığı rivayetler göz önünde bulundurulduğunda Kummî’nin bedâyı daha çok ecel ve Allah’ın yeryüzünde ki mahlûkatalara müdahalesi, onlara dair birtakım takdir ve tasarruflarda bulunması şeklinde değerlendirdiği görülmektedir. Fakat özellikle Zariyat sûresi 54. ayetinin tefsirinde ortaya koyduğu yorumla Kummî, bedâyı mezkûr anlama biçiminin yanında, Allah’ın bir konudaki iradesinin değişmesi olarak da algıladığını ortaya koymaktadır. Bu yorumda Kummî’nin mensubu olduğu mezhebin özellikle rivayetler üzerinden ortaya koyduğu bedâ anlayışının etkisinde olduğunu ve bu anlayışının Kur’ân yorumlarında etkisi olduğunu göstermektedir.

³⁹¹ Kummî, a.g.e., s. 164.

2.3. TAKİYYE

Sözlükte *korunmak, sakınmak, tedbir almak, ihtiyatlı davranmak, saklamak* anlamlarına gelen takiyye kelimesi v-k-y kökünden türeyen bir mastardır. Sözlük anlamı itibariyle bir şeyi ona zarar verecek veya onu rahatsız edecek etkenlerden korumak, ihtiyatlı davranmak veya gizlemek manalarında da kullanılmıştır.³⁹² İslamî literatürde kişinin, kendisi veya çevresindekileri ölüm veya saldırılardan korumak amacıyla olduğundan farklı davranması, inancından vazgeçmediği halde vazgeçmiş gibi görünmesi inancını gizleyerek düşmanları ile aynı görüşteymiş gibi davranması anlamalarında kendine has bir kavramsal çerçevede kullanılmaktadır.³⁹³

İstilahtaki anlamı itibariyle, şartların oluşması durumunda kişinin takiyye ile amel etmesinin caiz olduğu neredeyse tüm mezhepler tarafından kabul edilmiş olsa da kavramın kullanımı ile ilgili olarak, kullanıldığı yerlerde nasıl bir anlam ifade ettiği ya da nasıl algılandığı konusunda birliktelik sağlanamamıştır. Söz konusu kavrama mezhebî mensubiyetler üzerinden farklı anlamlar yüklenebilmektedir. Bu itibarla kavramın anlaşılması ile ilgili birtakım problemler bulunduğu ifadesi ile beraber Şia mensupları genel olarak can ve mala ilişkin herhangi bir tehlikenin söz konusu olmadığı durumlarda da gerçek fikirlerini saklamak veya muhalifleri tarafından tanınmamak amacıyla takiyye'ye başvurmakta iken Ehl-i Sünnet mensupları ise takiyye ile amel edilebilmesi için can, ırz veya mala gelecek bir tehlikenin varlığını şart koşmuşlardır.³⁹⁴

Tehlike anında korunmak maksadıyla takiyye ile amel edilebileceğine dair Kur'ân-ı Kerim'den birtakım referanslar bulmak mümkündür. Örneğin, "*Müminler müminleri bırakıp da kâfirleri dost edinmesin. Kim bunu yaparsa artık Allah'la olan bağını koparmış demektir. Ancak onlardan gelebilecek bir tehlikeden korunmanız başkadır. Allah kendisi hakkında sizi uyarıyor. Sonunda dönüş Allah'adır*"³⁹⁵ ayetinde müminlerin kâfirlerden dost edinmeleri yasaklanmış, bu yasağa uymayanların Allah ile olan bağlarını koparmış olacakları ifade edilmiştir. Fakat ayetin devamında kâfirlerden gelmesi muhtemel tehlikelerden korunma amacıyla onlarla dostane ilişkiler

³⁹² Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, **Tehzîbü'l-Luga**, Beyrut: Daru İhya el-Teras el-Arabi, 2001, Cilt 9, s. 199.; İbn Manzûr, **a.g.e.**, Cilt 8, s. 4901.; Cürcânî, **a.g.e.**, s. 65.

³⁹³ İsfahânî, **a.g.e.**, s. 881.; Elmalılı Muhammed Hamdi, Yazır, **Hak Dini Kur'ân Dili**, İstanbul: Zehraveyn Yayıncılık, 1992, Cilt 2, s. 341.

³⁹⁴ Mustafa Ekinci, "İmamiyye Şiası'nda Takiyye Anlayışına Yeni Bir Yaklaşım", **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 1 (2006), s. 31.

³⁹⁵ **Kur'ân**, Âl-i İmrân Sûresi, Ayet 28.

geliştirilmesi veya dost gibi görünme durumu istisna edilmektedir. Yine “*Kim iman ettikten sonra Allah’ı inkâra saparsa -kalbi imanla dolu olduğu halde baskı altında kalanın durumu müstesna olmak üzere- kim kalbini inkâra açarsa işte Allah’ın gazabı bunlardır; bunlar için çok büyük bir azap vardır*”³⁹⁶ ayetinde iman ettikten sonra inancından dönen kişi için Allah’ın gazabı ve çok büyük bir azap olacağı belirtilmiş, “*kalbi imanla dolu olduğu halde*” maruz kaldığı baskıdan dolayı imanını saklayarak görünüşte inancının tersine bir söz veya davranış ortaya koyan kişilerin durumu bunun dışında tutulmuştur. Ayrıca Kur’ân-ı Kerim’de Ashâb-ı Kehf olarak isimlendirilen ve yaşadıkları dönemin inkârcı yöneticilerinden imanlarını saklayan bir grup mümin gencin hayat hikâyelerinden pasajlar³⁹⁷ aktarılmaktadır. Yine “*Firavun ailesinden olup imanını gizleyen bir müminden*”³⁹⁸ söz edilmektedir. Bu ayetler çerçevesinde düşünüldüğünde mümin birinin can, ırz veya malına gelecek olan bir zarardan korunmak amacıyla takiyye ile amel edebileceği fakat bu durumun makul sınırı aşmaması ve müminin kişiliğinin kâfir toplum içinde erimeye sebep olacak boyutlara vardırılmaması gerektiği anlaşılmaktadır.³⁹⁹

Takiyye kavramı ilk olarak Harici gruplar tarafından kullanılmış olsa da bu düşünceyi sistemleştirip bir inanç esası haline getirenler Şîilerdir. Takiyye anlayışının ilk olarak Muhammed b. el-Hanefiyye (ö.81/700) tarafından ortaya konup savunulduğu söylene de Şia tarafından takiyye ile amel edilmesinin tarihi iz düşümleri daha erken dönemlere götürülmektedir. Özellikle Hz. Ali’nin imametin ameli yönünü oluşturan hilafeti Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman’a bırakması ve onlara biat ederek aleyhlerinde herhangi bir faaliyette bulunmaması, Hasan’ın yönetimi Muaviye’ye devretmesi, Hz. Ali ve Ehl-i Beytin diğer imamlarının sahabelerle aralarında iyi ilişkiler bulunması ve onları övücü sözler söylemiş olmaları, Hz. Ali’nin hakem olayını kabul etmesi gibi olaylar takiyye ile ilişkilendirilmektedir. Yine imamların kendilerine sorulan birtakım sorulara verdikleri cevaplar arasında tenakuz bulunması da takiyye ile açıklanmaktadır. Takiyyenin ortaya çıkmasında bu tür konuların etkisi yadsınmasa da düşüncenin temelini daha çok yaşanan dönemin sosyolojik ve siyasal olayları ile ilişkili olduğu gözükmektedir. İnsan haklarına riayet edilmeyen, düşünce ve hareket

³⁹⁶ **Kur’ân**, Nahl Sûresi, Ayet 106.

³⁹⁷ Bkz. **Kur’ân**, Kehf Sûresi, Ayet 9-26.

³⁹⁸ **Kur’ân**, Mû’min Sûresi, Ayet 28.

³⁹⁹ Karaman, Çağrıcı, vd., **a.g.e.**, Cilt 3, s. 444.

özgürlüğüne gerekli genişliğin sağlanmadığı ve yasakların fazla olduğu toplumlarda gerçek düşüncelerini insanlar ile paylaşamayan bireyler gerçek kimlik ve düşüncelerini saklar, hâkim gücün isteği doğrultusunda davranışlar sergilerler. Şia'nın tarih boyunca yönetimi ele geçirme isteği ve sürekli olarak muhalif konumda olması, Emevî ve Abbasî yönetimlerinin bu düşüncüyü besleyenlere karşı sert tutumu ile birleşince takiyye anlayışının ortaya çıkması için uygun zemin sağlanmış oldu. Böyle bir zeminde ortaya çıkan takiyye anlayışı zamanla Şîî düşüncüyü benimseyenler arasında bir inanç esası haline gelerek inanç dünyalarında mümtaz bir yer edinmiştir.⁴⁰⁰

İnsanın karşı karşıya kaldığı can tehlikesi dolayısıyla gerçek inancını gizlemesi ve böyle durumlarda asıl düşüncesinin aksini ifade etmesi tüm Müslüman gruplar tarafından kabul görmüş bir konudur. Fakat Şia bu ilkeyi zaman içinde dinin prensiplerinden biri haline getirmiş, düşmanca bir tavrın görüldüğü her durumda uygulanabilecek ve imamlar dâhil herkesin yerine getirmesi gereken temel bir görev olarak benimsemiştir.⁴⁰¹ Nitekim Şeyh Saduk *el-İ'tikâdât* isimli eserinde: “Takiyye ile ilgili inancımız onun vacip olduğu şeklidir. Kim takiyyeyi terk ederse o, namazı terk etmiş gibi olur. Kaim ortaya çıkana kadar onu terk etmek caiz değildir. Kim Kaim'in çıkışından önce takiyyeyi terk ederse şüphesiz ki o, Allah'ın dininden çıkmış, imamların yolunu terk etmiştir. Ayrıca Allah'a, Resulüne ve imamlara da muhalefet etmiştir” demektedir ve bu konu ile ilgili özetle Cafer es-Sadık'tan: Kaim ortaya çıkana kadar insanlar ile iyi geçinin, onlara kalbiniz ile muhalefet edin. Riya, mümine karşı şirk, hâkimiyet alanlarında münafığa karşı ibadettir. Takiyye gereği münafıklar ile ilk safta namaz kılan, Hz. Peygamber ile birlikte ilk safta namaz kılmış gibidir. Takiyye gereği münafıkların hastaları ziyaret edilir, cenazelerine şahitlik yapılır ve meşitlerinde namaz kılınır. Şeklinde nakillerde bulunmakta ve Hasan el-Askerî'ye (ö. 260/874) nispet edilen tefsirde, imamlara dost olup düşmanlarına karşı olmadan sonra Allah'ın en büyük farzının takiyye ile amel edilmesi olduğunun belirtildiğini aktarmaktadır.⁴⁰² Burada özellikle takiyye'nin İslam dininin en temel ibadî ritüellerinden olan namaz ile denk görülmesi ve onu terk edenin Allah'ın dinini terk etmiş gibi görülmesi dikkat çekicidir. Ayrıca Şeyh Saduk'un mezkûr kitabında konu ile ilgili çizdiği çerçeveye bakıldığında

⁴⁰⁰ Şerafettin Sofioğlu, “*Takiyye Kavramı*”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi SBE, 2001, s. 9-13. Cemil Hakyemez, **İmamiyye Şiası ve Temel Kavramları**, s. 43-47.

⁴⁰¹ Cemil Hakyemez, “Şîî Takiyye İnancının Teşekkülü”, **Çorum Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 3, Sayı 6, s. 129-146.

⁴⁰² Şeyh Saduk, *el-İ'tikâdât*, s. 343-349.

kötülüklerinden korunulan kişilerin, kâfirlerden çok Şia'ya mensup olmayan Müslümanlar olduğu intibası oluşmaktadır.⁴⁰³

Konuyu eserlerinde ele alan Şîî âlimlerden Şeyh Müfid takiyyeyi kişinin, dini veya dünyevi konularda kişinin karşılaşacağı zararlardan dolayı gerçeği saklaması ve bir konu ile ilgili inancını gizli tutmak suretiyle düşmanlarına karşı tedbirli davranarak onlar gibi görünmesi olarak tanımlamaktadır. Şeyh Müfid, zarar ile karşılaşma durumunun kesin veya yüksek ihtimalde olması durumunda takiyye ile amel edilmesinin gerekliliğini ifade etmekte; gerçek düşüncesini söylemenin kişiye herhangi bir zararının olmayacağı bilinmesi durumunda ise takiyyenin gerekmeyeceğini söylemektedir.⁴⁰⁴ Takiyyenin bazen farz veya vacip iken kimi zaman da gerekli olmadığını belirten Şeyh Müfid takiyyenin terk edilmesinin faydalı olacağı durumlarda ondan kaçınmak gerektiğini söylemektedir. Ayrıca O'na göre fitne ve zararların ortadan kaldırılması amacıyla sözlü olarak takiyye uygulanabilirken müminlerin canına kast edilmesi veya fitne çıkma durumu biliniyor ya da kuvvetli ihtimal barındırıyorsa takiyyenin uygulanması caiz değildir.⁴⁰⁵ Bu sözler Şeyh Müfid'in, seleflerinin aksine takiyyenin zaman zaman terk edilmesinin söz konusu olabileceğini ve her zaman uygulanmasının zaruri olmadığını düşündüğünü ortaya koymaktadır. Son dönem Şîî düşünürlerden Ali Şeriatî takiyyeyi, biri Ali Şia'sına diğeri Safevî Şia'sına ait olmak üzere ikiye ayırmıştır. Safevî Şia'sının takiyyeyi alabildiğine genişletip hayatın her alanına yaydığını belirten Şeriatî dikkat çekici bir örnekleme ile bu anlayışı benimseyenlerin kendilerine evlerinin adresi sorulduğunda dahi takiyyeye başvurduklarını belirtmektedir. Şeriatî'ye göre bunlar, takiyyeyi düşmandan gelecek zarardan korunmak yerine kendilerini sorumluluklarından sıyırma ve yaptıkları yanlışlara kılıf olarak kullanma yoluna gitmektedirler. Bu ruh hali hayatlarının her alanına sirayet ettiğinden kimliği ve kişiliği silikleşmiş gerçekte inandığı şeyin ne olduğunu kendisi dahi hatırlayamaz hale gelmiştir. Öte yandan Ali Şia'sı ise takiyyeye İslam toplumundaki ihtilafli konuların aşılarak tefrikaya engel olmak amacı ile başvurur. Onların takiyyesi kendisi ile inançlarını korudukları ve İslam ümmeti içinde ayrılık ve parçalanmalara meydan vermeyecek bir örtüdür. Mekke ve Medine'de cemaat

⁴⁰³ Bkz. Şeyh Saduk, *el-İ'tikâdât*, s. 343-353.

⁴⁰⁴ Şeyh Müfid, *Tashîhu'l-İ'tikâd fî Dîni'l-İmâmiyye*, Kum: el' Mu'temer'ul İlmiye li Elfiyeti Şeyh Müfid, 2000 s. 137, 138.

⁴⁰⁵ Şeyh Müfid, *Evâilu'l-Makâlât*, s. 118.

imamları ile birlikte namaz kılınması bunun örneğidir. Şeriati iki gurubun takiyye anlayışlarını şöyle özetlemektedir: “Safevi Şia’sı takiyyeyi, kişinin tehlikeden, zarardan, hak uğruna batıl ile mücadeleden ve inancının kendisine yüklediği sorumluluklarından kaçınmak için egemen gücün her türlü sapkınlıkları karşısında susma kılıfı olarak kullanmıştır. Ali Şia’sına göre ise takiyye, zaman ve şartlara göre değişen hatta kimi zaman yasaklanıp haram kılınan ameli bir taktik olup kimi zaman dostlar ile bütünleşme kimi zaman da düşman ile savaşıma etkenidir.”⁴⁰⁶

Takiyye, ilk dönemlerde birtakım aşırı düşüncelerin Şia tarafından benimsenmesi ve karşılaştıkları olaylar karşısında varlıklarını sürdürerek mensuplarını muhaliflerden koruyabilmesi gibi etkenlerle mezhebin bir prensibi haline getirilmiştir. Şia’da takiyye inancının bu denli önemszenmesinde imamet inancının etkileri olduğu göz ardı edilmemelidir. Nitekim Şia’ya göre gerçek anlamda vahyi yorumlama ve dini otorite ve yetkiyi temsil eden imamın yönetiminin hâkim olmadığı hiçbir yönetim doğru ve meşru değildir. Bir yönetim gasıp ve gayri meşru ise bu durumda Şia’nın onunla çatışma ve kavga halinde olması kaçınılmazdır. Yönetimi haksızca gasp edip, idareyi ehil olanlara vermeyenleri yönetimden uzaklaştırmaya gücü yetmeyen Şia, bu inancını takiyye yolu ile gizleyerek bundan kaynaklı karşılaşılabileceği zararları def etme yoluna gitmiştir. Genel çerçevesinin hicri üçüncü asırda; daha çok imamlardan gelen rivayetler ile oluşturulduğu takiyye inancı Şia tarafından başta imamlar olmak üzere tüm mezhep mensuplarının uyguladığı, sınırları ve uygulama biçimi tam olarak belli olmayan bir biçimde geniş bir yelpazede sergilenen bir davranış biçimi halini almıştır. Konu ile ilgili birtakım farklı yaklaşımlar olsa da genel olarak rivayetler üzerinden aktarılan biçimiyle kabul görmüştür.⁴⁰⁷

2.3.1. Takiyye ile İlişkilendirilen Ayetler

Kummî mensubu olduğu mezhebin temel esaslarından olan takiyyeyi Kur’ân’dan birtakım ayetler ile ilişkilendirmektedir. “*Müminler müminleri bırakıp da kâfirleri dost edinmesin. Kim bunu yaparsa artık Allah’la olan bağını koparmış demektir. Ancak*

⁴⁰⁶ Ali Şeriati, **Şia**, Hicabi Kırılma (çev.), Ankara: Fez Yayınları, 2016, s. 169.; Ali Şeriati, **Ali Şiası Safevî Şiası**, Hicabi Kırılma (çev.), Ankara: Fez Yayınları, 2014, s. 204, 205.

⁴⁰⁷ Mehmet Dalkılıç, “Eleştirel Açıdan Bir Kimlik ve İnanç Örtüsü Olarak ‘Takiyye’”, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 0, Sayı 7, (2003), s. 113-139.; Hakyemez, **Çorum Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 129-146.; Mustafa Öz, “Takiyye”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 39, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, s. 454.

onlardan gelebilecek bir tehlikeden korunmanız başkadır. Allah kendisi hakkında sizi uyarıyor. Sonunda dönüş Allah'adır."⁴⁰⁸ Kummî, müminlerin kâfirleri, kendilerinden gelecek bir tehlikeden korunmak amacı dışında dost edinmemeleri konusunda sert bir dille uyaran bu ayeti kerimeyi açıklarken ayette geçen “ *لَا أَنْ تَتَّقُوا مِنْهُمْ تُقْيَةً* ”/ancak onlardan gelebilecek bir tehlikeden korunmanız başkadır” bölümü üzerinden; “şüphesiz bu ayet bir ruhsattır. Ayetin zahiri batınına muhalif olup, Onun zahiri ile amel edilir. Batını ile ise ancak takkiye anında amel edilir.” demektedir. Kummî takiiyyeyi; “Müminin açıkta kâfirin ki gibi namaz kıldığı, oruç tuttuğu ama gizlide Allah'ın dininin gerekliliklerini yerine getirmekten uzak durmadığı bir ruhsat” şeklinde tanımlamaktadır.⁴⁰⁹ O, ayete dair yaptığı açıklamanın ilk bölümünde ayetin zahiri ile amel edilmesinin gerekliliği üzerinden müminlerin kâfirleri dost edinmemeleri gerektiğini söylemekte aksi durumunun ancak takiiyye halinde olabileceğini ifade etmektedir. Yani bir mümin ancak takiiyye yapmak durumunda kalırsa kâfirler ile dost gibi görünebilir demektedir. Nitekim bu düşüncesini;

*“Onlardan birçoğunun inkârcıları dost edindiklerini görürsün. Onların önceden kendileri için hazırladığı şey, yani Allah'ın onlara gazap etmesi ne kötü bir sonuçtur! Hem de onlar azapta sürekli kalacaklardır. Eğer onlar Allah'a, peygambere ve ona indirilene iman ediyor olsalardı o inkârcıları dost edinmezlerdi; fakat onların birçoğu yoldan çıkmışlardır.”*⁴¹⁰

ayetlerini tefsir ederken daha belirgin bir şekilde ortaya koymuştur. İki ayeti beraber değerlendirerek bir müminin, müminlik vasfını koruyarak asla bir kâfiri dost edinmeyeceği vurgusu ile “Allah müminlerin kâfirleri dost edinmelerini takiiyye anı hariç yasaklamıştır.” demektedir.⁴¹¹ Kummî, bu ayeti kerimelerin tefsirinde dile getirdiği genel yorumları ile takiiyyenin kâfirlere karşı kullanılacak bir ruhsat olarak kabul ettiğini düşündürmektedir. Bu bağlamda müfessir Tabersi de Âl-i İmrân sûresi 28. ayeti ile ilgili yaptığı açıklamada takiiyyenin, Müslümanların mağlup kâfirlerin galip olduğu durumlarda Müslümanların kâfirlerle iyi geçinmeleri ve onları sevdiklerini söylemelerine imkân tanıyan bir ruhsat olduğunu söylemektedir. Bu düşüncesine örnek olarak zikrettiği rivayette; peygamberlik iddiasında bulunan yalancı Müseylemetü'l-

⁴⁰⁸ **Kur'ân**, Âl-i İmrân Sûresi, Ayet 28.

⁴⁰⁹ Kummî, **a.g.e.**, s. 96.

⁴¹⁰ **Kur'ân**, Mâide Sûresi, Ayet 80,81.

⁴¹¹ Kummî, **a.g.e.**, s. 169.

Kezzâb'ın* (ö.12/633) sahabeden iki kişiyi yakaladığı ve onlardan birine “Muhammed'in Allah'ın peygamberi olduğuna inanıyor musun” diye sorduğu, sahabenin “evet” cevabı üzerine; “Benim Allah'ın peygamberi olduğuma inanıyor musun” diye sorduğu ve sahabenin buna da “evet” diye cevap vermesi üzerine onu bıraktığı, Sonra diğer sahabeyi çağırıp ona da aynı soruları sorduğu, sahabenin “Muhammed'in peygamberliğine inanıyor musun?” sorusuna “evet” diye cevap verdiği, Müseylime'nin “benim peygamber olduğuma inanıyor musun?” sorusuna ise her seferinde “seni duymuyorum ben sağırım” diye cevap verdiği, bunun üzerine Müseylime'nin o sahabeyi şehit ettiği ve olay Hz. Peygamber'e anlatılınca Hz. Peygamber'in şehit olan kişinin takdir edilecek bir davranışta bulunduğunu, takiyye yapanında ruhsata sarıldığını ve bundan dolayı kınanmaması gerektiğini söylediğini aktarmaktadır.⁴¹² İlgili ayetin tefsirinde aynı rivayeti aktaran Tûsî, takiyyenin korku anında kullanılacak bir ruhsat olduğunu fakat hakkı söylemenin daha erdemlice olduğunu söylemektedir.⁴¹³ Ayeti kerimede geçen “تَقِيَّةٌ” kelimesi “تَقِيَّةٌ” şeklinde de okunmuştur. Ayette geçen bu ifade ile Müslümanlara, kâfirlerden korkmaları durumunda onlarla dostluk kurma ruhsatı verilmiştir. Bu dostluk sadece onlarla görünürde ilişki kurmak şeklinde olabilir. Mü'min bu durumda kâfirlere gönülden kin ve düşmanlık beslemeli, bu düşmanlığını izhar etmek için engellerin ortadan kalkmasını beklemelidir.⁴¹⁴

Takiyye ile ilişkilendirilen ayetlerden birisi de “*Kim iman ettikten sonra Allah'ı inkâra sapsarsa -kalbi imanla dolu olduğu halde baskı altında kalanın durumu müstesna olmak üzere- kim kalbini inkâra açarsa işte Allah'ın gazabı bunlaradır; bunlar için çok büyük bir azap vardır*”⁴¹⁵ ayetidir. Kummî, bu ayeti tefsir ederken ayetin ilk bölümü olan “مَنْ كَفَرَ بِاللَّهِ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِهِ إِلَّا مَنْ أَكْرَهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ وَلَكِنْ” *Kim iman ettikten sonra Allah'ı inkâra sapsarsa -kalbi imanla dolu olduğu halde baskı altında kalanın durumu müstesna*” ifadelerinin Ammar b. Yasir ile ilgili olduğunu belirtmektedir. Kummî, ayetin sebebi nüzülü olarak kabul ettiği olaya ilişkin kısa bir bilgi vererek,

* Hz. Peygamber döneminde Peygamberlik iddiasında bulunan yalancılardan biri. Bkz. Ahmet Önkâl, “Müseylimetülkezzâb”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 32, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, s. 90, 91.

⁴¹² Tabersî, **a.g.e.**, Cilt 1-2, s. 730.

⁴¹³ Tûsî, **et-Tibyân**, Cilt 2, s. 435.

⁴¹⁴ Zemaşeri, **a.g.e.**, Cilt 1, s. 545.

⁴¹⁵ **Kur'ân**, Nahl Sûresi, Ayet 106.

Kureyşlilerin, Mekke’de istediklerini söyletene kadar Ammar’a ateş ile işkence ettiklerini ve onun kalbi imanla mutmain bir halde iken Kureyş’in isteğini yerine getirdiğini söylemektedir.⁴¹⁶

Kummî burada olaya ilişkin herhangi bir tafsilata girmemekte ve Kureyşin Ammar’dan ne istediğine ilişkin de herhangi bir şey söylememektedir. Şîi müfessir Tabersi ilgili ayetin tefsirinde Abdullah b. Abbas ve Katade’den aktardığı rivayette; bu ayetin, Mekkeli müşrikler tarafından küfre zorlanan, Ammar, annesi Sümeyye (ö. 615) ve babası Yasir (ö. 615) ile birlikte Süheyb (ö. 38/659), Bilal (ö. 20/641), Habbâb’tan (ö. 37/657-58) oluşan bir grup hakkında indiğini dile getirmekte ve özetle şunları eklemektedir; “Müşrikler bu Müslümanlara çeşitli işkenceler yaparak onları dinlerinden döndürmek istiyorlardı. Ammar’ın anne ve babasına işkence yaparak onları şehit ettiler. Bu durum karşısında Ammar onların istediklerini söyledi. Bu haber duyulup Hz. Peygamber’e “Ammar kâfir oldu” denilince Hz. Peygamber, “Hayır Ammar, tepeden tırnağa iman ile doludur. Öyle ki iman onun etini ve kanını kuşatmıştır.” dedi. Bir süre sonra Ammar ağlayarak Peygamber’in huzuruna geldiğinde Hz. Peygamber ona nasıl olduğunu sordu. Ammar, ağlayarak; “Durumum kötü ey Allah’ın Resulü sana kötü sözler söyleyip tapındıkları putları yüceltene kadar bana işkence ettiler.” dedi. Hz. Peygamber, onun gözyaşlarını sildi ve “Eğer aynı şeyi yaparlarsa sende söylediklerini tekrar et.” dedi. Bunun üzerine söz konusu ayet nazil oldu.”⁴¹⁷ Tabâtabâî, konu ile ilgili çeşitli rivayetler aktardıktan sonra rivayetlerin hülâsası sadedinde şöyle der: “Ammar’ın annesi cariye Sümeyye ve babası Yasir Müşrikler tarafından işkenceler ile şehit edilerek İslam’ın ilk şehitleri oldular. Ammar ise takkiye ile küfür sözlerini söyledi ve haklarında bu ayet nazil oldu.” İyyaşi’nin tefsirinden naklen Ebû Abdullah’a dayandırılan Hz. Peygamber’in, “Ümmetimden şu dört konuda sorumluluk kaldırılmıştır. Bunlar hata, unutkanlık, zorlama ve güç yetiremeyecekleri şeylerdir. Bu Allah’ın kitabında ki “*kalbi imanla dolu olduğu halde baskı altında kalan müstesna*” ayetinde dile getirilmiştir” hadisini aktararak ayeti takkiye ile ilişkilendirmiş ve Ammar’ın istemediği halde müşrikler tarafından zorlanmasından dolayı takkiye durumunda birtakım sözler söylediği ve bunlardan sorumlu olmayacağını belirtmiştir.⁴¹⁸ Zemahşeri ilgili ayetin tefsirinde mezkûr rivayetleri tekrar ettikten sonra Sümeyye ve

⁴¹⁶ Kummî, **a.g.e.**, s. 365.

⁴¹⁷ Tabersî, **a.g.e.**, Cilt 5-6, s. 597, 598.

⁴¹⁸ Tabâtabâî, **el-Mizân**, Cilt 12, s. 358, 359.

Yasir'in canları pahasına yapılanlara sabır göstermelerinin Ammar'ın takiyye ile amel etmesinden dini yüceltmek adına daha değerli olduğunu söylemiştir.⁴¹⁹

Söz konusu ayeti kerime ile imandan sonra kalbini tekrar küfre açarak dinini terk edenlerin Allah'ın gazabına uğrayacakları ve çok büyük bir azap ile karşı karşıya kalacakları belirtilmektedir. Buna karşın kalbi iman ile dolu olduğu halde maruz kaldığı baskılardan kurtulmak için kişinin inancına muhalif söz ve davranışlarda bulunması, karşılaştığı zaruret halinden kurtulmak için başvurulmuş bir ruhsat mesabesinde olup; Müslümanları dayanamayacakları zorluklara karşı muhafaza eden bir çıkış yoludur. Bu çıkış yolu literatürde takiyye olarak isimlendirilmiş ve rivayetlerde anlatıldığı üzere seçkin sahabelerden biri olan Ammar bununla amel etmiştir.

Takiyye ile ilişkilendirilen ayetlerden birisi de Hz. Musa ile Firavun arasında geçen konuşma sonrasında Firavun'un Musa'yı öldürmek istemesi üzerine Firavun ailesinden olup imanını gizleyen müminin tavrının anlatıldığı şu ayettir.

“Firavun ailesinden olup imanını gizleyen bir mümin kişi şöyle dedi: "Adamı, 'Rabbim Allah'tır' dediği için öldürecek misiniz? Oysa o size rabbinizden ayetler getirmiştir. Eğer yalancı biriye yalanı kendi zararınadır; ama eğer doğru söylüyorsa size bildirip uyardığı şeyin bir kısmı başınıza gelecektir. Hiç kuşku yok ki Allah, aşırılığa sapmış, yalancı kimseyi doğru yola ulaştırmaz.”⁴²⁰

Bu ayette “رَجُلٌ مُؤْمِنٌ مِّنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَكْتُمُ إِيمَانَهُ” *Firavun ailesinden olup imanını gizleyen bir mümin kişi*” ifadesi üzerinden kimi âlimler belirli şartlarda imanını gizlenebileceğinden hareketle ayette anlatılan kişinin imanını gizleme davranışını takiyye olarak yorumlamışlardır.⁴²¹ Kummî, mezkûr ayetteki mümin kişi ile ilgili onun altı yüz yıl boyunca imanını gizleyen oldukça yaşlı bir kişi olduğunu ve Firavun'un Musa'yı öldürmek istemesi üzerine imanını izhar ederek buna karşı durduğunu aktarmaktadır. Fakat Kummî, bu davranışı doğrudan takiyye ile ilişkilendirmemiş

⁴¹⁹ Zemahşeri, **a.g.e.**, Cilt 3, s. 476.

⁴²⁰ **Kur'an**, Mü'min Sûresi, Ayet 28.

⁴²¹ Bkz. Besri Bilgetay “*Şii Tefsir Geleneğinde Takiyye Kavramı (Tabâtabâi'nin el-Mizân fî Tefsîri'l-Kur'an Özelinde)*” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muş Alparslan Üniversitesi SBE, 2020, s. 106, 107.

sadece söz konusu kişinin imanını uzun yıllar gizleyen biri olduğunu söylemek ile iktifa etmiştir.⁴²²

Takiyye, daha çok baskı gören toplumlarda yaşayan insanların yaşamlarını tehlikeden korumak amacıyla sergiledikleri bir davranış biçimidir. İslam tarihinde Hz. Peygamber'in vefatıyla başlayan süreçte kendisini dışlanmış ve muhalif gören Şîî düşünce mensupları zaman zaman karşılaştıkları ciddi baskılar sonucunda da bu davranış biçimini benimsemişlerdir. Özellikle Emevî ve Abbasilerin yönetimde oldukları dönemlerde daha çok maruz kaldıkları baskıları bertaraf etme veya ölüm korkusu ile takiyyenin uygulanması meşru görülmüş fakat zamanla namaz gibi dinin temel ibadetlerinden biri ile eşdeğerde tutulacak kadar önem atfedilmiştir. Tarihi seyir içinde takiyye inancı Şîî düşünceyi benimseyen pek çok kişi tarafından özellikle Hz. Peygamber ve imamlardan yapılan rivayetler üzerinden dinin esaslarından kabul edilmiştir. Şîa'nın özellikle mezheplerin teşekkül döneminde baskı altında olması ve kendilerince hakları olan idareyi elde etmek için sürekli bir gayret içinde bulunmaları ve bu gayretlerini mevcut yönetimlerden gizleme durumları takiyye inancının benimsenmesinde etkili etkin olmuş olabileceği unutulmamalıdır. Takiyyenin varlığı konusunda genel olarak Şîî ulema arasında bir görüş birliği varsa da hangi şartlarda uygulanabileceği ve sınırlarının ne olduğu konusunda bir yeknesaklıktan söz etmek zordur. Nitekim kimi âlimleri takiyyeyi her şartta uygulanması gereken bir azimet olarak görürken kimileri de bunun bir ruhsat olduğunu söylemektedir.

Kummî, takiyye ile ilişkilendirdiği ayetlerin tefsirinde özellikle takiyyeyi tanımlarken onun bir ruhsat olduğunu vurgulamaktadır. Genel olarak gerek Âl-i İmrân sûresinin 28. ayetini tefsirinde gerekse de Nahl Sûresinin 106. ayetini tefsir ederken takiyyenin bir ruhsat olduğunu dile getirmektedir. Yine Kummî'nin söz konusu ayetlere ilişkin yorumlarına bakıldığında, müminlerin kendilerine karşı takiyye ile amel etmesi gereken kişi veya gurupların kâfirler ve müşrikler olduğu anlaşılmaktadır. Fakat özellikle Âl-i İmrân sûresinin 28. ayetinin tefsirinin son kısmında dile getirdiği "Müminin açıkta kâfirin ki gibi namaz kılması, oruç tutması" ifadeleri onun bu sözler ile sadece kâfir kimseleri kast etmediği kâfirler ile beraber yönetimde egemen olan namaz ve oruç tutanların da kast edildiği gibi bir intiba bırakmaktadır. Nitekim kâfirlere

⁴²² Kummî, a.g.e., s. 599.

karşı gösterilecek takiyye onlar gibi inanmak şeklinde olacağı veya inancı gizleme yoluyla gerçekleşeceği için onlardan gelecek tehlikelerden korunmak amacıyla, namaz kılmak ve oruç tutmak arasında bir bağ kurmak oldukça zor görünmektedir. İlgili ayetleri yorumlama biçimi üzerinden genel anlamda Kummî'nin mezhebi mensubiyeti paralelinde takiyyeyi, kâfirlere karşı kullanılacak bir ruhsat olarak gördüğü fakat onun aynı düşüncüyü taşımayan Müslümanlara karşı da uygulanmasının mümkün ve gerekli olduğu fikrini benimsediği anlaşılmaktadır.

2.4. RECAT

Rec'at kavramı, sözlükte r-c-â kökünden türetilmiş olup, *geri dönmek* anlamındadır. Kelime farklı formlardaki kullanımlarıyla, *geri dönmek*, *bir şeyin ilk haline dönmesi*, *gitmenin karşıtı* gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Terim anlamı itibariyle *rec'at*, *ölen bir kişinin dünyaya geri dönerek yeniden yaşaması anlamındadır*.⁴²³ Rec'at, Allah'ın ölenlerin bir kısmını, haklı ve haksızın ortaya çıkması ve haksızlığa uğrayanların haklarının zalimlerden alınması amacıyla dünyaya geri getirmesidir. Şia, bir kısım insanın ölümden sonra dünyaya döneceği konusunda ittifak etmiştir.⁴²⁴

Rec'at düşüncesi ilk olarak Muhammed b. Hanefiyye hakkında ortaya atılmıştır. Taraftarları O'nun ölmediğini, Medine'de Radva adındaki dağda bulunan bir mağarada yaşadığını, yanında bulunan bir aslan ve kaplan tarafından korunduğunu ve yiyeceğinin mutat olarak verildiğini, bir gün yeniden ortaya çıkacağını iddia etmişlerdir. Tarihi seyir içinde bu inanç vefat eden diğer Ehl-i Beyt mensupları içinde işletilmiş ve Şîf ekolde firkalaşmaların oluşması ile beraber hemen her imamın ardından onun tâbileri arasında ayrışmalar yaşanmış ve bunlardan bir kısmı imamın gerçekte ölmediği ve Mehdi (Kaim) olarak geri döneceğini düşünmüştür. Bu telakkiye göre Allah, Kaim'in ortaya çıkış zamanında onun taraftarlarından bir kısmını, ona yardım edip destek verme mükâfatını kazandırmak ve devleti ile sevindirmek üzere ölümlerinden sonra yeniden

⁴²³ İbn Dureyd, **a.g.e.**, Cilt 1, s. 460.; Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Faris b. Zekerriyya b. Muhammed el-Hemedani, **Mücmelü'l-Luga**, Beyrut: Müessesetü Risale, 1986, Cilt 1, s. 421.; İbn Manzûr, **a.g.e.**, Cilt 3, s. 1592.; İsfahânî, **a.g.e.**, s. 342.

⁴²⁴ Ebû Abdillâh Şeyh Müfîd, **Evâilu'l-Makâlât**, Kum: el' Mu'temer'ul İlmiye li Elfıyeti Şeyh Müfîd, 1992, s. 46.

diriltecektir.⁴²⁵ Ayrıca onun düşmanlarını da kendilerinden intikam alınması ve yaptıklarının cezasını bu dünyada da tatmaları, aşağılanıp utandırılmaları için diriltecektir. Akli başında olan kişilerin Allah'ın kudretinin bunları gerçekleştirmeye yeteceği konusunda şüphe etmeleri mümkün değildir. Nitekim Kur'ân-ı Kerim'de anlatıldığı üzere Allah bunu (öldükten sonra dünyaya dönme) başta İsrailoğulları olmak üzere çeşitli kavim ve kişilere yapmıştır. Hz. Peygamber'in, "İsrailoğullarının yaşadıklarının aynısı benim ümmetimin tarafından da yaşanacak ta ki onlardan birinin kertenkele deliğine girmesine varıncaya dek. Sizlerde onları takip edeceksiniz" sözü ölümden sonra dünyaya geri dönme İsrailoğulları için gerçekleşiyse bu onun Muhammed ümmeti içinde gerçekleşeceğine delildir.⁴²⁶

Şîî düşüncede rec'at ve gaybet inançları birbiri ile iç içe geçmiş durumdadır. İfade edildiği üzere Rec'at, ölümden sonra yeniden dünyaya dönme olarak tanımlanmışken gaybet, özellikle İmamiyye Şia'sı tarafından on ikinci imamın ölmeden, insanlar arasından ayrılıp gizlenmesi manasında kullanılıyor olsa da genel Şîî telakkiye göre imamların hayatlarının kıyametin başlatılması için uzatılması durumunu ifade etmek için kullanılmaktadır.⁴²⁷ Kur'ân-ı Kerim'de, bazı Peygamberlerin veya salih kulların bir süre insanların arasından ayrılıp tekrar geri dönmeleri veya Allah'ın katına yükseltilmiş olmalarından söz edilmesinin bu inançların ortaya çıkmasında muharrrik etki göstermiş olabileceği akla gelmektedir. Nitekim Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ömer'in, "bazı münafıkların Peygamber'in öldüğünü iddia ettiklerini, hâlbuki onun ölmediğini, Hz. Mûsâ'nın kavminden kırk gece ayrıldıktan sonra dönüşü gibi onun da döneceğini belirten cümleleri her ne kadar büyük bir üzüntünün etkisiyle söylenmişse de o devirdeki gaybet ve rec'at telakkisini bir ölçüde yansıtmaktadır."⁴²⁸ Öldükten sonra dünyaya döndürülecek olanlar, imanda en üstün olanlar ile ifsatta en üstün olanlardan olacaktır. Bu bağlamda imamlar ve onların haklarını gasp edenler bunların başında gelmektedir. Rec'at gerçekleşikten sonra bunlar Allah'ın takdir ettiği süre kadar yaşayacak iyiler bu dönüşten razı olurken müfsitler ise onlar tarafından cezalandırılacak

⁴²⁵ Halil İbrahim Bulut, "Şîî Fırkalarda Gaybet ve Ric'at İnancı", **İslamiyat**, Cilt 8, Sayı 1, s. 139-156.; İlyas Üzüm, "Rec'at", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 34, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007, s. 504-506.

⁴²⁶ Tabersî, **a.g.e.**, Cilt 7-8, s. 367, 368.; Ebû Ca'fer Muhammed b. Alî b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Bâbeveyh el-Kummî Şeyh Saduk, **Kitâbü'l-İ'tikâdât** Kum: Müsesetü İmam Hadi, 2014, s. 150, 151.

⁴²⁷ Konu ile ilgili yapılmış kapsamlı bir çalışma için bkz. Cemil Hakyemez, "*Gaybet İnancı ve Şîîlik'teki Yeri*", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi SBE, 2006, s. 19, 21.

⁴²⁸ İlhan, **TDV İslam Ansiklopedisi**, s. 411.

ve onlardan intikam alınacaktır. Daha sonra ecelleri gelip öldükten sonra diriltilmeleri bir daha kıyamette diğer insanlar ile beraber olacaktır.⁴²⁹

Şîî âlimler Rec'at inancını temellendirmek için ayet ve hadislerden pek çok nassı kullanmaktadırlar. Bu doğrultuda Allah tarafından bir mucize olarak bazı insanların öldükten sonra diriltilmesi veya kıyamette gerçekleşecek olan yeniden dirilme ile ilgili birçok ayet mezhebi kabuller ile Rec'at düşüncesinin temellendirilmesinde kullanılmaktadır. Nitekim Şeyh Saduk, *Kitâbü'l-İ'tikâdât* adlı eserinde, yer yer Kummî'yi de referans göstererek Kur'ân-ı Kerim'de ki pek çok ayeti rec'ate delil olarak göstermektedir.⁴³⁰ İlk dönemde daha çok nakledilen birtakım rivayetler üzerinden ele alınan rec'at inancı özellikle Şeyh Müfid ve Şeyh Saduk gibi âlimler tarafından makulleştirilerek kavramsal çerçeveye oturtulmaya çalışılmış; daha çok Allah'ın kudretinin nihayetsizliğinden hareketle böyle bir şeyi gerçekleştirmeye ilahi kudretin pek alâ güç yetireceği kabulü ile temellendirilmeye çalışılmıştır.⁴³¹

2.4.1. Rec'at ile İlişkilendirilen Ayetler

Kummî, Kur'ân'da geçen kimi ayetleri rec'at ile ilişkilendirmektedir. “*Sonra ölümünüzün ardından sizi dirilttik ki şükredesiniz*”⁴³² ayetinin tefsirinde Kummî, özetle şunları söylemektedir: Hz. Mûsâ, Tevrat'ı almak üzere rabbi ile sözleştiği yere gidip dönünce, İsrailoğullarının buzağıyı ilah edinip ona taptıklarını gördü. Bunun üzerine “*Ey kavmim! Şüphesiz siz buzağıyı (tanrı) edinmekle kendinize zulmettiniz. Onun için yaratanaıza tövbe edin de nefislerinizi öldürün. Öyle yapmanız yaratıcınızın katında sizin için daha iyidir*”⁴³³ dedi. Kavmi, “Biz kendimizi nasıl öldüreceğiz.” diye sorunca; Hz. Mûsâ: “Hepiniz Beyt'ül-Makdis'te toplanın. Yanınıza, bir bıçak veya bir kılıç alın. Ben minbere çıkınca, birbirinizi tanımamanız için yüzlerinizi örtün ve birbirinizi öldürün” dedi. Bunun üzerine, buzağıya tapan yetmiş bin kişi toplandı. Hz. Mûsâ onlara namaz kıldırıp minbere çıkınca, birbirlerini öldürmeye başladılar. Nihayet Cebrail inerek şöyle dedi: “Ey Mûsâ, onlara birbirlerini öldürmemelerini söyle, Allah tövbelerini kabul etti.” Orada on bin kişi birbirini öldürdü. Hz. Mûsâ kavminden yetmiş

⁴²⁹ Şeyh Müfid, *Evâilu'l-Makâlât*, s. 78.

⁴³⁰ Bkz. Şeyh Saduk, *Kitâbü'l-İ'tikâdât*, s. 142-156.

⁴³¹ Cemil Hakyemez, *İmamiyye Şiası ve Temel Kavramları*, s.5.; Cemil Hakyemez, “Şia'da Rec'at İnancının Muhtemel Kökenleri ve Sözde Dinî Temelleri” *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 8, Sayı 1, 2008, s. 43-63.

⁴³² *Kur'ân*, Bakara Sûresi, Ayet 56.

⁴³³ *Kur'ân*, Bakara Sûresi, Ayet 54.

kişiyi Allah'ın kelamını duymaları için seçti. Bunlar Allah'ı duyduklarında, “Allah'ı açıkça görmedikçe sana asla inanmayız”⁴³⁴ dediler. Bunun üzerine onları yıldırım çarptı. Sonra Allah onları tekrar diriltmiş ve onlara peygamberler göndermiştir. *Bu ayette Hz. Muhammed'in ümmetinin rec'atine de delil vardır. Zira Hz. Peygamber, “İsrailoğulları için gerçekleşen her şey benim ümmetim için de gerçekleşecek buyurmuştur”* demektedir.⁴³⁵ Bu olay İsrailoğullarının ısrarla Allah'ı gözleri ile görmek istemeleri üzerine yıldırım ile öldürülmelerinden sonra gerçekleşti. İsrailoğulları ölünce Hz. Mûsâ, onların tekrar dirilmeleri için dua etti ve Allah onları tekrar diriltti. Tekrar dünyaya döneneler kendi ecelleriyle ölünceye kadar normal dünya hayatlarına devam ettiler.⁴³⁶

Kummî, “*Helâk ettiğimiz bir belde için artık geri dönüş imkânsızdır; onlar geri dönemeyeceklerdir*”⁴³⁷ ayetinin rec'atin en büyük delillerinden biri olduğunu söylemekte ve ayet ile ilgili dikkat çekici açıklamalar da bulunmaktadır. Söz konusu ayeti Ebû Abdullah ve Ebû Cafer'den* yaptığı nakille açıklayan Kummî, “Allah'ın azap ile helak ettiği beldelerin halkı rec'atte geri dönmeyeceklerdir. Bu ayet rec'attin en büyük delillerindendir. Çünkü Müslümanlar, helak olsun olmasın tüm insanların kıyamette geri döneceğine/yeniden dirileceğine inanmak konusunda ittifak etmişlerdir. Ayette ki “لَا يَرْجِعُونَ” *dönmeyecekler* ifadesi ile rec'atte dönmeyecekleri kast edilmiştir” demektedir.⁴³⁸ Kummî her ne kadar mezkûr ayette helak edilen belde sakinlerinin rec'atte geri dönmeyeceklerini söylemişse de söz konusu ayette ifade edilen dönüş (rücu) ile helak edilen beldelerin sakinlerinin küfürden İslam'a dönmeyecekleri kast edilmiştir. Nihayet küfür üzere inatçı davranıp İslam'a dönmeyecekleri bilinen kavimlerin Allah tarafından helak edilmesi Kur'ân'da anlatıldığı üzere vakidir. Allah'ın helak etmeye karar verdiği bir beldenin sakinlerinin Allah'a dönmesi/yönelmesi düşünülemez. Onlar ancak kıyamet koptuğunda pişmanlık içinde “*Gerçekten biz, bu konuda gaflet içindeymişiz; daha da ötesi büsbütün zulme batmışız diye yakınarak*”⁴³⁹

⁴³⁴ **Kur'ân**, Bakara Sûresi, Ayet 55.

⁴³⁵ Kummî, **a.g.e.**, s. 46.

⁴³⁶ Şeyh Saduk, **Kitâbü'l-İ'tikâdât**, s. 147.

⁴³⁷ **Kur'ân**, Enbiyâ Sûresi, Ayet 95.

* Kummî, eserinde Ca'fer b. Muhammed el-Bâkır b. Alî Zeynil'âbidîn'i (ö. 148/765) lakabı olan “*Ebû Abdullah*”, Muhammed b. Alî b. Hüseyin b. Alî b. Ebî Tâlib'i (ö. 114/733 [?]) ise “*Ebû Ca'fer*” lakabı ile anmaktadır.

⁴³⁸ Kummî, **a.g.e.**, s. 432.

⁴³⁹ **Kur'ân**, Enbiyâ Sûresi, Ayet 97.

iyi ameller ortaya kıymak adına, dünyaya tekrar dönmeyi ister ve bu amaçla Allah'a yönelebilirler. Bunların pişmanlık içinde Allah'a yönelmeleri veya tekrar dünyaya geri dönüp iyi ameller işlemeleri imkânsızdır.⁴⁴⁰ Nitekim neredeyse sûrenin başından itibaren farklı peygamberlerin kavimlerini İslam'a davetlerinden söz edilmekte ve bir kısım insanların küfür üzere kalmakta inat etmelerinden söz edilmektedir. Nihayet Kummî'nin rec'atin en büyük delillerinden saydığı ayetten önceki ayetlerde bütün insanların Allah'a döneceklerinden söz edilmekte ve *"her kim mümin olarak dünya ve âhiret için yararlı işler yaparsa çabası asla inkâr edilmez, biz onu yazmaktayız."*⁴⁴¹ buyurulmaktadır. Bu bağlamda ilgili ayette, inkârları sonucu helak edilen belde sakinlerinin Allah'a yönelmelerinin veya dünyaya geri dönmelerinin söz konusu olamayacağı ifade edilmektedir. Kummî'nin kıyamette, ölen tüm insanların tekrar geri döneceği kabulünden hareketle; ilgili ayette helak edilen belde sakinlerinin geri dönmeyecekleri ifade edildiğinden, helak olan belde sakinlerinin rec'atte geri dönmeyeceklerini çünkü bütün insanların kıyamette geri dönecekleri konusunda Müslümanların görüş birliği olduğunu söyleyerek eğer helak edilen belde sakinlerinin dönmesinin mümkün olmadığı bir yer varsa o da rec'attir şeklinde bir yorum ortaya koyduğu anlaşılmaktadır.

Kummî'nin yorumlarında ortaya çıkan rec'at düşüncesi aslında gaybet ve Mehdi/Kaim inançları ile eklektik bir biçimde sunulmaktadır.

*"Oysa biz o ülkede güçsüz düşürülenlere lütufta bulunmak, onları önderler yapmak, onları vârisleri kılmak istiyorduk. Onları belli bir yere yerleştirmek, Firavun'a, Hâmân'a ve ordularına, sakındıkları şeyi onların eliyle başlarına getirip göstermek (istiyorduk)."*⁴⁴²

ayetlerinin yorumunda bu anlayışı ortaya koymaktadır. Kummî'ye göre Allah bu ayetlerde Peygamber ailesine bir örnek vermektedir. Nasıl ki Firavun, Haman ve askerleri İsrailoğullarına zulüm edip onları öldürdüler. Sonra Allah Hz. Mûsâ ve arkadaşlarına Firavun ve askerlerine karşı zafer verdi ise aynı şekilde Peygamber ailesi de düşmanları tarafından öldürülecekler, onlara eziyet edilecek sonra onlar düşmanlarıyla birlikte dünyaya döndürülecekler ve düşmanlarından intikamlarını alarak

⁴⁴⁰ Zemahşeri, **a.g.e.**, Cilt 4, s. 165. Kurtubi, **a.g.e.**, Cilt 14, s. 286.

⁴⁴¹ **Kur'ân**, Enbiyâ Sûresi, Ayet 94.

⁴⁴² **Kur'ân**, Kasas Sûresi, Ayet 5,6.

onları öldüreceklerdir. Hz. Ali'nin düşmanları ile olan durumu Hz. Mûsâ'nın, Firavun ile Haman'a karşı olan durumu gibidir. Kaim'in gaip olması ve gizlenmesi Hz. Mûsâ'nın gizlenmesi gibidir. Allah izin verdiğinde ortaya çıkarak hakkını talep edecek ve düşmanlarını öldürecek. Nitekim Hüseyin b. Ali'ye nasılsın diye sorulduğunda şöyle cevap verdi; "Firavun taraftarları arasında Beni İsrail gibiyim. Çocuklarımız (oğullarımız) öldürüldü, kadınlarımız diri bırakıldı."⁴⁴³ Görüldüğü gibi Kummî, mezhebi kabullerin etkisi ile bu ayetler üzerinden İsrailoğullarının Firavun'dan aldıkları intikamın benzerini Ehl-i Beyt'in, düşmanlarından alacağını söylemekte ve bunun dünyaya geri gönderilme zamanında yani rec'atte olacağını ifade etmektedir. Hz. Mûsâ'nın hata ile öldürdüğü bir kişiden dolayı gizlenmek durumunda kalması olayı ile de gaybeti ilişkilendirmektedir. Kummî, genel Şif telakkiye uygun olarak tüm insanlar öldükten sonra Allah'ın insanların bir kısmını (özellikle imamlar ve onlara dünyada zulüm edenleri) tekrar dünyaya geri döndüreceğini, orada haksızlığa uğrayanların haklarını zalimlerden alacaklarını, yeryüzünün kendilerinden önce haksızlık ve zulüm ile dolu olduğu gibi artık adalet ile dolacağını ve tüm bunların gaybette olan on ikinci imamın önderliğinde gerçekleşeceğini ileri sürmektedir.⁴⁴⁴

Son imamın gaybetini Kur'ân ayetleri üzerinden delillendirmeye çalışan Kummî bu çabasının bir ürünü olarak şöyle yorumlar ortaya koymaktadır: "*Suyunuz çekilirse size akarsuyu kim getirebilir?*"⁴⁴⁵ ayetinde geçen "مَاؤُكُمْ/suyunuz" ifadesi ile imamların kast edildiğini ve ayetin anlamının "Eğer imamınız gaybete çekilirse onun gibi bir imamı kim size getirebilir" şeklinde olduğunu öne sürmüştür.⁴⁴⁶ Yine, "*Kur'ân'ı sana indiren Allah, elbette seni dönülecek yere de gönderecektir*"⁴⁴⁷ ayetinde dönülecek yerin rec'at dönenlerin ise Hz. Peygamber⁴⁴⁸ Ali ve İmamlar olduğunu söylemektedir.⁴⁴⁹ Bu dönüşler gerçekleştikten sonra "*Saldırıya uğrayanlara zulme mâruz kaldıkları için savaş izni verildi. Allah onları muzaffer kılmaya elbette kadirdir*"⁴⁵⁰ ayeti gereği Allah'ın emri ile on ikinci imam gaybetten döndüğünde ki

⁴⁴³ Kummî, a.g.e., s. 493.

⁴⁴⁴ Kummî, a.g.e., s. 700.

⁴⁴⁵ Kur'ân, Mülk Sûresi, Ayet 30.

⁴⁴⁶ Kummî, a.g.e., s. 713.

⁴⁴⁷ Kur'ân, Kasas Sûresi, Ayet 85.

⁴⁴⁸ Müellif, Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Peygambere yönelik "Ey örtüsüne bürünen! Kalk ve uyar!" hitaplarının Rec'ate yönelik olduğunu söylemektedir. Bkz. Kummî, a.g.e., s 768.

⁴⁴⁹ Kummî, a.g.e., s. 505.

⁴⁵⁰ Kur'ân, Hac Sûresi, Ayet 39.

Allah'tan başka kimse onu geri getirmeye güç yetiremez.⁴⁵¹ Peygamber ailesine zulüm edenlerin tamamından onların intikamını alacaktır.⁴⁵² Kummî, amme (Ehl-i sünnet) tarafından bu ayetin Hz. Peygambere, Kureyş ile savaşma izni için indiğini iddia ediliyorsa da aslında ayetin Kaim ile ilgili olduğunu söylemektedir.⁴⁵³ Üstelik bu savaşta tüm peygamberlerde Kaim'e yardım edeceklerdir.

Kummî'ye göre Rec'atte tüm peygamberler dünyaya geri gelecek ve imamların düşmanlarına karşı savaşacaklar. Bu düşüncesini şu ayetlere getirdiği açıklamalarda görmek mümkündür.

Allah peygamberlerden; *“Ben size kitap ve hikmet verdikten sonra nezdinizdekini tasdik eden bir elçi size geldiğinde ona mutlaka inanacak ve yardım edeceksiniz diyerek söz almış, ardından peygamberlere bunu “Kabul ettiniz mi ve bu ahdimi üstlendiniz mi? diye sormuş onlar da “Kabul ettik” cevabını vermişler. Bunun üzerine Allah, “Öyleyse şahit olunuz, ben de sizinle birlikte şahitlik edenlerdenim”*⁴⁵⁴ demiştir. “Allah bütün peygamberlerden, Hz. Muhammed'e inanacaklarına, ona yardım edeceklerine ve ümmetlerine onun haberini vereceklerine dair söz almıştı.” diyen Kummî, Ebû Abdullah'tan naklen; Hz. Adem'den beri gönderilen tüm peygamberlerin dünyaya döneceklerini ve Hz. Ali'ye yardım edeceklerini aktarmaktadır. Kummî, ayetteki *“لَتُؤْمِنَنَّ بِهِ وَلَتَنْصُرُنَّهُ* *inanacak ve yardım edeceksiniz”* ifadesi ile kastedilenin “Muhammed'e inanacak ve Ali'ye yardım edeceksiniz” olduğunu söylemekte ve peygamberlerin inanma ve yardım etme konusundaki kabullerine Allah'ın, melekleri şahit tuttuğunu belirtmektedir.⁴⁵⁵ Kummî'ye göre Allah, gönderdiği bütün peygamberlerden kendi rububiyeti ile ilgili söz almıştır. Sonra Muhammed'e iman edeceklerine ve Ali'ye yardım edeceklerine dair söz almıştır. Adem'den beri gönderilen hiçbir peygamber yoktur ki dünyaya dönüp savaşarak Resulullah ve Ali'ye yardım etmiş olmasın.⁴⁵⁶ Görüldüğü gibi Kummî, rec'atte tüm peygamberlerin geri gelerek Ali ile beraber düşmanlarına karşı savacaklarını söylemektedir. Kummî; *“o gün her ümmet içinden, ayetlerimizi yalan sayan grupları bir araya getiririz. Onlar düzenli bir şekilde sevk*

⁴⁵¹ Kummî, a.g.e., s. 713.

⁴⁵² Kaim'in rec'at'te alacağı intikam ile ilgili Bkz. Kummî, a.g.e., s. 749.; **Kur'ân**, Tarık Süresi, Ayet 15-17.; Kummî, a.g.e., s. 425.; **Kur'ân**, Enbiya Süresi, Ayet 12, 13.

⁴⁵³ Kummî, a.g.e., s. 441.

⁴⁵⁴ **Kur'ân**, Âl-i İmrân Süresi, Ayet 81.

⁴⁵⁵ Kummî, a.g.e., s. 103.

⁴⁵⁶ Kummî, a.g.e., s. 231.

edilirler.”⁴⁵⁷ Nihayet oraya geldikleri zaman Allah buyurur: “Siz benim ayetlerimi, ne olduğunu kavramadan yalan saydınız öyle mi?”⁴⁵⁸ ayetleri ile ilgili olarak, ayetlerde geçen “آيَاتٍ ayetler” kelimesi ile kastedilenin imamlar olduğunu, Allah’ın rec’atte insanlara imamlara neden uymayıp onları yalanladıklarını soracağını söylemektedir. Ardından birisinin “o gün her ümmet içinden grupları bir araya getiririz”⁴⁵⁹ ayetini okuyarak Ebû Abdullah’a amme (Ehl’i-Sünnet) bu ayetin kıyamet ile ilgili olduğunu söylüyor sen ne dersin diye sorduğunu ve onun da “Allah, Kıyamette her ümmetten sadece bir gurubu haşr edip diğerlerini geri mi bırakacak! Hayır, bu rec’attedir. Kıyamet ayeti ise “Onları da (dirilttiklerimizi) hiçbirini geride bırakmaksızın mahşerde toplamış olacağız”⁴⁶⁰ ayetidir.” dediğini aktarmaktadır.⁴⁶¹ Kummî, “Hamd Allah’a mahsustur. O, ayetlerini size gösterecek, siz de onları görüp tanıyacaksınız. Rabbin yaptıklarınızdan habersiz değildir”⁴⁶² ayetinde de “آيَاتٍ” kelimesinin imamlar anlamında olduğunu söylemekte ve buna delil olarak Hz. Ali’nin, “Allah’ın benden daha büyük bir ayeti yoktur” sözünü göstermektedir. Rec’atta Allah insanlara imamları gösterecek ve onlar tanınacaklardır. Aynı şekilde İmamlar da düşmanlarını tanıyacaklardır.⁴⁶³ Kummî’ye göre Hz. Peygamber tıpkı Hz. Ali’nin velayetinde olduğu gibi rec’at ile ilgili de insanlara tebliğde bulunmuş ve orada gerçekleşecekler dair onlara haberler vermiş, uyarılarda bulunmuştur. Kummî’nin bu düşüncesini aşağıdaki yorumlarında görmek mümkündür: “İnkâr edenler rec’at ve onda gerçekleşecekler dair bu söylediklerin ne zaman gerçekleşecek diye sorduklarında Allah, Hz. Peygamber’e “de ki ey Muhammed, “Tehdit edildiğiniz azap yakın mıdır yoksa rabbim onun için uzun bir süre mi koyar, bileme”⁴⁶⁴ ayetini indirdi.”⁴⁶⁵ “Dünya hayatında Hz. Ali’nin taraftarlarının azlığından dolayı onu küçümseyenler rec’atte Peygamberler ve salihlerin Ali ve Kaim’e yardım ettiklerini gördüklerinde kimin yardımcılarının daha güçsüz ve sayıca daha az olduğunu anlayacaklar. “Sonunda tehdit edildikleri azabı gördükleri

⁴⁵⁷ Kur’ân, Neml Sûresi, Ayet 83.

⁴⁵⁸ Kur’ân, Neml Sûresi, Ayet 84.

⁴⁵⁹ Kur’ân, Neml Sûresi, Ayet 83.

⁴⁶⁰ Kur’ân, Kehf Sûresi, Ayet 47.

⁴⁶¹ Kummî, a.g.e., s. 489.

⁴⁶² Kur’ân, Neml Sûresi, Ayet 93.

⁴⁶³ Kummî, a.g.e., s. 490.

⁴⁶⁴ Kur’ân, Cin Sûresi, Ayet 25.

⁴⁶⁵ Kummî, a.g.e., s. 728.

*zaman kimin yardımcılarının daha güçsüz ve sayıca daha az olduğunu anlayacaklar*⁴⁶⁶ ayeti buna işaret etmektedir.⁴⁶⁷

Kummî'nin rec'at ile ilişkilendirdiği bir diğer ayet, “*Söylenen (kıyamet) başlarına geldiği zaman, onlara yerden bir yaratık (dabbe) çıkarırız da insanların âyetlerimize kesin bir şekilde iman etmedikleri konusunda onlarla konuşur*”⁴⁶⁸ ayetidir. Kummî, ayet ile ilgili Ebû Abdullah'tan naklen özetle şunları aktarır; “Bir gün Ali mescitte topladığı kumları kendisine yastık yapmış başı kumda uyurken peygamber yanına geldi. Ayağıyla onu dürttü ve kalk ey Allah'ın dabbesi (insanları inanan inanmayan birbirinden ayıran) diye seslendi. Sahabelerden biri “ey Allah'ın resulü biz birbirimizi bu isimle isimlendirelim mi?” diye sordu, Hz. Peygamber yukarıdaki ayeti okuyarak “hayır o, Allah'ın bu ayette söz ettiği dabbesidir” dedi. Sonra “ey Ali, Allah seni ahir zamanda çok güzel bir surette çıkaracak ve yanında düşmanlarını dağlayacağıın kızgın bir demir bulunacak” dedi.” Kummî bu damgalama işleminin nasıl olacağını “*Yakında onun alınına (cehennemlik) damgasını vuracağız*”⁴⁶⁹ ayetini yorumlarken şu sözler ile açıklamaktadır. “Rec'atte, Ali ve düşmanları döndürüldüğünde onların düşmanları hayvanlar gibi burunları ve alınlarından damgalanır.”⁴⁷⁰ Kummî ayrıca söz konusu ayette geçen *dabbe* kelimesi ile Hz. Ali'nin kast edildiğine dair özetle Ebû Abdullah'tan şöyle bir haber aktarmaktadır: “Adamın biri Ammar b. Yasir'e gelerek, “ey Ammar, beni şüpheye düşüren ve kalbime rahatsızlık veren bir ayet var” dedi. Ammar, bunun hangi ayet olduğunu sordu. Adam; “*Söylenen başlarına geldiği zaman, onlara yerden bir yaratık çıkarırız da insanların âyetlerimize kesin bir şekilde iman etmedikleri konusunda onlarla konuşur*”⁴⁷¹ ayetini okudu ve buradaki *dabbe* nedir? Kimdir?” dedi. Ammar: “Vallahi onu sana göstermeden ne oturur ne yer ne de içerim” dedi. Beraber Hz. Ali'nin yanına gittiler. Ali, hurma ve yağ yiyordu. Ali, Ammar'ı buyur eder etmez Ammar oturup onunla beraber yemeye başlayınca adam şaşırıldı. Yemek bitip Ammar kalktığında; Adam “Sen bana onu göstermeden yemeyeceğine, içmeyeceğine, oturmayacağına dair yemin etmiştin” diye sorunca Ammar, “Eğer anlarsan ben onu sana

⁴⁶⁶ **Kur'ân**, Cin Sûresi, Ayet 24.

⁴⁶⁷ Kummî, **a.g.e.**, s. 728.

⁴⁶⁸ **Kur'ân**, Neml Sûresi, Ayet 82.

⁴⁶⁹ **Kur'ân**, Kalem Sûresi, Ayet 16.

⁴⁷⁰ Kummî, **a.g.e.**, s. 716.

⁴⁷¹ **Kur'ân**, Neml Sûresi, Ayet 82.

gösterdim” dedi.⁴⁷² Müffesir Tabersi de ilgili ayetin tefsirinde aynı olayı Kummî'nin tefsirinden aktarmakta; Ali'nin rec'atte insanları hidayet ve delalet ehli olarak ayıracağı ve rec'atin gerçekleşeceğine dair yorumları, Allah'ın kudretinin her şeye yeteceği ve kimi insanları ölümünden sonra diriltilip tekrar dünyaya döndürdüğü düşüncesi üzerinden fikir beyan etmektedir.⁴⁷³

Kummî, rec'ati zalimler ile hesaplaşma yeri olarak görmekte ve pek çok ayeti bu minvalde yorumlamaktadır. *“Elbette biz, hem dünya hayatında hem de şahitlerin hazır bulunacağı günde elçilerimize ve inanmış kişilere yardım ederiz”*⁴⁷⁴ ayeti ile ilgili özetle şunları söylemektedir: “Allah'ın gerçekleşeceğini vaat ettiği yardım Hz. Peygamber ve imamlar döndüğünde, yani rec'atte olacaktır. Çünkü pek çok Peygamber'e bu dünyada yardım edilmemiş ve onlar, düşmanları tarafından öldürülmüşlerdir. Aynı şekilde imamlara da dünyada yardım edilmemiş ve bazıları öldürülmüşlerdir.⁴⁷⁵ İşte rec'atte tüm bunların intikamı alınacak, zalimler öldürülecek ve bununla mümin gönüller sürura kavuşacaktır.”⁴⁷⁶ Kummî *“Şüphesiz o zulmedenlere bundan başka bir azap daha var; fakat çoğu bunu bilmez”*⁴⁷⁷ ayetinin işaret ettiği iddiasıyla; zalimlerin karşılaştıkları azabı biri kıyametten sonraki büyük cehennem azabı diğeri ondan önce rec'atte gerçekleşecek olan azap olmak üzere iki aşamada değerlendirmektedir. Kummî'ye göre Peygamber ailesine zulüm edip haklarını gasp edenler cehennemde azaba duçar olacakları gibi rec'atte de kılıç ile cezalandırılacaklar.⁴⁷⁸ Kummî'nin bu anlayışı, *“Belki dönüş yaparlar diye, onlara o büyük azaptan önce daha yakın azaptan muhakkak tattıracağız”*⁴⁷⁹ ayetinin yorumuna da yansımış ve söz konusu ayette sözü edilen azabın büyük azaptan önce rec'atte, kılıç ile gerçekleştirilecek cezalandırma olduğunu ifade etmiştir.⁴⁸⁰ Kummî; *“Nihayet zalimlerin yaptıklarının kötülüğü yine kendilerine dokundu ve alay ettikleri azabında”*⁴⁸¹ ayetinde söz edilen azabın kendilerine rec'atte dokunacak azap olduğunu⁴⁸² ve *“yaptıkları haksızlıklardan dolayı karşılaştıkları*

⁴⁷² Kummî, a.g.e., s. 489.

⁴⁷³ Tabersi, a.g.e., Cilt 7-8, s. 366.

⁴⁷⁴ Kur'ân, Mü'min Sûresi, Ayet 51.

⁴⁷⁵ Kummî, a.g.e., s. 600.

⁴⁷⁶ Kummî, a.g.e., s. 360.

⁴⁷⁷ Kur'ân, Tur Sûresi, Ayet 47.

⁴⁷⁸ Kummî, a.g.e., s. 669.

⁴⁷⁹ Kur'ân, Secde Sûresi, Ayet 21.

⁴⁸⁰ Kummî, a.g.e., s. 527.

⁴⁸¹ Kur'ân, Nahl Sûresi, Ayet 34.

⁴⁸² Kummî, a.g.e., s. 359.

azaptan korunmak için dünyadaki her şey kendilerinin olsa’’⁴⁸³ rec’atta karşılaşılabacakları azaptan kurtulmak için tamamını feda edeceklerini ifade etmektedir.⁴⁸⁴

Kummî, pek çok ayet ve hadisi rec’at ve Kaim ile ilişkilendirmekle yetinmemiş, Kutsal kitaplardan Zebûr’da da rec’at ve kaim ile ilgili haberler olduğunu belirtmektedir. “*Ant olsun zikirden sonra Zebûr’da da “Yeryüzü iyi kullarıma kalacaktır” diye yazmıştık*’’⁴⁸⁵ ayetinin tefsirinde “Zebûr’da Yeryüzüne hâkim olacakları yazılan iyi kulların Kaim ve arkadaşları” olduğunu söylemektedir.⁴⁸⁶

*“Şüphesiz biz Dâvûd’a ve Süleyman’a da bir ilim verdik. “Bizi mümin kullarının birçoğundan üstün kılan Allah’a hamdolsun!” dediler. Süleyman Dâvûd’un yerine geçti. Dedi ki: “Ey insanlar! Bize kuşdili öğretildi ve bize her şeyden gerektiği kadar verildi. Doğrusu bu apaçık bir lütuftur.”*⁴⁸⁷

Kummî yukarıdaki ayetleri tefsir ederken Zebûr’un muhteviyatına dair bilgiler vermekte özetle şunları söylemektedir: “Allah, Dâvûd ve Süleyman’a diğer peygamberlerin hiçbirine vermediği mucizeler ihsan etti. Onlara kuşlarla konuşmayı öğretti. Demir ve pirinci ateş olmadan onlara yumuşattı. (işleme gücü verdi) dağlar Dâvûd ile beraber tespih ediyorlardı. Allah ona içinde; tevhid, tazim ve dua bulunan Zebûr’u indirdi. Zebur’da Hz. Peygamber, Hz. Ali ve onların soyundan gelen imamların haberleri ile beraber rec’at ve kaime dair haberlerde bulunmaktaydı. “*Ant olsun zikirden sonra Zebûr’da da “Yeryüzü iyi kullarıma kalacaktır” diye yazmıştık*’’⁴⁸⁸ ayetinde bunlar ifade edilmektedir.”⁴⁸⁹

Kummî insanların öldükten sonra rec’at ile dünyaya geri döneceklerine ve aralarında bir hesaplaşma olacağına inanmakta bu inancını çeşitli ayetler üzerinden temellendirme yoluna gitmektedir. Kummî başta r-c-â kökünden türeyen kelimelerin geçtiği pek çok ayeti mezhebi saikler ile terim anlamıyla; ölümden sonra dünyaya geri dönme olayı ile ilişkilendirmiştir. Oysaki Kur’ân-ı Kerim’de bu kökten türeyen kelimeler farklı anlamlarda kullanılmış olmakla beraber genel olarak bir yerden

⁴⁸³ Kur’ân, Yunus Sûresi, Ayet 54.

⁴⁸⁴ Kummî, a.g.e., s. 290.

⁴⁸⁵ Kur’ân, Enbiya Sûresi, Ayet 105.

⁴⁸⁶ Kummî, a.g.e., s. 434.

⁴⁸⁷ Kur’ân, Neml Sûresi, Ayet 15,16.

⁴⁸⁸ Kur’ân, Enbiya Sûresi, Ayet 105.

⁴⁸⁹ Kummî, a.g.e., s. 484.

yolculuktan dönme/geri gelme,⁴⁹⁰ fikirden dönme/durum değiştirme,⁴⁹¹ dünyadan Allah'ın huzuruna dönme ahirete intikal⁴⁹² anlamlarında kullanılmaktadır.

Kelime, “o günahkârları rablerinin huzurunda başlarını önlerine eğmiş halde şöyle derlerken bir görsen: “Rabbimiz! Gördük ve işittik; bizi geri gönder de rızâna uygun işler yapalım, artık kesin olarak inandık!”⁴⁹³ ayeti ile “Nihayet onlardan birine ölüm gelip çatınca, “Rabbim! Beni geri gönder de geride bıraktığım dünyada iyi işler yapayım” der. Hayır! Onun söylediği bu söz boş laftan ibarettir”⁴⁹⁴ ayetlerinde dünyaya geri dönme anlamında kullanılmış olsa da söz konusu ayetlerin ifadesinden ve içinde yer aldıkları ayet kümelerinin genel bağlamından açık bir şekilde bunun azap ile karşı karşıya kalan günahkârların son bir umut ile dile getirdikleri ve Allah tarafından gerçekleşmeyeceği bildirilen bir temenniden ibaret olduğu görülmektedir.⁴⁹⁵ Nitekim farklı ayetlerde de azap ile karşı karşıya kalanların dünyaya geri dönme isteklerinden ve Allah tarafından bunun olumsuz cevaplandırılmasından söz edilmektedir.⁴⁹⁶ Tûsî, ilgili ayete dair yaptığı izahatlarda; ölümden önce insanlara ahretteki yerlerinin gösterileceğini ve bu kelimenin kötü akıbetlerini gören kişilerin daha iyi ameller ortaya koymak için dünyaya geri dönme isteklerini ifade etmek anlamı ile kullanıldığını söylemektedir.⁴⁹⁷ Razi de söz konusu kelimeyi kâfirlerin dünyaya geri dönme isteklerini ifade edecek şekilde açıklamaktadır.⁴⁹⁸ Fakat Kummî özellikle ölümden sonraki hayatta yaşanacak olaylara ilişkin pek çok ayeti mezhebi bir bakış açısı ile yorumlamakta; rec'at ve rec'atte geleceğini söylediği Kaim ile ilişkilendirmektedir.

Rec'at inancı İmamiyye mezhebi tarafından temel itikadi meselelerden kabul edilmekte olup temelde Ehl-i Beytin düşmanlarından intikam alınması tezi üzerine kurulmuş ve oluşmasında siyasi olayların birinci derecede etkili olduğu bir inançtır. Siyasal olayların etkisi ile yapılan propogandalar sonucu kitleler tarafından

⁴⁹⁰ **Kur'ân**, A'raf Sûresi, Ayet 150.; Yusuf Sûresi, Ayet 62, 63.; Nur Sûresi, Ayet 28.; Münafikun Sûresi, Ayet 8.

⁴⁹¹ **Kur'ân**, Âl-i İmrân Sûresi, Ayet 72.; A'raf Sûresi, Ayet 168, 174.; Tevbe Sûresi, Ayet 83., Taha Sûresi, Ayet 91.

⁴⁹² **Kur'ân**, Bakara Sûresi, Ayet 28, 281.; Mâide Sûresi, Ayet 48.; En'am Sûresi, Ayet 164.; Alak Sûresi, Ayet 8.

⁴⁹³ **Kur'ân**, Secde Sûresi, Ayet 12.

⁴⁹⁴ **Kur'ân**, Mü'minûn Sûresi, Ayet 99, 100.

⁴⁹⁵ Bkz. Mukatil, **a.g.e.**, Cilt 3, s. 165.

⁴⁹⁶ Bkz. **Kur'ân** En'am Sûresi, Ayet 58., Mü'minûn Sûresi, Ayet 107,108.; Zümer Sûresi, Ayet 58.

⁴⁹⁷ Tûsî, **et-Tibyân**, Cilt 7, s. 394.

⁴⁹⁸ Razi, **a.g.e.**, Cilt 23, s. 120.

benimsenmesi sağlanan rec'at; ilk dönemlerde yönetimin Ehl-i Beyt mensuplarına döneceği iddiası ile ayakta tutulmuş olsa da zamanla eksiksiz bir liderin (Kaim/Mehdi) imameti ve kurtarıcılığı bünyesinde ölülerin tekrar dirilmesi şeklinde tevil edilmiştir.⁴⁹⁹ Kurtarıcı düşüncesi tarih boyunca insanların zihinlerindeki yerini korumuştur. Nitekim bu düşüncenin sadece İslam ile sınırlı olmadığı bilinmektedir. Özellikle *Sâbiilik, Budizm, Hinduizm, Maniheizm, Yahudilik ve Hristiyanlık* gibi dinlerde de çeşitli kurtarıcı şahsiyetler *Kalki, Maytreya, Saoşyant* gibi isimlerle karşımıza çıkmaktadır.⁵⁰⁰ Rec'at inancının Pisagorcu felsefenin etkisi ile iktidara gelip Ehl-i Beytin intikamının alınacağına dair beslenen inancın psikolojisiyle ortaya çıktığı da ifade edilmektedir. Rec'at inancının Kur'ân ile temellendirilme gayretleri ise sonradan ortaya çıkmıştır. Kur'ân'ın çeşitli ayetlerinde ölen bazı kavim veya bireylerin tekrar diriltildiği ya da geri dönme istekleri dile getirilmekte ise de bunların hiçbiri İmamiyye tarafından iddia edildiği gibi intikam ve hesaplaşma gayesiyle gerçekleşmemiştir. Kur'ân'da anlatılan diriltirme olayları mucize olarak meydana gelmiş ve o dönemde yaşayanlara ibret olsun diye ölen birisinin diriltilmesi şeklinde olmuştur.⁵⁰¹

Kummî, rec'ate başta Hz. Muhammed olmak üzere tüm peygamberlerin dünyaya geri gelerek imamlara zulüm edenler ile savaşacağını belirtmektedir. Kummî, benzer bir şekilde kimi peygamberler zamanında yaşanmış bazı olaylarda da imamlara rol biçmektedir ki bu konuda imamların üstünlüğünü ortaya koymak adına anakronik bir savrulma yaşadığını düşündürmektedir.⁵⁰² Fakat burada dikkat çekici olan şey Kummî'nin rec'at ile ilgili yorumlarında ortaya çıkan portrede imamların peygamberlerden çok daha aktif ve ön planda olmalarıdır. Bu durumda Kummî tarafından, imamların Peygamberlerden daha üstün görüldüğü intibai oluşturmaktadır. Yine genel olarak rec'at inancının Kaim inancı etrafında şekillendiği biliniyor olsa da Kummî'nin kimi yorumlarında Kaim'den daha çok Hz. Ali vurgusu yaptığı göze çarpmaktadır. Kummî, rec'atin mutlak surette gerçekleşeceğini söylemekle beraber bunun ruh ve beden bütünlüğünde mi yoksa sadece ruhsal olarak mı gerçekleşeceğine

⁴⁹⁹ Osman Çiçek, "*İmamiyye Şiası'nda Rec'at İnancı*", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, SBE, 2004, s. 90.

⁵⁰⁰ Harun Doğan, "*Şii Mezheplerde Rec'at Anlayışı*", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, SBE, 2004, s. 195.

⁵⁰¹ Çiçek, **a.g.t.**, s. 91.

⁵⁰² Konu ile ilgili yapılan bir çalışma için bkz. Sema Çelem, Şia'nın Peygamber Kıssalarına İlişkin Rivayetlerde Ehl-i Beyt'e Atıfları -Kummî Tefsiri Özelinde-", **Dini Araştırmalar Dergisi**, Cilt 20, Sayı 52, (2017), s. 57-73.

dair tartışmalara girmemektedir. Fakat konuya dair sunduğu genel perspektiften onun rec'atin ruh ve beden bütünlüğünde gerçekleşeceğini düşündüğü şeklinde bir kanaat oluşturmaktadır.

Kummî'nin bu yorumlarında yaşadığı dönemin sosyokültürel durumunun etkisi göz ardı edilmemelidir. Bilindiği gibi Şia imametinin (yönetimin) nas ve tayin ile Hz. Ali ve oğullarına ait olması gerektiğine inanır. Fakat bu inanç hiçbir zaman tam olarak yerini bulmamış, gerçekleşmemiştir. Aksine yönetimi elinde bulunduranlar tarafından Şiî imamlar ve taraftarları sürekli bir baskı ve gözetim altında tutulmuşlardır. Kummî'nin konu ile ilgili ortaya koyduğu görüşlerinden özellikle İnsanların "en üstünü" olmalarına rağmen imamların muarızlarınca türlü eziyetlere uğratılmış olması kitle üzerinde travmatik bir etki göstermiş ve liderlik kültürünü olabildiğince kutsayan ve olağanüstü yetkiler ile donatan bir anlayışın doğması üzerinde etkili olmuştur. Böylece bu dünyada gerçekleşmeyen imamlar önderliğindeki adil düzen, ölümden sonra dünyaya tekrar dönülmesiyle Kaim imamın önderliğinde, peygamberler ve diğer seçkin insanların yardımıyla rec'atte tesis edilecektir. Orada tüm zalimler hak ettikleri cezaya çarptırılacak ve hak yerini bulacaktır şeklinde özetlenebilecek bir düşünce benimsediği görülmektedir. Bu bağlamda Kummî'nin rec'ate mesnet olarak gösterdiği ayetlerin konuya delil olarak görülmesi ve bu inancın Kur'an'a dayanılarak temellendirilmesi muhaldir. Kummî'nin konu ile ilişkilendirdiği ayetlerin yorumlarında mezhebi kabullerinin etkisinde olduğu düşünmekteyiz.

2.5. KUMMÎ'NİN SAHABE TELAKKİSİ VE KİŞİ MERKEZLİ YORUMLARI

Kummî'nin tefsirinde kişi merkezli yorumlarının analizine başlamadan önce anahatlarıyla Şia mezhebinin sahabe telakkisine değinmek yapılan yorumların daha sağlam bir zemine oturtulmasına imkân tanıyacaktır.

Sözlükte s-h-b kökünden türeyen *sahabe bir kişiyle beraber olmak, onunla dost ve arkadaş olmak, yardım ve destek sunmak* anlamında olup *sahibin* çoğuludur. Çoğul formunda sahâbe ile birlikte ashâb da yaygın olarak kullanılmakta olup tekili *sahâbî* şeklinde gelmektedir. Örfte ise genelde çok fazla birlikte bulunan kişiler için kullanılmaktadır.⁵⁰³ Kavram gerek tekil gerek çoğul formuyla Kur'an-ı Kerîm'de birçok

⁵⁰³ İbn Dureyd, **a.g.e.**, Cilt 1, s. 280.; İbn Manzûr, **a.g.e.**, Cilt 4, s. 2400, 2401.; İsfahânî, **a.g.e.**, s. 475, 476.; Cürçânî, **a.g.e.**, s. 132.; Bünyamin Erul, **Sahabenin Sünnet Anlayışı**, Ankara: TDV Yayınları,

ayette geçmektedir. Nitekim hicretten söz edilirken Hz. Peygamber'in arkadaşı Hz. Ebû Bekir'e (li-sahibihi) “üzülme Allah bizimle beraberdir”⁵⁰⁴ dediği belirtilmektedir. İsrailoğullarından da “Ahab-u Musa”⁵⁰⁵ diye söz edilmekte, Medyen halkından söz edilirken de “Ashabi Medyen”⁵⁰⁶ terkibi kullanılmaktadır. Yine Kur’ân’da yaşamlarından kesitler sunulan muvahhit gençlerden söz edilirken de “Ashab-ı Kehf”⁵⁰⁷ şeklinde bir kullanım söz konusudur. Sahâbe, sahâbi, ashap kelimeleri İslâm’la birlikte, Hz. Peygamber’i görüp ona inanan kimseler için kullanılmaya başlanmıştır. Hz. Peygamber’de onlardan bahsederken bu ifadeleri kullanmıştır. Örneğin Allah Resulü’nün “Ashabımdan hiçbirini çekiştirmeyin” ya da “sahâbenin hayırlıları” gibi ifadeler kullandığı rivayet edilmektedir. Gerek sahâbe döneminde gerekse de tâbiîn döneminde “sâhibü’n-nebî, ashâbü’n-nebî, ashâbü Resûlillâh, ashâbü Muhammed” gibi tamlamalara rastlanması kelimenin oldukça erken bir dönemde terim anlamını kazandığını göstermektedir. Bununla beraber kelime farklı disiplinler tarafından yaklaşım biçimleri esas alınarak anlamlandırılmış olsa da genel olarak; Hz. Peygamber’i görmüş, çevresinde onunla beraber yaşamış, onu yeterince tanımış ve onun sünnetlerini kavramış nübüvvet dönemi Müslümanlarını ifade etmek için kullanılmaktadır.⁵⁰⁸

Şia genel olarak sahabeleri de diğer zamanlarda yaşayan Müslümanlarla aynı mesabede kabul eder. Onlara göre sadece Hz. Peygamber’in sahabesi olduğu için kimse güvenilirlik ve adalet ile vasıflanamaz. Nitekim Hz. Peygamber vefat ettiğinde sayıları binlerle ifade edilen sahabe vardı ve bunların her birinin farklı konumları mevcut olup istek ve eğilimleri de birbirlerinden farklıydı. Aynı şekilde bu insanların Müslüman olma nedenleri de değişkenlik gösterir. Kimisi kendi isteği ve kabulü ile Müslüman olmuşken kimisi çaresizlikten veya korkudan, bir kısmı da Müellefetü’l-Kulup ile ortaya konulan pratik sonucu Müslüman olmuştur. Yine sahabe olarak tanımlanan pek çok kişi adil imama karşı savaşa kalkışmış, bu savaşlarda pek çok suçsuz insan öldürülmüş ve malları gasp edilmiştir. Yine kimileri Müslümanlar ile savaşmış ve yönetimi elde etmek için pek çok fitneye sebep olmuşlardır.⁵⁰⁹ Şîi müelliflerin

2017, s. 2-13.; Mehmet Efendioğlu, “Sahâbe” **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 35, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008, s. 491-500.

⁵⁰⁴ **Kur’ân**, Tevbe Sûresi, Ayet 40.

⁵⁰⁵ **Kur’ân**, Şuarâ Sûresi, Ayet 61.

⁵⁰⁶ **Kur’ân**, Hac Sûresi, Ayet 44.

⁵⁰⁷ **Kur’ân**, Kehf Sûresi, Ayet 34.

⁵⁰⁸ Erul, **a.g.e.**, s. 2-13.; Efendioğlu, **TDV İslam Ansiklopedisi**, s. 491-500.

⁵⁰⁹ es-Seyyid Muhsin el-Emin, **A’yanu’s-Şia**, Beyrut: Daru’t Taârif Li’l Metbuât, 1983, Cilt 1, s. 113,114.

sahabenin adaletine dair görüşlerini genel olarak; “Sahabenin tamamını adil kabul edip onların görüşlerinin içtihadı dayandığını kabul edenler, Sahabelerin de tıpkı diğer insanlar gibi olduklarını ve amelleri ile değerlendirilmeleri gerektiğini, onların arasında da adiller ve fasıklar bulunabileceğini kabul edenler, Sahabenin tamamının kâfir olduğunu ve onlarda İslam’dan herhangi bir eser kalmadığını iddia edenler” olarak sınıflandırmak mümkünse de Şîî ulema bu görüşlerden en mutedil olarak kabul edilen ikinci görüşü benimsediğini söylemektedirler. Onlara göre sahabenin tamamının adil olmadıklarına dair Kur’ân-ı Kerim’de bulunan çeşitli ayetler şahitlik ettiği gibi kimilerinin, ganimete tamah ettikleri, cihattan kaçtıkları, bazılarının çeşitli fitnelere sebep oldukları da vakidir. Yine bu anlayışa göre Hz. Peygamber’in sağlığında saf ve temiz olan bazı sahabeler O’nun ölümünden sonra bu hallerini koruyamamışlardır.⁵¹⁰ Şia’nın sahabe tanımlamasında onların imamet meselesinde ki tavırları ve Ehl-i Beyte karşı tutumları belirleyici olmuştur. Her ne kadar sahabeyi amellerine göre değerlendirdiklerini söylese de sahabenin işlediği hatalardan çok onların Ehl-i Beyte karşı tutumları ve imamet meselesindeki tercihleri çerçevesinde değerlendirdikleri görülmektedir. Bu bağlamda kimi Şîî kaynaklarda sahabenin fazilet sıralamasının; Resulullah ile münasebetinin durumuna, katıldığı savaş sayısına ve O’nunla konuşma, görüşme sayısına göre olduğu söylenmiş ise de Şia’ya göre başta Hz. Ali olmak üzere Ehl-i Beyt imamları sahabelerden daha faziletli kabul edilmiştir. Nitekim Şia İslam’ı ilk kabul eden ve din de en doğru olan kişinin Hz. Ali olduğu konusunda ittifak etmiştir. Özetle; Şia’ya göre ashabın en faziletlisi Hz. Ali olup, diğerlerinin fazilet durumları onun, velayet ve imameti konusundaki tavırlarına göre belirlenmektedir.⁵¹¹

2.5.1. Övülen Sahabeler

2.5.1.1. Ehl-i Beyt Mensupları

Ehl-i Beyt terkibi yapı itibariyle, *eş, çocuklar, torunlar, yakın akrabalar, aynı bölge de yaşayanlar, bir kimseye inanıp onun etrafında toplanan, ona inanan ve ona uyanlar* manalarında kullanılan “ehl” kelimesi ile *kişiye ait ev, çadır, hane veya köşk benzeri içinde sükûnet ve güven bulunan yaşam alanı* anlamlarında ki “beyt” kelimelerinden oluşmaktadır. Terkip olarak ev halkı ya da bir kabilenin hakim ailesi için

⁵¹⁰ Cemal Sofuoğlu, “Şia’nın Sahabeler Hakkındaki Bazı Görüşleri”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 24, Sayı 1, (1981), s. 535.

⁵¹¹ İbrahim Kutluay, “İmâmiyye’ye Göre Sahâbenin Adaleti Problemi”, **İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe -II-**, Sakarya: Sakarya Üniversitesi, 2015, s. 75-113.

kullanılmış olsa bile İslam ile beraber daha çok Hz. Peygamber'in ailesi ve soyu anlamına gelen bir terim olarak kullanılmıştır. Şîf kaynaklarda bunun yerine itre (العتره) kelimesi de kullanılmaktadır.⁵¹²

Kelime veya kavramlara yüklenen anlamlar da tarihi, siyasi ve sosyal olguların etkisi ile değişkenlikler görülebilmekte, toplumların farklı dönemlerinde kavramların içeriklerinin farklılaştığı kabul edilmektedir. Tarihi seyir içinde Ehl-i Beyt kavramı da çeşitli anlama ve anlayış değişikliklerinden nasibini almıştır. Şia ve Sünniler arasında zaman zaman iktidarı ele geçirme veya mevcut iktidarı meşrulaştırma, insanlar arasında ayrıcalıklı bir statü elde etme veya farklı etkenler ile pek çok freaksiyon tarafından Ehl-i Beyt kavramı kendi amaçları doğrultusunda kullanılmıştır. Kavram Şia tarafından, daha çok siyasi iktidarı ele geçirmenin ve meşruiyetin kaynağı olarak görülmüş iken Sünniler tarafından da zaman zaman prestij ve imtiyaz elde etme emelleri için araçsallaştırılmıştır.⁵¹³ Hz. Peygamber'in ev halkı anlamında kullanılan Ehl-i Beyt kavramının kimleri kapsadığı konusunda çeşitli ihtilaflar bulunmaktadır. Kavramı İslam öncesi Araplarda ki kullanımından hareketle oldukça geniş bir yelpazede yorumlayarak Hz. Ali, Akil, Ca'fer ve Abbas ailelerini kapsadığına dair görüşler olduğu gibi; kan bağı olmasa dahi nakledilen rivayetler üzerine Selman'ı da bu çerçevede dahil edenler bulunmaktadır. Yine Hz. Peygamber'in eşlerini ve kız erkek tüm çocuklarını kapsadığını söyleyenler de bulunmaktadır. Hz. Ali ve Abbas'ın soyundan olanlar, Hz. Ali'nin tüm evlatları, Hz. Ali'nin sadece Hz. Fâtıma'dan olan evlatları, imamlar ve çocuklarını bu kapsamda değerlendirenler olmuştur.⁵¹⁴ Ayrıca kavramı ikili bir tasnif ile yorumlayarak hem Hz. Peygamber'in ailesini hem de eşlerini içine alacak şekilde anlayanlar da olmuştur. Şöyle ki; "Ehl-i Beyt es-sukna" yani fiziki olarak Hz. Peygamber ile aynı evi paylaşanlar, onunla aynı evde yaşayanlar, "Ehl-i Beyt en-neseb" Hz. Peygamber ile soy birlikteliği olan akrabaları. Böylece Ehl-i Beyt kavramının Hz. Peygamber'in hanımları gibi evinde yaşayanları ve onunla aynı soyu paylaşan kimseleri

⁵¹² Ferâhîdî, **a.g.e.**, Cilt 4, s. 89 İbn Manzûr, **a.g.e.**, Cilt 1, s. 123,124.; İsfahânî, **a.g.e.**, s. 96.; Cürcânî, **a.g.e.**, s. 44.

⁵¹³ Sönmez Kutlu, "Ehl-i Beyt Sembolik Kapitalinin Tarihi Süreç İçinde Semerelendirilmesi", **İslamiyat Dergisi**, Cilt 3, Sayı 3, (2000), s. 99,100.

⁵¹⁴ Ömer Faruk Fevzi, "Ehl-i Beyt Kavramı Üzerine", M. Bahaüddin Varol (çev.), **Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 9, Sayı 9, (1999), s. 397.

yani tüm Hâşimoğulları ve Abdülmuttaliboğullarını kapsadığına dair yorumlamalar da bulunulmuştur.⁵¹⁵

Kummî, Ehl-i Beyt kavramına yüklediği anlamı birtakım ayetlere getirdiği yorumlar üzerinden ortaya koymaktadır. Tathir ayeti olarak da bilinen; “*Evlerinizde oturun ve daha önce Câhiliye döneminde olduğu gibi açılıp saçılmayın, namazı güzelce kılın, zekâtı verin, Allah’a ve resulüne itaat edin. Ey Peygamber ailesi! Allah’ın istediği, sizden kirliliği gidermek ve sizi tertemiz kılmaktan ibarettir*”⁵¹⁶ ayeti Kummî, iki ayrı bölüm şeklinde ele alarak yorumlamakta ayetin ilk bölümü olan, “*Evlerinizde oturun ve daha önce Câhiliye döneminde olduğu gibi açılıp saçılmayın, namazı güzelce kılın, zekâtı verin, Allah’a ve resulüne itaat edin*” kısmı ile Hz. Peygamber eşlerinin muhatap alındığını söylemektedir. İkinci bölüm olarak ele aldığı, “*إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا* Ey Peygamber ailesi! Allah’ın istediği, sizden kirliliği gidermek ve sizi tertemiz kılmaktan ibarettir” ifadeleri ile kastedilenin ise Hz. Peygamber’in “Ehl-i Beyti” olduğunu söylemektedir. Ehl-i Beyt ile kimlerin kast edildiğini ise Ebû Carud’un Ebû Cafer’den aktardığı rivayet ile ortaya koymaktadır. İlgili rivayette tathir ayetinin sebebi nüzülü olarak özetle şunları aktarmaktadır: Bu ayet Hz. Resulullah, Hz. Ali, Fâtıma, Hasan ve Hüseyin hakkında inmiştir. Hz. Peygamber eşlerinden Ümmü Seleme’nin (ö. 62/681) evinde iken Hz. Ali, Fâtıma, Hasan ve Hüseyin’i cübbesinin altına alarak, “Allah’ım bunlar senin haklarında bana vaatle bulunduğun Ehl-i Beytimdir. Onlardan her türlü pisliliği gider ve onları tertemiz kıl.” diye dua etti ardından bu ayet indi. O sırada evde olan Ümmü Seleme “Ey Allah’ın Resulü bende onlardan mıyım?” diye sorunca Hz. Peygamber, “Müjdeler olsun ey Ümmü Seleme sen hayır üzeresin.” diye cevap verdi. Kummî ayetin ikinci bölümünde ifade edilen arındırma isteğinin sadece örtünün altına alınan kişiler ile ilgili olduğunu ve Hz. Peygamber’in eşlerini kapsamadığını da yine bir rivayet ile ortaya koymaktadır. Zeyd b. Ali b. Hüseyin’den yapılan nakilde söz konusu ayet ile ilgili “Cahiller bu ayetin Hz. Peygamber’in eşleri ile ilgili olduğunu iddia ediyorlar. Bu iddiada bulunanlar günahkâr yalancılarıdır. Zira eğer söyledikleri gibi ayette Hz. Peygamber’in eşleri kast edilmiş olsaydı ayetteki ilgili ifadelerin “*لَسُنَّ كَأَحَدٍ مِنَ النِّسَاءِ فِي بُيُوتِكُنَّ / وَلَا تَبَرَّجْنَ*” ifadelerinde

⁵¹⁵ Moshe Sharon, “Ehl-i Beyt -Ev Halkı-”, Cem Zorlu (çev.), **Marife**, Sayı 3, (2004), s. 325-337.

⁵¹⁶ **Kur’ân**, Ahzâp Sûresi, Ayet 33.

olduğu gibi “لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً” şeklinde müennes olarak gelmesi gerekirdi.” dediği aktarılmaktadır.

Kummî, aktardığı bu rivayetler üzerinden Ehl-i Beytin kapsamına sadece Hz. Ali, Fâtıma, Hasan ve Hüseyin’in girdiğini iddia etmekte olup ilgili ayetten önce ve sonra gelen ayetlerdeki birtakım uyarı ve eleştirilerin ise Hz. Peygamber eşlerine yönelik olduğunu söylemektedir.⁵¹⁷ Kummî, ilgili ayet pasajını şöyle yorumlamaktadır: Hz. Peygamber Hayber’in fethinden döndüğünde, eşleri elde edilen ganimetlerden kendilerine de verilmesini istediler. Hz. Peygamber ganimetleri Allah’ın emrettiği şekilde paylaştığını söyleyerek onlara herhangi bir şey vermedi. Bunu üzerine eşleri ile arasında, gerekirse boşanmanın da söz konusu edildiği ciddi tartışmalar yaşandı. Bunun üzerine Allah şu ayetleri indirdi.

“Ey Peygamber! Eşlerine şöyle de: ‘Dünya hayatını ve güzelliklerini istiyorsanız gelin size bir şeyler vereyim sonra da güzellikle sizi serbest bırakayım. Yok, eğer Allah’ı, Resulünü ve âhiret yurdunu istiyorsanız şunu bilin ki Allah, içinizden iyiliği seçenlere büyük bir ödül hazırlamıştır. Ey Peygamber hanımları! Sizden kim açık bir hayâsızlık yaparsa onun cezası ikiye katlanır, bu Allah için kolay bir şeydir.⁵¹⁸ Sizden kim de Allah’a ve resulüne itaat eder, güzel şeyler yaparsa onun hak ettiği karşılığı iki kere veririz, ayrıca onun için değerli bir nasip de hazırladık. Ey Peygamber hanımları! Kendinizi kötülüklerden korumanız şartıyla, siz herhangi bir kadın gibi değilsiniz. Bu sebeple sözü yumuşatarak söylemeyin, sonra kalbi çürük olan umuda kapılır, sizden beklendiği şekilde konuşun. Evlerinizde oturun ve daha önce Câhiliye döneminde olduğu gibi açılıp saçılmayın, namazı güzelce kılın, zekâtı verin, Allah’a ve resulüne itaat edin.”⁵¹⁹

Kummî son derece ciddi uyarıların yer aldığı mezkûr ayetlerin muhatabının Hz. Peygamber’in eşleri olduğunu söylemekte ve Ahzap Sûresi 33. ayetin son kısmında yer alan “Ey Peygamber ailesi! Allah’ın istediği, sizden kirliliği gidermek ve sizi tertemiz kılmaktan ibarettir.” ifadelerinde muhatabın değiştiğini ve sadece Ehl-i Beyt

⁵¹⁷ Kummî, a.g.e., s. 544.

⁵¹⁸ **Kur’ân**, Ahzap Sûresi, Ayet 30, Kummî burada hayâsızlık olarak çevrilen “فَاجِنَّةً” kelimesinin Ebû Abdullah’tan naklen kılıç ile savaşmak/ silahlı isyan olduğunu söylemektedir. Bu da ayeti dolaylı olarak Hz. Peygamber eşlerinden Aişe ile ilişkilendirme çabası olarak görünmektedir.

⁵¹⁹ **Kur’ân**, Ahzap Sûresi, Ayet 28-33.

mensuplarına hitap edildiğini söylemektedir. Hemen sonrasında gelen ve yine birtakım uyarı ve tavsiye içerikli “*Hanelerinizde okunan Allah’ın âyetlerini ve hikmeti dilinizden düşürmeyin. Allah bütün incelikleri ve gizlilikleri bilir, her şeyden haberdardır.*”⁵²⁰ ayeti ile hitabın tekrar Hz. Peygamber eşlerine yönelik olduğunu söylemekte ardından gelen övgü ve mükâfat içerikli;

*“Müslüman erkekler, Müslüman kadınlar; mümin erkekler, mümin kadınlar; ibadet ve itaat eden erkekler, ibadet ve itaat eden kadınlar; özü sözü doğru erkekler, özü sözü doğru kadınlar; sabreden erkekler, sabreden kadınlar; gönlünü ibadete vermiş erkekler, gönlünü ibadete vermiş kadınlar; (Allah için) yardım yapan erkekler, yardım yapan kadınlar; oruç tutan erkekler, oruç tutan kadınlar; iffetlerini koruyan erkekler, iffetlerini koruyan kadınlar; Allah’ı çokça anan erkekler, çokça anan kadınlar; işte bunlar için Allah büyük bir ödül hazırlamıştır.”*⁵²¹

ayettinde hitabın tekrar Ehl-i Beyte yönelik olduğunu söylemektedir. Burada Kummî’nin Ehl-i Beyt kavramının kapsam alanını çeşitli rivayetler üzerinden Hz. Ali, Fâtıma, Hasan ve Hüseyin ile sınırlayarak Hz. Peygamber’in eşlerini bu kapsamın dışında tuttuğu görülmektedir. Söz konusu kavramın da içinde geçtiği Ahzâp sûresinin 28-35 ayetlerinden oluşan ayet pasajının çeşitli uyarı ve metihlerin yer aldığı, belli bir bütünlük içinde bulunan birtakım ayetlerden oluştuğu görülmektedir. Kummî, burada mezkûr ayet pasajında yer alan bir ayetin sadece bir bölümünü ayırmış ve bunun muhatabının farklı olduğunu dile getirmiştir. Bu da söz konusu yorumunda bağlamı tamamen göz ardı ettiğini göstermektedir. Kummî’nin bu yorumlarda mezhebi bazı kabuller ile hareket ettiği anlaşılmaktadır.

Bu ayet pasajının Hz. Peygamber ve eşleri ile arasındaki bir problem üzerine indiği görülmektedir. Mezkûr ayetler inince Hz. Peygamber her bir eşine, eğer isterlerse kendilerine birtakım dünya malı vererek onları boşayabileceğini söyledi ise de eşlerinden hiç birisi bunu kabul etmedi ve hepsi O’nun ile beraber kalmak istediklerini söylediler. Allah, bu ayeti kerimeler ile Hz. Peygamber’in eşlerini eğitip tehdit ederek onların Peygamber eşleri olmaları hasebiyle birtakım manevi ayrıcalıklara sahip olsalar bile Allah ve Resulü’nün emirlerine itaat etmeme ile ilgili bir durumlarının söz konusu

⁵²⁰ **Kur’ân**, Ahzâp Sûresi, Ayet 34.

⁵²¹ **Kur’ân**, Ahzâp Sûresi, Ayet 35.

olamayacağını bildirdi.⁵²² Dikkatli bir incelemeye tabi tutulduğunda söz konusu ayet grubunun bir bütün olarak, Hz. Peygamber'in eşlerinin ona karşı nahoş bir davranış sergilemeleri üzerine indiğini anlamak mümkündür. Allah'ın indirdiği ayetler ile Peygamber eşlerinin Hz. Peygamber ile dünya ziynetleri arasında bir tercihte bulunabileceklerini söylemiş olması meselenin ciddiyetini ortaya koymaktadır. Bu ayetler zaman zaman da olsa Hz. Peygamber'in eşleri tarafından üzülmelerini engellemek, eşlerinin de konumlarını muhafaza etmek amacıyla inmiştir. Söz konusu pasaj içinde yer alan tathir ayetinde geçen Ehl-i Beyt kavramı ile Ehl-i Sünnete mensup müfessirlerin yaygın görüşlerine göre Peygamber eşleri kast edilmektedir.⁵²³ Öte taraftan, Şîî müfessirlerden *Tabâtabâî*, kavram ile ilgili çeşitli rivayetleri dile getirip Ehl-i Sünnet ve Şîa tarafından konu ile ilgili pek çok rivayetin bulunduğunu söyledikten sonra; Kummî tarafından da kavramın kapsamının belirlenmesinde referans kabul edilen Ümmü Seleme rivayetinden hareketle, Hz. Peygamber'in eşlerinin bu kapsamda yer almadıklarını ve kavramın, Hz. Ali ve soyundan gelenleri kapsadığını söylemektedir.⁵²⁴ Tabersi ise Kummî'ye benzer bir şekilde önceki ayetlerdeki uyarıların Hz. Peygamber eşlerine yönelik olduğunu söylemekte ve Ümmü Seleme rivayeti üzerinden Ehl-i Beyt kavramının anlamlandırmasını yapmakta, ayeti masumiyet ile de ilişkilendirmektedir. Ayrıca Ebû Said el-Hudri'den Hz. Peygamber'in; "Bu ayet Ben, Ali, Fâtıma, Hasan ve Hüseyin olmak üzere beş kişi hakkında indi." dediği şeklinde bir rivayet aktarmaktadır.⁵²⁵ Kummî'nin Ehl-i Beyt kavramını anlamlandırırken mezhebi eğilim gösterdiği ve bu açıdan kendisinden sonraki mezhep mensuplarını da etkilediği görülmektedir.

Kummî'nin Ehl-i Beyt ile ilişkilendirdiği ayetlerden biri de **Mübâhele*ayeti** olarak da bilinen "*Sana gelen bu bilgiden sonra her kim bu konuda seninle tartışmaya kalkışursa, de ki: "Gelin, çocuklarımızı ve çocuklarınızı, kadınlarımızı ve kadınlarınızı, kendimizi ve kendinizi çağıralım, sonra da Allah'ın lâneti yalancılara üzerine olsun*

⁵²² Zemaşşeri, **a.g.e.**, Cilt 5, s. 67.; M. Zeki Duman, "Kur'ân-ı Kerim'de Ehl-i Beyt", **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 11, (2001), s. 45-46.

⁵²³ Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Zeki Duman, "Tefsir'in Temel İlkeleri Çerçevesinde Kur'ân-ı Kerim'de Ehl-i Beyt" **Marife Dergisi**, Sayı 3, (2004), s. 7-35.

⁵²⁴ Tabâtabâî, **el-Mizan**, Cilt 16, s. 310, 311.

⁵²⁵ Tabersî **a.g.e.**, Cilt 7-8, s. 559, 560.

* Bir tartışma esnasında haksız ve yalancı olanın Allah'ın lânetine uğraması için beddua edilmesi. Bkz. Mustafa Fayda, "Mübâhele", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 31, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, s. 425.

diye dua edelim”⁵²⁶ ayetidir. Nitekim kendisinden önceki ayetler ile beraber bu ayetin de Necran’dan gelip Hz. Peygamber ile tartışan Hıristiyan bir grup ile ilgili olduğunu söyleyen Kummî, Hıristiyan grubun Hz. İsa’nın durumunun gelen ayette “*Allah nezdinde İsa’nın durumu Âdem’in durumu gibidir. Onu topraktan var etti; sonra ona "ol" dedi ve oluverdi.*”⁵²⁷ şeklinde açıklanmasından sonra; buna rağmen Hz. İsa’nın Tanrı veya Tanrının oğlu olduğunda ısrar ederek tartışmaya devam ederlerse Allah Hz. Peygamber’den, onlarla mübâhale de bulunulmasını istemişti. Hz. Peygamber bunu Necranlılara iletince Hıristiyan heyetin lideri arkadaşlarına “Eğer o bizimle kavmi ile mübâhale de bulunursa peygamber değildir. Onunla mübâhale yapalım ama eğer Ehl-i Beyti ile mübâhelede bulunursa mübâhale etmeyelim. O, doğru söylüyor demektir.” dedi. Sabah olduğunda Hz. Peygamber beraberindekiler ile onların yanına gittiğinde Necranlılar Hz. Peygamber’in yanındakilerin kim olduğunu sordu. Onlara Muhammed’in yanındakiler, *amcasının oğlu, vasisi ve damadı Hz. Ali, Kızı Fâtıma ve çocukları Hasan ve Hüseyin*’dir denildi. Bunun üzerine Necranlılar mübahâleden vazgeçtiler.”⁵²⁸ demektir. Kummî, bu ayeti kerimenin sebebi nüzulü olarak kabul ettiği olayda Necranlı heyetin söyledikleri üzerinden Ehl-i Beyt kavramının kimleri kapsadığını da dolaylı olarak ortaya koymakta, kavram ile kimlerin kast edildiğini de Ahzâp sûresindeki kabulü ile mutabık olacak şekilde ortaya koymaktadır. Kummî’nin Ehl-i Beyt kavramına yüklediği anlamın nüvelerinin görüldüğü yerlerden birisi de “*Allah’ın nasıl bir misal getirdiğini görmedin mi? Güzel sözü, kökü sabit, dalları gökte olan güzel bir ağaca benzetti. O ağaç, rabbinin izniyle her zaman meyvesini verir. Öğüt alsınlar diye Allah insanlara böyle misaller getirmektedir.*”⁵²⁹ ayetlerine ilişkin yorumlarıdır. Kummî bu ayetleri yorumlarken Ebû Ca’fer’den yaptığı nakil üzerinden metaforik bir yaklaşım ile ayette geçen ağaç ile Resulullah’ın, ağacın gövdesi ile Hz. Ali’nin, dalları ile Fâtıma’nın, meyveler ile de Hz. Ali ve Fâtıma’dan olan imamların kast edildiğini söylemekte ve onların taraftarlarının o ağacın yaprakları olduğunu eklemektedir.⁵³⁰

Yukarıda aktarılan görüşleri ve ayetlere getirdiği yorumlardan Kummî’nin Ehl-i Beyt kavramı ile kastedilenleri mensubu olduğu mezhebin telakkisine de uygun olarak

⁵²⁶ **Kur’ân**, Âl-i İmrân Sûresi, Ayet 61.

⁵²⁷ **Kur’ân**, Âl-i İmrân Sûresi, Ayet 59.

⁵²⁸ Kummî, **a.g.e.**, s. 100.

⁵²⁹ **Kur’ân**, İbrahim Sûresi, Ayet 24, 25.

⁵³⁰ Kummî, **a.g.e.**, s. 344, 345.

Hız. Ali, Fâtıma Hasan ve Hüseyin olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır. Bu düşüncesini Ahzâb sûresi 33. ayet üzerinden temellendirmeye çalışan Kummî'nin ayetin siyak ve sibakını göz ardı ettiği görülmektedir. Kummî'nin bu düşüncesinde mezhep mensubiyetinin etkili olduğu düşünölmekte olup bu yorumunda ayette ifade edilen, *Allah'ın her türlü kirden arındırmak istediği kişilerin ancak imamlar* (Hz. Ali ve evlatları) olabileceği düşüncesinin de etkili bir faktör olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Kummî'nin kimi ayetlerde söz edilen üstün özelliklerin imamlara has olduğunu belirttiği önceki bölümlerde dile getirilmişti. Ayrıca özellikle Cemel olayında Hz. Ali'ye karşı giriştiği hareketten dolayı Aişe'ye yönelik var olan olumsuz düşünce ve bunun ilişkili ayetlerde geçen “فاحشة” üzerinden zikredilmesi, bu düşüncenin tezahürü olarak okunabilir.⁵³¹ Zira pek çok uyarı içerikli ayetten sonra gelmiş olsa bile Allah tarafından, meşru imama karşı isyana kalkışan birisinin kir ve günahlardan arındırılmasının söz konusu edilmesi Kummî'nin ortaya koyduğu genel görüşleri üzerinden kendisi tarafından kabul edilebilir düşünce olmayacağı anlaşılmaktadır.

2.5.1.2. Hz. Ali

Kummî pek çok ayeti Ehl-i Beyt mensupları ile ilişkilendirerek açıklamaktadır. Ayetlere getirdiği izahatlarda sık sık kişi merkezli yorumlarda bulunan Kummî, bu yorumlama biçiminin merkezine Hz. Ali'yi almıştır. Nakledilen çeşitli rivayetler üzerinden özellikle imamet meselesi ile ilgili olarak birçok ayet doğrudan Hz. Ali ile ilişkilendirilmektedir.

Kummî'nin Miraç olayı ile ilgili olduğu kabul edilen Necm sûresinin “*Böylece Allah, kuluna vahyini ilettil. Gözün gördüğünü kalp yalanlamadı. şimdi siz şüpheye düşüp gördükleri hakkında onunla tartışmaya mı kalkışıyorsunuz?*”⁵³² ayetleri ve peşinden gelen ayet pasajına⁵³³ ilişkin getirdiği yorumlar Hz. Ali'ye dair düşüncelerinin bir özetinin tefsirine yansımaları olarak kabul edilebilir. Kummî ilgili ayetlere dair özetle şu rivayetleri aktarmaktadır: Hz. Peygamber, “Bana Ali'nin vasilerin en üstünü, takva sahiplerinin imamı, alınlarında secde izi taşıyanların komutanı ve son Peygamber'in ilk halifesi olduğu vahiy edildi.” demiş ve şöyle eklemiştir; “Ben, Ali ile ilgili bunun dışında, onu insanlara tanıtmakla ve bu benden sonra sizin velinizdir demekle

⁵³¹ Benzer bir düşünce kavrama ilişkin görüşlerini aktardığımız Tabersî'de de görölmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tabersî, **a.g.e.**, Cilt 7-8, s. 557, 561.

⁵³² **Kur'ân**, Necm Sûresi, Ayet 10-12.

⁵³³ Bkz. **Kur'ân**, Necm Sûresi, Ayet 10-22.

emrolundum. O, tufan/boğulma gününde gemi gibidir ki, ona binen kurtulur binemeyen boğulur.” Kummî, Hz. Peygamber’in şu vasıflarından dolayı Hz. Ali’ye özel bir konum biçtiğini belirtmektedir: İsrâ’da kendisine eşlik etmesi, kadir gecesine dair bilginin kendisi ile beraber ona özel kılınması, Peygamberlik dışında Allah’tan Hz. Ali için yaptığı her isteğin kabul edilmesi, Hz. Ali’nin İsrâ’da gelmiş geçmiş tüm Peygamberler ile beraber kendisinin arkasında namaz kılması ve ahzab’ın helak edilmesinde kendisine eşlik etmesi. Aynı ayet pasajının yorumunda Kummî, Hz. Fâtıma’nın babasının onu Hz. Ali ile evlendirme isteği ile ilgili Hz. Peygamber’e, Kureyş kadınlarının Hz. Ali’nin fiziksel özellikleri ve malının azlığına dair konuşmalarını haber vermesi üzerine Hz. Peygamber’in kızına şöyle cevap verdiğini aktarmaktadır. “Ey Fâtıma Allah Ali’ye pek çok üstün özellik vermiştir. Allah beni yeryüzü erkekleri arasından seçerek Peygamber yaptı. Ali’yi de onların arasından seçerek vasi tayin etti. Seni de yeryüzü kadınları arasından seçti. Ey Fâtıma, İsrâ’da Beytül Makdis’in taşlarında “Allah’tan başka ilah yoktur Muhammed O’nun Resulüdür. O (Muhammed) veziri tarafından desteklenir” yazılı olduğunu gördüm. Cebrail’e benim vezirim kim diye sordum. Ali bin Ebû Talip dedi. Sonra Sidretü’l Muntehâ’da* da onun üzerinde “Ben, kendisinden başka ilah bulunmayan tek Allah’ım, Muhammed kullarım arasından seçtiğimdir. Onu, veziri ile destekledim” yazılı olduğunu gördüm. Cebrail’e “benim vezirim kim” diye sordum. “Ali bin Ebû Talip” dedi. Sidretü’l Muntehâ’dan âlemlerin rabbinin arşına vardığım da Arşın her bir sütununda “Ben, kendisinden başka ilah bulunmayan tek Allah’ım, Muhammed kullarım arasından seçtiğimdir. Onu, veziri ile destekledim.” ibaresinin yazılı olduğunu gördüm. Cennete girdiğimde Tuba ağacını gördüm ki, onun kökü Hz. Ali’nin evindeydi ve cennetteki bütün köşklere onun bir dalı vardı.” Hz. Peygamber yine Hz. Ali’ye dair Fâtıma’ya; “o benimle beraber kabri ilk açılacak olandır. Sırat köprüsü üzerinde benimle beraber durup ateşe şunu al bunu bırak diyendir. Dirilmeden sonra insanlar çıplak iken benimle beraber ilk giyinendir. Benimle beraber Allah’ın arşının sağında duran, cennetin kapısını ilk çalandır. Benimle beraber illiyinde ilk oturandır. Cennette benimle beraber ilk olarak özel içkiden içendir. Ey Fâtıma, Ali ilim ile doludur. Allah ümmetimin arasından onu seçti ve ona ikramda bulundu. Allah onu Adem’in özellikleri ile yarattı. Allah onun ellerini, Allah’ın ve Resulü’nün

* Hz. Peygamber’in, mi’rac gecesi yanında ilâhî sırlara mazhar olduğu ağaç. Ayrıntılı bilgi için bkz. Süleyman Uludağ, “Sidretü’l Muntehâ” **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 37, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, s. 151, 152.

düşmanlarıyla savaşsın ve dinini açığa çıkarsın diye uzattı. O, müşrikler ile Kur’ân’ın tenzili üzerine, asi münafıklar ve fasıklar ile de te’vili üzerine savaşacaktır. Allah onun soyundan cennet gençlerinin efendisini çıkaracak ve onunla arşı süsleyecektir. Ey Fâtıma, Allah gönderdiği her Peygamberin soyunu kendi sulbünden devam ettirmiştir. Benim soyumu ise Ali’nin sulbünden devam ettirecektir” demiştir.⁵³⁴ Kummî’nin Hz. Ali’ye dair görüşlerinin bir yansıması olarak kabul edilen yukarıda ki ayetler Kummî’nin Hz. Ali için çizdiği portreyi herhangi bir yoruma ihyaıç bırakmayacak şekilde gözler önüne sermektedir.

Kummî, Uhud Savaşı ile ilgili olan *“Hani sen sabah erkenden savaşmak için müminleri mevzilere yerleştirmek üzere aileden ayrılmıştın. Allah her şeyi hakkıyla işitendir, bilendir. O zaman sizden iki bölük, Allah onların velisi olduğu halde bozulup çekilmeye yüz tutmuştu; müminler yalnız Allah’a güvensinler.”*⁵³⁵ ayetlerini tefsir ederken savaş anında meydana gelen pek çok olaydan söz etmektedir. Aktardığı anlatımlarda bu savaşın merkezinde Hz. Ali yer almaktadır. Ona dair pek çok kahramanlıkların anlatımından sonra Kummî’nin gerçekleştiğini söylediği şu olay dikkat çekicidir: “Savaşın bir yerinde Hz. Ali’nin kılıcı kırıldı. O, Hz. Peygamber’e gelerek, “Ey Allah’ın resulü insan ancak bir silah ile savaşır benim ise kılıcım kırıldı.” dedi. Hz. Peygamber ona, Zülfikar’ı vererek “bununla savaş” dedi. Ondan sonra hangi müşrik Hz. Peygambere doğru geldiyse karşısında Hz. Ali’yi buldu. O’nu gördüklerinde geri dönmek durumunda kaldılar. Savaşın ilerleyen zamanlarında Müslümanlar yenilmeye başlamış ve Resulullah Uhud’un yamaçlarına çekilmişti. Hz. Ali, yüzüne, başına, sırtına, karnına, ellerine ve ayaklarına doksan yara almadan savaştan, Hz. Peygamber’i korumaktan geri durmadı. Bunun üzerine gökten; “Zülfikar’dan başka kılıç Ali’den başka yiğit yoktur” diyen bir ses işitildi. Sonra Hz. Peygamber’e Cebrail indi ve Hz. Ali için “vallahi bu senin vasindir ey Muhammed” dedi. Hz. Peygamber, “çünkü ben ondanım o da bendendir” diye karşılık verince, Cebrail, “bende sizdenim” dedi.”⁵³⁶ Görüldüğü gibi Kummî pek çok yerde olduğu gibi burada da birtakım tarihi vakalar üzerinden ayetlere getirdiği yorumlar ile imamet vurgusu yapmaktan geri durmamıştır.

⁵³⁴ Kummî, **a.g.e.**, s. 671-673.

⁵³⁵ **Kur’ân**, Âl-i İmrân Sûresi, Ayet 121, 122.

⁵³⁶ Kummî, **a.g.e.**, s. 111.

Kummî, Kur'ân-ı Kerim'de cinlerden söz eden kimi ayetleri de Hz. Ali ile ilişkilendirerek yorumlamıştır. *“Bir zamanlar cin topluluğundan bir grubu, Kur'ân'ı dinlemek üzere sana doğru yönlendirmiştik. Yanına geldiklerinde “Susup dinleyin!” dediler, okuma sona erince de uyarıcılar olarak kendi topluluklarına döndüler.”*⁵³⁷ ayetinin tefsirinde Kummî özetle şunları söylemektedir: Bir gün Allah resulü yanında Zeyd b. Harise ile Ukaz bölgesinde bulunan insanları İslam'a davet etmek üzere gitti. Fakat onun davetini kabul eden hiç kimse olmadı. Oradan Mekke'ye dönerlerken Cinler Vadisi diye bilinen yere geldiklerinde gece Resulullah Kur'ân okudu. Onlara denk gelen bir cin Resulullah'ın Kur'ân okuyuşunu duyunca diğerlerine de haber verdi ve hep birlikte gelip Kur'ân'ı dinlediler. Hz. Peygamber'in yanına geldiklerinde birbirlerine “susun, sessiz olun” diyorlardı. Sonra o topluluk kavimlerine dönüp onları da bu durumdan haberdar ederek İslam'a davet ettiler. Cinler, Hz. Peygamber'e gelerek ona iman edip Müslüman oldular. Resulullah onlara İslam şeriatını öğretti. Bunun üzerine Allah, Peygamber'ine *“De ki: Cinlerden bir topluluğun (Kur'an'ı) dinledikleri bana vahyolundu”*⁵³⁸ ayeti ile başlayan ve içeriğinde onlardan söz edilen Cin sûresinin tamamını indirdi. Böylece onlar ve Resulullah arasında bir bağ oluşmaya başladı. Onlar sürekli olarak Resulullah'ın yanına gelmeye başladılar. Resulullah Hz. Ali'den, onlara İslam'ı öğretip kavratmasını istedi.⁵³⁹ Söz konusu ayetlerin tefsirinde Hz. Peygamber'in Hz. Ali'yi cinlere İslam'ı öğretmek ile görevlendirdiğini söyleyen Kummî, cinlerin yaratılış kaynaklarından söz eden *“Cin türüne gelince daha önce onu da kavurucu alevden yaratmıştık.”*⁵⁴⁰ ayetinin tefsirinde bu ilişkiye farklı bir boyut kazandırmaktadır. Ayetin tefsirinde cinlere dair çeşitli bilgiler veren ve cinler ile şeytanları ataları itibariyle birbirinden ayıran Kummî, imamet ve vesayet düşüncelerinin etkisi ile şekillenen yorumunda kısaca şunları söylemektedir: Cin, cinlerin soyundandır. Onlardan bazıları mümin, bazıları da kâfir, Yahudi, Hıristiyan veya farklı dinlerdendirler. Şeytan ise İblisin soyundandır. Şeytanlardan sadece bir tek mümin vardır. Onun da ismi, Ham bin Heym bin Lakis bin İblis'tir. O, bir gün Hz. Peygamber'e geldi. İriyarı korkunç bir görüntüsü vardı. Hz. Peygamber ona kim olduğunu sordu. O'da ismini söyleyerek, “ben Habil, Kabil'i öldürdüğünde henüz

⁵³⁷ **Kur'ân**, Ahkaf Sûresi, Ayet 29.

⁵³⁸ **Kur'ân**, Cin Sûresi, Ayet 1.

⁵³⁹ Kummî, **a.g.e.**, s. 640, 641.

⁵⁴⁰ **Kur'ân**, Hicr Sûresi, Ayet 27.

çocuktum. Ey Muhammed ben Hz. Nuh ile beraber gemideydim, Hz. İbrahim ateşe atıldığında onunla beraberdim. Firavun suda boğulup israiloğulları kurtulduğunda ben Hz. Musa ile beraberdim. Hz. Hud ve Hz. Salih kavimlerine beddua ettiklerinde onlar ile beraberdim. Ey Muhammed, Ben kitapları okudum, hepsi seni müjdeliyorlardı. Peygamberler sana selam ediyorlar ve senin peygamberlerin en üstünü olduğunu söylüyorlardı” dedi. Sonra Hz. Peygamber’e “Allah’ın sana indirdiği şeyden bana bir şey öğret ey Muhammed” dedi; Hz. Peygamber Hz. Ali’den ona bir şeyler öğretmesini istedi. Şeytan “Ey Muhammed ben Peygamber veya onun vasisi dışında kimseye itaat etmem, bu kimdir” diye sordu. Hz. Peygamber “o benim kardeşim, vasim, vezirim, varisim, Ali b. Ebû Talip’tir” diye cevap verince Şeytan, “Evet onun ismini kitapta görmüştüm” dedi. Sonra Hz. Ali ona bir şeyler öğretti.⁵⁴¹ Kummî burada söz konusu ayete dair cinler ve şeytanlara ilişkin yaptığı aktarımda şeytanlardan birinin Müslüman olduğunu ve pek çok Peygamber’e eşlik ettiğini söylemektedir. Hz. Ali’ye ilişkin gerek Hz. Peygamber’in onu tanıtırken kullandığı ifadeler gerekse de şeytanın dile getirdikleri dikkat çekicidir. Söz konusu aktarımla Kummî, Müslüman bir şeytanın dahi Hz. Ali’yi tanıdığını ve onun faziletini kabul ettiğini ortaya koyma çabasıdadır. Böyle bir anlayışın gelişmesinde elbette Kummî’nin mezhepî inançlarının temelinde bulunan imamet telakkisi ve Hz. Ali’nin üstünlüğü düşüncelerinin etkisi göz ardı edilemez.

Kummî pek çok ayeti kerimeyi ya çeşitli rivayetler üzerinden veya ayetlerde yer alan birtakım ifadelerle anlam takdirlerinde bulunarak, Hz. Ali ile ilişkilendirme çabasıdadır. Bu çabasının tezahürlerini Kummî’nin şu yorumlarında görmek mümkündür: “İsra’da Cebrail, Hz. Ali’yi diğer meleklerle, “Bu Adem ve Havva’nın çocuklarının efendisinin (Muhammed) vasisi, veziri, damadı ve halifesidir” sözleri ile tanıtmıştır.”⁵⁴² “Güzel sözler O’na yükselir; rızâsına uygun iş ve davranışları da O yüceltir”⁵⁴³ ayetinde zikredilen güzel söz, “Allah’tan başka ilah yoktur Muhammed onun resulü Ali Allah’ın velisi ve resulünün halifesidir” sözüdür. Salih amel ise bunun Allah’ın katından gelen ve kendisinde şüphe bulunmayan bir hakikat olduğuna kalp ile inanmaktır.⁵⁴⁴ Kummî’ye göre “Kullarımızı sayesinde doğruya eriştirdiğimiz bir

⁵⁴¹ Kummî, a.g.e., s. 351.

⁵⁴² Kummî, a.g.e., s. 375.

⁵⁴³ Kur’ân, Fâtır Sûresi, Ayet 10.

⁵⁴⁴ Kummî, a.g.e., s. 558.

*ışık/nur kıldık.*⁵⁴⁵ ve “*Şu halde Allah’a, Peygamberine ve indirdiğimiz o ışığa/nura iman edin.*”⁵⁴⁶ ayetlerinde söz edilen nur Hz. Ali’dir.⁵⁴⁷ Yine ona göre “*De ki: Gelin, rabbinizin size neleri haram kıldığını okuyayım: O’na hiçbir şeyi ortak koşmayın. Ebeveyne (valideyne) iyilik edin.*”⁵⁴⁸ ve “*Allah’a kulluk edin ve ona hiçbir şeyi ortak koşmayın. Anne babaya (valideyn) iyilik edin*”⁵⁴⁹ ayetlerinde iyilikte bulunulması gereken *valideyn* Hz. Ali ve Resulullah’tır.⁵⁵⁰ Aynı şekilde “*Söyle onlara, (sevineceklerse) Allah’ın lutfu ve rahmetiyle, evet bununla sevinirler; çünkü bu, onların toplayıp biriktirdiklerinden daha değerlidir.*”⁵⁵¹ ayetinde zikredilen Allah’ın lutfu Resulullah, rahmeti, *Emirül Mü’minin (Hz. Ali) dir.*⁵⁵² “*Göğü O yükseltti, denge ve ölçüyü O koydu ki dengeden sapmayasınız*”⁵⁵³ ayetlerinde ki sema (gök) Resulullah, mizan (ölçü) Hz. Ali’dir.⁵⁵⁴ Yine müellife göre Allah’ın yemin ettiği *gökteki yıldızlardan*⁵⁵⁵ kasıt Hz. Ali⁵⁵⁶ olduğu gibi gönlü İslam’a açılanların içine gireceği aydınlık⁵⁵⁷ da Hz. Ali dir.⁵⁵⁸ “*Aslında biz her şeyi apaçık bir ana kitaba (imamul mübin) kaydetmekteyiz.*”⁵⁵⁹ ayetinde sözü edilen imamün mübin Hz. Ali dir.⁵⁶⁰ Gece ve gündüz on iki şer saattir, Ali b. Ebû Talip bu on iki saatten en şerefliisidir.⁵⁶¹ “*Kıyamette açılacak bulut*”⁵⁶² Hz. Ali’dir.⁵⁶³ Ali, ilmin kapısıdır. Hz. Peygamber’in ilmine ulaşmak için tek yol Hz. Ali’dir. “*Erdemlilik asla evlere arkalarından gelip girmeniz değildir; fakat erdemlilik kişinin Allah’a saygılı olmasıdır. Evlere kapılarından gelin; Allah’a saygılı olun ki kurtuluşa eresiniz.*”⁵⁶⁴ ayeti bu hakikate işaret etmektedir. Allah’ın misal

⁵⁴⁵ **Kur’ân**, Şûrâ Sûresi, Ayet 52. Bkz. Kummî, **a.g.e.**, s. 620.; Müellif A’raf Sûresi, 157. Ayetinde “*Peygamberle birlikte gönderilen nur*” şeklinde ki ifade ile de Hz. Ali’nin kast edildiğini söylemektedir.

⁵⁴⁶ **Kur’ân**, Tagâbun Sûresi, Ayet 8.

⁵⁴⁷ Kummî, **a.g.e.**, s. 706, 707. Burada Ali’ye (Nur’a) inanmak Allah’a ve peygambere inanmak ile eşdeğerde tutulmuştur.

⁵⁴⁸ **Kur’ân**, En’am Sûresi, Ayet 151.

⁵⁴⁹ **Kur’ân**, Nisa Sûresi, Ayet 36.

⁵⁵⁰ Kummî, **a.g.e.**, s. 531.

⁵⁵¹ **Kur’ân**, Yûnus Sûresi, Ayet 58.

⁵⁵² Kummî, **a.g.e.**, s. 291.

⁵⁵³ **Kur’ân**, Rahman Sûresi, Ayet 7, 8.

⁵⁵⁴ Kummî, **a.g.e.**, s. 687

⁵⁵⁵ **Kur’ân**, Zariyat Sûresi, Ayet 8.

⁵⁵⁶ Kummî, **a.g.e.**, s. 665.

⁵⁵⁷ **Kur’ân**, Zümer Sûresi, Ayet 22.

⁵⁵⁸ Kummî, **a.g.e.**, s. 590.

⁵⁵⁹ **Kur’ân**, Yâsîn Sûresi, Ayet 12.

⁵⁶⁰ Kummî, **a.g.e.**, s. 563.

⁵⁶¹ Kummî, **a.g.e.**, s. 469.

⁵⁶² **Kur’ân**, Furkan Sûresi, Ayet 25.

⁵⁶³ Kummî, **a.g.e.**, s. 470.

⁵⁶⁴ **Kur’ân**, Bakara Sûresi, Ayet 189.

olarak vermekten çekinmediği sivrisinek Hz. Ali⁵⁶⁵, onun üstündeki şey ise Resulullah'tır.⁵⁶⁶ “*Sînâ dağında yetişen, hem yağ hem de yiyenlerin ekmeğine katık veren ağaç*”⁵⁶⁷ (zeytin ağacı) Hz. Ali ve Resulullah'ın misalidir.⁵⁶⁸ “*Allah'ın yemin ettiği gökyüzü*”⁵⁶⁹ Hz. Ali dir.⁵⁷⁰ Yemin edilen *güneş*⁵⁷¹ Resulullah, *ay*⁵⁷² ise Hz. Ali'dir.⁵⁷³ Benzer şekilde yemin edilen *incir*⁵⁷⁴ Resulullah, *zeytin*⁵⁷⁵ Hz. Ali'dir ki O, Resulullah'tan kopan bir parçadır.⁵⁷⁶ Bütün bu özellikleri ile beraber Hz. Ali masum olup; onun yazıcı melekleri doğduğu günden beri hiçbir günah işlediğini yazmamışlardır.⁵⁷⁷

Görüldüğü gibi Kummî pek çok ayeti doğrudan veya dolaylı olarak Hz. Ali ile ilişkilendirmiş, bunu yaparken kimi zaman birtakım rivayetlerden faydalanmış kimi zamanda *işari tefsir* faaliyeti olarak da görülebilecek bir yorumlama şekli ile ayetlerde geçen bazı kelimelere anlam takdirlerinde bulunmuştur. Özellikle kelimelere ilişkin anlam takdirlerinde bulunurken herhangi bir karine, sebep zikretmemiş doğrudan ya tefsirî olarak kullandığı rivayetlere dayanmış veya ilgili kelime ile kastedilenin bu olduğunu ifade etmekle yetinmiştir. Bu açıdan bakıldığında Kummî'nin temelde mezhebî renkleri yoğun olarak taşıyan yorumlarında *işari tefsir* yöntemine örnek sayılabilecek pek çok tercihte bulunduğu görülmektedir. Kummî'nin bu yorumlarında mezhebî kabullerinin etkisi ile imamet doktrininin ve karizmatik lider kültü anlayışının yansımalarını görmek mümkündür.

2.5.1.3. Fâtıma

Kummî, gerek Hz. Peygamber'in kızı olması hasebiyle gerekse de Hz. Ali ile evliliğinden dolayı imametın membaı kabul ettiği ve Kur'ân-ı Kerim'de “*o büyüklerden biridir. İnsanlar için bir uyarıcıdır.*”⁵⁷⁸ şeklinde nitelendiğini iddia ettiği Fâtıma'ya

⁵⁶⁵ Kummî, a.g.e., s. 37.

⁵⁶⁶ Kur'ân, Bakara Sûresi, Ayet 26.

⁵⁶⁷ Kur'ân, Mü'minun Sûresi, Ayet 20.

⁵⁶⁸ Kummî, a.g.e., s. 448.

⁵⁶⁹ Kur'ân, Tarık Sûresi, Ayet 1.

⁵⁷⁰ Kummî, a.g.e., s. 749.

⁵⁷¹ Kur'ân, Şems Sûresi, Ayet 1.

⁵⁷² Kur'ân, Şems Sûresi, Ayet 2.

⁵⁷³ Kummî, a.g.e., s. 755.

⁵⁷⁴ Kur'ân, Tin Sûresi, Ayet 1.

⁵⁷⁵ Kur'ân, Tin Sûresi, Ayet 2.

⁵⁷⁶ Kummî, a.g.e., s. 760.

⁵⁷⁷ Kummî, a.g.e., s. 340.

⁵⁷⁸ Kur'ân, Müddessir Sûresi, Ayet 35, 36.

büyük bir önem vermektedir.⁵⁷⁹ Kummî'nin bu itibarla bazı ayeti kerimeleri O'nun ile ilişkilendirerek açıklama yoluna gittiği görülmektedir. Kummî'nin "*İman edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapanlara ne mutlu! Varılacak güzel yurt (tuba) onlar içindir.*"⁵⁸⁰ ayetinin tefsirinde söyledikleri Fâtima'nın üstünlüğünü ortaya koyma adına birtakım ezoterik düşünceler ile hareket ettiğini göstermektedir. Söz konusu ayete ilişkin Kummî Ebû Abdullah'tan naklen şunları söylemektedir: "*Tuba, Hz. Ali'nin cennetteki evinde bulunan bir ağaçtır. O'nun tüm taraftarlarının evinde de o ağacın dallarından bir dal ve yapraklarından bir yaprak vardır. Onun altında bir ümmet (grup) gölgelenir. Hz. Peygamber kızı Fâtima'ya çok ilgi gösteriyordu. Aişe bundan rahatsızlık duymaya başlayınca Hz. Peygamber Aişe'ye, İsrâ'da cennete gittiğinde orda bir meyve yediğini, o meyveden dolayı karnında bir su oluştuğunu ve İsrâ dönüşü Hz. Hatice ile yaşadığı birliktelik sonucu o sudan Hz. Fâtima'nın oluştuğunu söylemiş ve "Ey Aişe ben Fâtima'yı her öptüğümde Tuba ağacının kokusunu alıyorum"* demiştir."⁵⁸¹ Bu nakille Kummî, Fâtima'ya henüz doğumundan önce birtakım ayrıcalık ve üstünlükler atfetmekte, Aişe'nin onu kıskandığını söyleyerek Ehl-i Beyt ile Aişe arasındaki hoşnutsuzluğun başlangıcını olabildiğince erken dönemlere vardırma çabasında olduğunu düşündürmektedir.

Kummî, Fâtima ile ilişkilendirdiği ayet yorumlarının merkezine Fedek arazisine dair tartışmaları yerleştirmiş, farklı ayetleri bu arazi meselesi ile ilişkilendirerek bunun üzerinden gâh Ehl-i Beytin üstünlüklerini zikretmiş gâh bu anlaşmazlığın tarafları olarak gördüğü ve hakları konusunda Ehl-i Beyte zulüm ettiklerini iddia ettiği Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'i eleştiri yağmuruna tutmuştur. Kummî, "*Akrabaya, yoksula ve yolcuya hakkını ver*"⁵⁸² ayetinin Fâtima hakkında indiğini ve Fedek arazisinin ona ait olup kendisine verilmesi gereken bir hak olduğunu, söz konusu ayet ile Fâtima'nın evlatlarından yolda kalmışlara ve yoksullara haklarının verilmesi gerektiğinin istendiğini belirtmektedir.⁵⁸³ Fedek arazisi meselesine dair görüşlerini birtakım rivayetler üzerinden "*O halde akrabaya da hakkını ver, yoksula ve yolda kalmışa da. Bu, Allah'ın hoşnutluğunu isteyenler için en iyisidir. İşte gerçek kurtuluşa erenler de*

⁵⁷⁹ Kummî, **a.g.e.**, s. 730.

⁵⁸⁰ **Kur'ân**, Ra'd Sûresi, Ayet 29.

⁵⁸¹ Kummî, **a.g.e.**, s. 341.

⁵⁸² **Kur'ân**, İsrâ Sûresi, Ayet 26.

⁵⁸³ Kummî, **a.g.e.**, s. 379.

onlardır.”⁵⁸⁴ ayetinin tefsirinde de dile getiren Kummî, Ebû Abdullah’tan naklen özetle şunları aktarmaktadır: Hz. Ebû Bekir’e biat edilince O, Allah Resulü’nün Fâtıma’ya verdiği Fedek arazisine el koydu. Bunu üzerine Fâtıma, Hz. Peygamber’in bu araziyi kendisine verdiğiine dair Hz. Ali ve Ümmü Eymen’i (ö. 24/645) şahit olarak göstererek “Ey Ebû Bekir Hz. Peygamber onu bana Allah’ın emri ile vermişken sen onu benden alıyor musun?” diyerek itiraz etti. Hz. Ali ve Ümmü Eymen Hz. Peygamber’in bu araziyi Fâtıma’ya verdiğiine dair şahitlik edince ve Hz. Ebû Bekir’de Fedek arazisini Fâtıma’ya verdi. Fakat bu olaylar üzerine Hz. Ömer geldi ve duruma itiraz ederek Evs b. Hadesan, Aişe ve Hafsa’nın, Hz. Peygamber’den; “Peygamberler kendilerinden sonra miras bırakmazlar onların bıraktığı sadakadır.” sözünü duyduklarını ve buna şahitlik ettiklerini söyledi. Hz. Ömer ayrıca Hz. Ali’nin eşi olması hasebiyle Fâtıma’nın aleyhine şahitlikte bulunmayacağını, Ümmü Eymen’in ise salih bir kimse olsa bile sadece onun şahadetiyle böyle bir hüküm verilemeyeceğini söyleyerek arazinin Fâtıma’ya verilmesine engel oldu. Hz. Ömer’in bu sözleri üzerine Fâtıma çok üzüldü ve ağlayarak orayı terk etti. Tüm bunlar yaşanınca Hz. Ali mescide gitti Hz. Ebû Bekir de orada muhacir ve ensar ile beraber oturmaktaydı. Hz. Ali Ebû Bekir’e, “ey Ebû Bekir, Hz. Peygamber henüz hayatta iken o araziyi kızına vermiş olmasına rağmen sen Fâtıma’yı mirasından men ettin” diye çıkıştı. Hz. Ebû Bekir o arazinin Fey olduğunu söyledi ve aralarında tartışma çıktı. Hz. Ali ikna edici kuvvetli deliller ortaya koymasına rağmen Hz. Ebû Bekir ikna olmayınca, “Ey Ebû Bekir sen Allah’ın kitabını okumuyor musun? Oadaki *“Ey Peygamber ailesi! Allah’ın istediği, sizden kirliliği gidermek ve sizi tertemiz kılmaktan ibarettir.”*⁵⁸⁵ ayeti kiminle ilgilidir” diye sordu. Hz. Ebû Bekir “sizin hakkınızda inmiştir” dedi. Hz. Ali “Peki eğer iki kişi gelip Fâtıma’nın fuhşiyat yaptığına şahitlik etse sen nasıl hüküm verirsin?” diye sorunca Ebû Bekir, “diğer Müslümanlara yaptığım gibi ona da had cezası uygulayım” dedi. Hz. Ali, “öyleyse sen Allah’ın katında kâfirlerden olursun. Çünkü sen Allah’ın Fâtıma’nın temizliğine dair şahadetini kabul etmeyip insanların aleyhindeki şahitliğini kabul etmiş olursun tıpkı Allah’ın ve Resulü’nün hükmünü kabul etmediğin gibi. Nitekim Allah resulü o araziyi hayatta iken Fâtıma’ya vermişti. Sen ise onu topuğuna bevl eden bir bedevinin şahitliği ile ondan aldım ve Fedek arazisinin Müslümanların Fey’i olduğunu iddia ediyorsun” dedi ve ardından Resulullah’ın, “delil iddia edene yemin inkâr edene aittir.” dediğini ekledi. Hz.

⁵⁸⁴ **Kur’ân**, Rûm Sûresi, Ayet 38.

⁵⁸⁵ **Kur’ân**, Ahzap Sûresi, Ayet 36.

Ali'nin bu sözleri mescitte bulunanları çok etkiledi. İnsanlar kendi aralarında konuşmaya başladılar. Kimileri ağlayarak “vallahi Ali doğru söyledi” diyorlardı. Bu olaydan sonra Ebû Bekir evine döndü ve Ömer'i yanına çağırdı. Aralarında bu meseleyi konuştular ve Ömer'in önerisi ile Hâlid b. Velîd'in (ö. 21/642) namaz'da Hz. Ali'yi öldürmesine karar verdiler. Hz. Ali'yi öldürme kararını o sırada Ebû Bekir'in evinde bulunan Esmâ bint Umeys (ö. 40/661 [?]) duydu ve şifreli olarak Hz. Ali'ye haber göndererek onu uyardı. Hz. Ali buna rağmen Allah'a sığınarak mescide gitti ve Ebû Bekir'in arkasında namaza durdu. Hâlid kılıcıyla beraber Hz. Ali'nin yanına geldiyse de Hz. Ebû Bekir teşehhütte pişmanlık ve oluşabilecek olumsuzlukların etkisiyle selam veremedi. Sonra o şaşkınlıkla henüz selam vermeden Hâlid'e bakıp; “ey Hâlid sana emrettiğim şeyi niçin yapmadın” sözünü selam ile karıştırarak söyledi. Namazdan sonra Hz. Ali Hâlid'e, Ebû Bekir'in ona ne emrettiğini sordu. Hâlid “senin boynun vurmamı” diye cevap verdi. Hz. Ali'nin neden yapmadığı sorusuna da Hâlid “eğer o bana selamdan önce neden yapmadın diye sormasaydı ben selamdan sonra seni öldürecektim” diye cevap verdi.⁵⁸⁶

Kummî, bu ifadeler ile söz konusu arazi anlaşmazlığı üzerinden Ehl-i Beyt ile Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer arasında son derece ciddi ihtilaflar olduğunu ve Hz. Ebû Bekir'in Hz. Ömer'in etkisi ile Fâtıma'ya ait olan bir malı zorla kendisinden aldığını söylemektedir. Söz konusu arazi ile ilgili birtakım tartışmalar olduğu bilinmektedir. Fakat Kummî içtihadî bir tercih veya yorum farklılığı olarak anlaşılabilir bir ihtilafı alabildiğine derinleştirmiş bu mesele üzerinden Hz. Ali'nin tathir ayetini referans alarak Hz. Ebû Bekir'i küfür ile itham ettiğini ve bunun karşısında da Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hâlid b. Velîd gibi seçkin sahabelerin de Hz. Ali'ye suikast planladıklarını söylemektedir. Kummî, ayrıca tathir ayetinin Ensar, Muhacir ve Hz. Ebû Bekir tarafından da kendi yorumuna uygun bir biçimde anlaşıldığı izlenimini vermektedir. Nitekim rivayette Hz. Ali, Ensar ve Muhacirin bulunduğu mescitte söz konusu ayetin kimin ile ilgili olduğunu sormuş Hz. Ebû Bekir'de Ehl-i Beyt kasti ile “sizinle ilgili inmiştir” şeklinde cevap vermiştir.

Kummî, Fedek arazisi ile ilgili yaşananlar üzerinden özellikle ilk iki halifeyi çok ciddi eleştiri ve ithamlara maruz bırakmaktadır. Söz konusu arazinin Hz. Peygamber

⁵⁸⁶ Kummî, **a.g.e.**, s. 514-517.

tarafından kızına verildiği ve bunun Fâtıma'nın hakkı olduğunun Kur'ân'da dile getirildiğini kabul eden Kummî, *“Allah'ı ve Resulü'nü incitenleri Allah, dünyada ve âhirette lânetlemiş ve onlar için alçaltıcı bir ceza hazırlamıştır.”*⁵⁸⁷ ayetinin tefsirinde, “bu ayet Ali'nin imamet hakkını gasp edenler ve Fâtıma'nın hakkını elinden alıp ona eziyet edenler hakkında inmiştir” demektedir. Söz konusu ayetin tefsirinde nakledilen Hz. Peygamber'in “ben hayatta iken Fâtıma'ya eziyet edenler ben öldükten sonra ona eziyet edenler gibidir. Ben öldükten sonra ona eziyet edenler ben hayatta iken ona eziyet edenler gibidir. Fâtıma'ya eziyet eden bana eziyet etmiş, bana eziyet eden ise Allah'a eziyet etmiş gibi olur.” sözü ile Fâtıma'yı üzüp ona eziyet etmenin Allah'a eziyet etmek gibi olduğu belirtilmektedir. Kummî söz konusu ayetin hemen ardından gelen *“hak etmedikleri halde mümin erkek ve mümin kadınları incitenler apaçık bir bühtan ve günah yüklenmiş olmaktadır”*⁵⁸⁸ ayetinde hak etmedikleri halde incitilen mümin erkek ve kadınlardan kastın Hz. Ali ve Fâtıma olduğunu söylemektedir.⁵⁸⁹

Kummî, İnsan sûresinde yer alan, *“Onlar, kendileri sevip istedikleri halde yoksula, yetime ve esire de yemek verirler ve şöyle derler: Biz sizi Allah rızâsı için doyuruyoruz; sizden ne bir karşılık ne de bir teşekkür bekliyoruz”*⁵⁹⁰ ayetleri ve devamında bu davranışı sergileyenlere vaat edilen nimetlerin anlatıldığı ayet kümesini⁵⁹¹ sebebi nüzulü olarak zikrettiği rivayet üzerinden Hz. Ali ve Fâtıma (ö. 11/632) ile ilişkilendirme yoluna gitmektedir. Kummî, söz konusu ayetlerin sebebi nüzulüne dair Ebû Abdullah'tan şunları aktarmaktadır: “Hz. Fâtıma'nın yanında biraz arpa vardı. Onunla tirit/bulamaç yemeği yaptı. Yemeği pişirip sofraya koyduğunda bir fakir gelerek “Allah size rahmet etsin Allah'ın size verdiği rızıktan siz de bana verin” dedi. Hz. Ali kalktı ve yemeğin üçte birini ona verdi. Sonra bir yetim gelerek aynı ifadeler ile bir şeyler isteyince Hz. Ali, yemeğin üçte birini de ona verdi. Sonra bir esir gelerek aynı ifadeler ile yiyecek bir şeyler isteyince, Hz. Ali yemeğin geriye kalanını da ona verdi. Bunun üzerine Allah bu ayetleri indirdi”⁵⁹² demektedir.

Kummî çeşitli rivayetler üzerinden Hz. Ali, Fâtıma ve onların soylarından gelenlere özel bir anlam atfetmiş ve bunu ayetlere getirdiği yorumlar ile delillendirmeye

⁵⁸⁷ Kur'ân, Ahzap Sûresi, Ayet 57.

⁵⁸⁸ Kur'ân, Ahzap Sûresi, Ayet 58.

⁵⁸⁹ Kummî, a.g.e., s. 546.

⁵⁹⁰ Kur'ân, İnsan Sûresi, Ayet 8, 9.

⁵⁹¹ Bkz. Kur'ân, İnsan Sûresi, Ayet 8-22.

⁵⁹² Kummî, a.g.e., s. 733.

çalışmıştır. “İman eden, soylarından gelenlerin de aynı iman ile kendilerini izledikleri kimselerin yanlarına bu zürriyetlerini katacağız; bununla birlikte kendi amellerinden de bir şey eksiltmeyeceğiz.”⁵⁹³ ayetini Ebû Abdullah’tan yapılan nakle dayanarak şöyle tefsir etmiştir: “Bizim taraftarlarımızın çocukları Fâtıma tarafından terbiye edilirler, ayette geçen *iman edenlerden* kasıt Hz. Peygamber ve Hz. Ali’dir. *Soylarından gelenler* ise imamlar ve onlara katılacak olan vasilerdir. Onların soyundan gelenler de Hz. Peygamber’in kendisi ile geldiği hüccet eksik olmaz. Hüccetleri/delilleri aynı olduğu gibi onlara itaatte aynıdır.”⁵⁹⁴ Kummî böylece kendi taraftarlarına çocuklarının imametin membaı olan Fâtıma tarafından eğitime ayrıcalığı vermişken aynı zamanda imametteki devamlılığı da hüccetinin Resulullah ile ortaklığı üzerinden ifade etmekte onlara itaati de aynı düzlem de gördüğünü ortaya koymaktadır.

2.5.1.4. Hasan ve Hüseyin

Kummî, Kur’ân-ı Kerim’deki kimi ayetleri Hz. Ali ile Fâtıma’nın oğulları, **Hasan ve Hüseyin** ile ilişkilendirmiştir. Müellif, “*İnsana, anne ve babasına iyi davranmasını emrettik. Annesi onu zahmete katlanarak taşıdı ve zorluk çekerek doğurdu. Karnında taşımaya ve süttten kesmesinin süresi otuz aydır*”⁵⁹⁵ ayetini tefsir ederken, ayette geçen kelimelere birtakım anlam takdirlerinde bulunarak özetle şunları söylemektedir: ayette ifade edilen “*İnsana, anne ve babasına iyi davranmasını emrettik*” cümlesinde sözü edilen “*İyilik/إِحْسَانٌ*” Resulullah’tır. Anne ve babasına “*valideyh/وَالِئْتِيَه*” ile Hasan ve Hüseyin’e işaret edilmektedir. Sonra “*Annesi onu zahmete katlanarak taşıdı ve zorluk çekerek doğurdu.*” Sözleri ile Hüseyin’e atıfta bulunulmuştur. Henüz Fâtıma Hüseyin’e hamile kalmadan önce Allah, Hz. Peygamberi Hüseyin ile müjdelemiş ve imametin kıyamete kadar O’nun evlatlarında kalacağını haber vermişti. Sonra onun öldürüleceğini ve kendisinin ve evlatlarının duçar olacağı musibetleri haber verdi. Hz. Resulullah kızına Hüseyin’den söz etti ve onun öldürüleceğini söyledi. Bu haberin üzüntüsünden dolayı Fâtıma onu zahmete katlanarak karnında taşıdı. Siz hiç erkek bir evlat ile müjdelendiği halde üzülen kimseyi gördünüz mü oysaki Fâtıma, Hüseyin’in öldürüleceğini öğrendiği için üzüldü ve onu zorlukla taşıdı. Hasan’ın doğumu ve Hüseyin’in hamileliği arasında bir temizlik hali vardır. *Hüseyin anne karnında altı ay*

⁵⁹³ Kur’ân, Tûr Sûresi, Ayet 21.

⁵⁹⁴ Kummî, a.g.e., s. 669.

⁵⁹⁵ Kur’ân, Ahkâf Sûresi, Ayet 15.

kaldı ve yirmi dört ay da süt emdi. Böylece onun anne karnında geçirdiği süre ile süttten kesilme süresi toplam otuz ay olmuş oldu.⁵⁹⁶ Kummî'nin söz konusu ayeti tefsir etmek için zikrettiği rivayetlere bakıldığında var olan bir ayete uygun bir tarihi malzeme yakıştırma çabasında olduğunu düşündürmektedir. Bu durum Kummî'nin ayetleri mezhebi kabul ve saiklerin etkisi ile yorumlamasının ve kişi merkezli ayet yorumunun bir tezahürü olarak görmek mümkündür.

Kummî, tıpkı ebeveynlerinde olduğu gibi bazı rivayetler üzerinden ayetlerde geçen kimi ifadelerin Hasan ve Hüseyin'i işaret ettiğini iddia etmektedir. Şu yorumlar onun bu anlayışına örnek olarak verilebilir: “O, iki doğunun da rabbi iki batının da rabbidir.”⁵⁹⁷ ayetinde sözü edilen iki doğu, Resulullah ve Hz. Ali iki batı Hasan ve Hüseyin'dir.⁵⁹⁸ Allah'ın “Sînâ dağına”⁵⁹⁹ diye yemin ettiği dağ Hasan ve Hüseyin'dir.⁶⁰⁰ Ahirette “Sen O'ndan razı, O da senden hoşnut olarak rabbine dön. Has kullarımın arasına sen de katıl”⁶⁰¹ hitaplarına mahzar olan kişi Hüseyin b. Ali'dir.⁶⁰² Kummî'nin kimi ayetlere getirdiği yorumlarda da Ehl-i Beyt mensubu aileyi bir arada zikrettiği görülmektedir. Şöyle ki; “O, birbirine kavuşmak üzere iki denizi salıverdi”⁶⁰³ “Onlardan inci ve mercan çıkar.”⁶⁰⁴ ayetlerinde “iki deniz/بَحْرَيْنِ” ifadesi ile Hz. Ali ve Fâtıma kast edilmiş olup, söz konusu iki denizden çıkan inci ve mercan ile kast edilen ise Hasan ve Hüseyin'dir demektedir.⁶⁰⁵ Ayrıca “Kim Allah'a ve Hz. Peygambere itaat ederse işte onlar, Allah'ın kendilerine lutuflarda bulunduğu Peygamberler, sıddıklar, şehidler ve sâlih kişilerle beraberdirler; bunlar ne güzel arkadaşlardır.”⁶⁰⁶ ayetinde “نَبِيَّيْنِ” ifadesi ile Hz. Peygamber, “صِدِّيقَيْنِ” ifadesi ile Hz. Ali, “الشُّهَدَاءِ” ifadesi ile de Hasan ve Hüseyin kast edilmiştir⁶⁰⁷ diyen Kummî, âdeti olduğu üzere söz konusu ifadeleri bu anlamlara hamletmesinin hangi sebebe dayandığından söz etmemiş sadece düşüncesine mesnet olarak gördüğü bazı rivayetleri aktarmakla yetinmiştir.

⁵⁹⁶ Kummî, a.g.e., s. 637.

⁵⁹⁷ Kur'ân, Rahmân Sûresi, Ayet 17.

⁵⁹⁸ Kummî, a.g.e., s. 679.

⁵⁹⁹ Kur'ân, Tin Sûresi, Ayet 2.

⁶⁰⁰ Kummî, a.g.e., s. 760.

⁶⁰¹ Kur'ân, Fecr Sûresi, Ayet 28, 29.

⁶⁰² Kummî, a.g.e., s. 754.

⁶⁰³ Kur'ân, Rahmân Sûresi, Ayet 19.

⁶⁰⁴ Kur'ân, Rahmân Sûresi, Ayet 20.

⁶⁰⁵ Kummî, a.g.e., s. 679.

⁶⁰⁶ Kur'ân, Nisâ Sûresi, Ayet 69.

⁶⁰⁷ Kummî, a.g.e., s. 136.

Kummî, Kur'ân'da geçen birtakım mübhem ifadeleri ön kabulleri üzerinden son derece subjektif yorumlara tabi tutmakta herhangi bir delil zikretme ihtiyacı dahi duymadan adeta istediği şekilde kişi merkezli yorumlar ile anlamlandırma yoluna gitmektedir. Bu durum farklı ayetlere getirdiği pek çok yorumda kendisini göstermektedir. Kummî, birtakım rivayetler üzerinden, Ehl-i Beyt kavramının sadece Hz. Ali, Fâtıma, Hasan ve Hüseyin'i kapsadığını ortaya koymaya çalışmaktadır. Tathir ayetine getirdiği yorum ve Fedek arazisi tartışmalarında Hz. Ali'nin sarf ettiğinin belirttiği sözlere bakılırsa O'nun Ehl-i Beyt mensuplarını masum olarak kabul ettiği görülmektedir. Masumiyet zırhına büründürülen Ehl-i Beyt mensupları alabildiğine yüceltilmiş ve pek çok ayet doğrudan veya dolaylı olarak onlarla ilişkilendirilerek yorumlanmıştır. Bu yorumların merkezinde Hz. Ali bulunmakla beraber zaman zaman bazı ayetler Hz. Fâtıma ve oğulları Hasan ve Hüseyin ile de ilişkilendirilmiştir. Daha çok rivayetler üzerinden ayetler ve olaylar arasında bağlar oluşturulmaya çalışılarak veya ayetlerde geçen kimi kelimelere anlam takdir edilmesi ile oluşturulan bu ilişkilerde mezhebi kabullerin etkisi olduğu düşünülmektedir. Bu yorumlarda imamet ve hilafete layık olan Ehl-i Beyt mensuplarının üstün özelliklerini ortaya koyma ile onların haklarını ellerinden alanların kötülüklerini açığa çıkarma çabasının başat rol oynadığı görülmektedir. Kummî tarafından çeşitli övgülere mazhar olan sahabeler sadece Ehl-i Beyt mensupları ile sınırlı tutulmamış, onların taraftarları olarak lanse edilen ve bazı ayeti kerimelere dair getirilen izahlarda isimleri zikredilen özellikle; *Selman, Ebû Zer, Mikdad ve Ammar*⁶⁰⁸ gibi sahabeler de bu övgülerden pay almışlardır.

2.5.2. Yerilen Sahabeler

2.5.2.1. İlk Üç Halife

Sahabelere ilişkin fikirleri, neredeyse inanç esaslarının en önemlisi olarak görülen *imamet* doktrini çerçevesinde şekillenen Şia, imameti Hz. Ali ve oğullarına has kılmış, bu düşüncede olanları olabildiğince yüceltmişlerdir. Öte tarafta bu düşüncüyü benimsemeyen sahabelere yönelik zem ve tahkirde bulunmaktan geri durmamışlardır. Söz konusu zem ve tahkirlerden en fazla pay alanların başında ilk üç halife gelmektedir. Pek çok ayet özellikle birtakım rivayetler üzerinden ilk üç halife ile ilişkilendirilmektedir. Kaleme aldıkları eserlerde halifelere yönelik eleştirilerini kimi

⁶⁰⁸ Bkz. Kummî, **a.g.e.**, s. 135.

zaman isimlerini veya bilinen künyelerini kullanarak dile getirmiş olsalar bile daha çok birtakım lakaplar veya muğlâk ifadeler kullanarak dillendirme yoluna gitmişlerdir. Bu hususta kimi zaman birtakım yemin ifadeleri üzerinden kimi zaman da inkârcı veya münafıkların durumu ile ilgili olan birtakım ayetlerden hareketle halifeleri aşağılama yoluna gitmişlerdir. Bu itibarla ilk üç halifeyi kast ederek kimi zaman “Falan, Falan ve Falan ya da Falan ve teb’ası” şeklinde, kimi zaman “el-evvel, es-sani, es-salis” şeklinde kronolojik bir kullanımla meramlarını ifade etmişlerdir. Halifeleri toplu olarak zikr ettikleri gibi ayrı ayrı da lakaplarla anmışlardır. Örneğin; Hz. Ebû Bekir için kurnaz tilki anlamında, *Habter* veya sütten kesilmiş devenin babası anlamında *Ebû'l-Fasil* gibi lakaplar kullanılmışken; Hz. Ömer için uğursuz/mavi gözlü anlamında *Zureyk*, siyah tenli anlamında *Del'am* veya *Samiri*, *Zü'fer* gibi lakaplar kullanılmış üçüncü halife Hz. Osman da daha çok yaşının ilerlemiş olması üzerinden yaşlı/bunak manalarında *Na'sel*, *Asken* şeklinde lakaplar ile anılmıştır.⁶⁰⁹ Bu lakaplar Kummî tarafından da sıklıkla kullanılmakta ve çeşitli ayetler özellikle sebebi nüzuller üzerinden mezkûr lakaplar ile anılan kişiler ile ilişkilendirilmektedir. Bu tavrın sergilendiği görülen ayetlerin genellikle *imamet/hilafet* ile ilişkilendirilerek yorumlanması ve bir şekilde Hz. Ali ile bağlantı kuruluyor olması da bu lakaplar ile kast edilen kişilerin halifeler olduğu düşüncesini pekiştirmektedir.

Kummî, tefsirinde sahabelere yönelik çeşitli eleştirilerde bulunmuştur. Onun eleştirilerinden en fazla pay alanlar ilk üç halife olmuş olsa da başka kimi sahabelere yönelik de çeşitli eleştirilerde bulunmuştur. Kummî genel olarak ya üç halifeyi beraber anmış veya özellikle Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer’i bir arada zikretmiştir. Bu sebeple, O’nun bu konu ile ilgili görüşlerini incelerken mümkün oldukça halifelerin kronolojik sıralamasına dikkat edilmiş olsa da konu bütünlüğü açısından kimi zaman kronolojiyi göz ardı etme durumunda da kalınmıştır. Halifelere yönelik eleştirileri dile getirildikten sonra diğer sahabelere yönelik eleştirileri de ele alınacaktır.

⁶⁰⁹ Detaylı bilgi için bkz. Abdulcabbar Adıgüzel, “Kur’an’ı Mezhebi Saik ve Kaygılarla Okumanın Şii Formu”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi, SBE, 2012, s. 216.; Mehmet Salih Arı, “İmamiyye Şiası Kaynaklarına Göre İlk Üç Halife”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, SBE, 2002, s. 49.; Süleyman Ateş, “İmamiyye Şia’sının Tefsir Anlayışı”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 20, Sayı 1, (1972), s. 162.; Mehmet Nur Akdoğan, “İmamiyye Şiası Kaynaklarına Göre Hilafetine Kadar Hz. Ömer”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, SBE, 2014, s. 79-99.

Kummî'nin halifeler ile ilgili düşüncelerinin tezahürlerini onun şu ayetlere getirdiği yorumlarda açıkça görülebilir: Kummî'nin halifelere yönelik tavrının temel sebebi imamet meselesidir. Nitekim o imametın Hz. Ali ve oğullarına nas ve tayin ile verilmiş bir hak olduğunu düşünmekte, onların yerine bu makamı işgal edenleri gasıp zalimler olarak nitelirmektedir. Kummî'nin bu düşüncelerinin yansımasını Kâf sûresinin aşağıdaki ayetlerine dair söylediklerinde bulmak mümkündür. Nitekim o, “*Ölüm sarhoşluğu kaçınılmaz bir gerçek olarak kendisine geldiğinde “İşte bu, senin kendisinden kaçıp durduğun şeydir”*”⁶¹⁰ ayetinin Hz. Ömer hakkında indiğini ifade etmektedir. O gün “*Her şahıs, yanında bir sürücü, bir de şahitle gelir.*”⁶¹¹ Şahit onun aleyhinde şahitlik eder ve onu yönlendirir. O gün arkadaşı ona, “yani Şeytanı” ki Ebû Bekir'dir, Ömer'i göstererek “*İşte hep beraber olduğum şahıs burada der.*”⁶¹² Allah, Hz. Peygamber ve Hz. Ali'ye “*Atın cehenneme her inatçı kâfiri! İyiliği engelleyenleri, hak tanımayan, insanları şüpheye düşürenleri”* der.⁶¹³ İyiliği engelleyen Ömer'dir. “*İyilik*” ise Ali'nin velayeti ve Peygamber ailesinin haklarıdır. Nitekim Ebû Bekir Fedek arazilerinin Fâtıma'ya geri verilmesini yazınca Ömer o yazıyı yırttı. İnsanlar Ali'nin imameti hakkında şüpheye düşüren de yine odur. Yandaşı Ebû Bekir, “*Rabbim! Onu (yani Ömer'i) ben azdırmadım, o kendisi apaçık bir sapkınlık içinde idi*”⁶¹⁴ der. Bunun üzerine Allah ikisine hitaben Şöyle buyurur: “*Huzurumda tartışmayın, sizi daha önce uyarılmıştım. Bende söz değişmez ve ben asla kullara zulmetmem.*”⁶¹⁵ Görüldüğü gibi Kummî burada ilk iki halife ile ilgili son derece ağır ifadeler kullanmıştır. Bağlamından açıkça ölümden sonra dirilmeyi inkâr eden veya bu konuda tereddütte düşenler ile ilgili olduğu anlaşılan ayetleri onlar ile ilişkilendirmiştir.⁶¹⁶ Kummî, burada Hz. Ebû Bekir için *el-evvel* ve *Habter*, Hz. Ömer için ise *es-Sani* ve *Zureyk* lakaplarını kullanmıştır. Burada Hz. Ömer yorumların merkezinde Hz. Ebû Bekir ise onu delalete düşüren olumsuz etkileyen arkadaşı pozisyonunda iken benzer şekilde yorumlanan Furkan sûresindeki ayetlere ilişkin dile getirilen görüşlerde roller değişmiş Hz. Ebû Bekir merkeze alınmış Hz. Ömer onu yönlendiren konumunda gösterilmiştir. Nitekim Kummî ahiret hayatı ve oradaki hesabın anlatıldığı

⁶¹⁰ Kur'ân, Kâf Sûresi, Ayet 19.

⁶¹¹ Kur'ân, Kâf Sûresi, Ayet 21.

⁶¹² Kur'ân, Kâf Sûresi, Ayet 23.

⁶¹³ Kur'ân, Kâf Sûresi, Ayet 24, 25.

⁶¹⁴ Kur'ân, Kâf Sûresi, Ayet 27.

⁶¹⁵ Kur'ân, Kâf Sûresi, Ayet 28, 29.

⁶¹⁶ Kummî, a.g.e., s. 663.

“İşte o gün gerçek egemenlik Rahman ’ındır ve o gün inkârcular için çok zor bir gün olacaktır. O gün, (dünyada iken) haktan sapmış kişi ellerini ısırarak şöyle diyecek: “Keşke Hz. Peygamberle birlikte aynı yolda olsaydım. Eyvah! Keşke falancayı kendime dost edinmeseydim! Meğer bana uyarıcı mesaj geldikten sonra o dost bildiğim kişi bu mesajdan beni saptırmış!” İşte şeytan insanı (böyle) çaresizlik içinde yapayalnız bırakır.”⁶¹⁷

ayetlerini tefsir ederken özetle şunları söylemektedir: Ahirette Ebû Bekir ellerini ısırarak; “keşke Peygamber ile beraber Ali’yi veli edinseydim. Keşke Ömer’i dost edinmeseydim. Meğer Ömer beni velayetten saptırmış. İşte Şeytan (Ömer) insanı böyle çaresizlik içinde bırakır.”⁶¹⁸ Kummî burada Ebû Bekir’i ahirette Hz. Ali’nin velayetini kabul etmediğinden dolayı pişmanlık ve çaresizlik içinde çıkış yolu arayan bir zalim olarak tasvir etmiş ve onun bu durumuna sebep olan Ömer’i de haktan uzaklaştıran dost ve şeytan olarak nitelemiştir. Burada Hz. Ebû Bekir için *el-evvel* ifadesi kullanılmış iken Hz. Ömer için de *es-sani* ifadesi kullanılmıştır. Örneğini verdiğimiz iki pasajda da ayetler aslında ahreti inkâr edenler ile ilgili iken, içinde bulunulan kötü durumun temel sebebi Hz. Ali’nin velayetini kabul etmemek olarak gösterilmiştir. Nitekim Kâf sûresinde Hz. Peygamber ile beraber Hz. Ali’nin velayetinin kabul edilmemesinden kaynaklı bir pişmanlık ifade edilmiş, söz konusu durumdan dolayı karşılaşılan ateşe atılma işinin de Allah’ın emri ile Hz. Ali tarafından gerçekleştirildiği söylenmektedir.

Kummî’nin imamet meselesinden dolayı halifelere karşı tavrının ayet yorumlarına yansımaları Sâd sûresinin ilgili ayetlerine dair söylenenlerde kendini daha net göstermektedir. Şöyle ki; “Yoksa iman edip dünya ve âhirete yararlı işler yapanları yeryüzünde fesat çıkaranlarla bir mi tutacaktık? Yahut günah işlemekten sakınanları günaha batanlar gibi mi sayacaktık?”⁶¹⁹ Kummî ayette geçen, iman edip salih amel işleyenleri Hz. Ali ve taraftarları, yeryüzünde fesat çıkaranları ise Ebû Bekir, Ömer ve o ikisinin taraftarları olarak kabul ederken; günah işlemekten sakınanlar yani Ali ve arkadaşları hiç Ebû Bekir, Ömer ve arkadaşları gibi olur mu?⁶²⁰ Şeklinde bir yorumlamada bulunmaktadır. Peygamber ailesine haksızlık yapan “azgınlara çok kötü

⁶¹⁷ Kur’ân, Kâf Sûresi, Ayet 26-29.

⁶¹⁸ Kummî, a.g.e., s. 470.

⁶¹⁹ Kur’ân, Sâd Sûresi, Ayet 28.

⁶²⁰ Kummî, a.g.e., s. 579.

*bir gelecek vardır.*⁶²¹ ayetinde sözü edilen azgınlar Kummî'ye göre Ebû Bekir, Ömer ve Ümeyye oğullarıdır. Ardından Allah onlardan sonra gelip Peygamber ailesinin haklarını gasp edenlerin cehennemde *"kaynar ve dondurucu su ile beraber daha başka nice azap türleri"*⁶²² ile karşılaşacağını söylemektedir. Peygamber ailesinin hakkını gasp edip Hz. Ali'yi imam olarak kabul etmeyenler azap ile karşılaştıklarında kendi aralarında tartışıp birbirlerini suçlamaya başlarlar. Her biri ötekini Peygamber ailesine zulmün başlangıç sebebi olarak suçlar. Sonra kendi kendilerine Ali ve taraftarları için *"Nasıl oluyor da vaktiyle kendilerini kötülerden saydığımız adamları şimdi burada göremiyoruz! Onları küçümseyip alaya almakla yanlış mı yapmışız, yoksa (buradalar da) gözden mi kaçırdık?"*⁶²³ diyerek pişmanlıklarını ifade edecekler.⁶²⁴ Kummî benzer iddialarını Mutaffifin sûresi ayetlerine getirdiği yorumlarda da sürdürmektedir. *"Doğrusu şudur ki, günahkârların yazısı muhakkak siccindedir."*⁶²⁵ ayeti ile ilgili "onlar falan ve falandır" demekle yetinmekte olan Kummî, peşi sıra gelen *"Onlar yargı gününü asılsız sayanlardır."*⁶²⁶ ayetin de falanlar ile kimi kast ettiğini "bunlar Habter (Ebû Bekir) ve Zureyk'tir (Ömer)" cümlesi ile ortaya koymuştur. Benzer iddialarını surenin ilerleyen bölümlerinde gelen ayetlere dair yorumlarında artırarak devam ettiren Kummî, ayetlerde ifade edilen, *"yargı gününün asılsız sayanlar, haddi aşan günahkârlar, ayetlere eskilerin masalları yakıştırmasında bulunanlarında"*⁶²⁷ Ebû Bekir ile Ömer olduğunu iddia etmekte, *"ikisinin mutlaka cehennem gireceğini"*⁶²⁸ ve orda o ikisine ve onlara tabi olanlara *"İşte inkâr etmiş olduğunuz cehennem budur!"*⁶²⁹ denileceğini söylemektedir.⁶³⁰ Söz konusu ayetleri tamamen mezhebi taassupla yorumlayan Kummî, surenin bu ayetlerinden sonra gelen ayet pasajında⁶³¹ anlatılan üstünlük ve mükâfatların Hz. Peygamber, Hz. Ali, Fâtıma, Hasan ve Hüseyin ile ilgili olduğunu söylemiş ve bu ayetlerden sonra gelen cezalandırma ile ilgili tüm ayetlerin de Ebû Bekir, Ömer ve taraftarları ile ilgili olduğunu ileri sürmüştür.⁶³² Kummî burada inkârcılar, günaha

⁶²¹ Kur'ân, Sâd Sûresi, Ayet 55.

⁶²² Kur'ân, Sâd Sûresi, Ayet 57, 58.

⁶²³ Kur'ân, Sâd Sûresi, Ayet 62, 63.

⁶²⁴ Kummî, a.g.e., s. 584.

⁶²⁵ Kur'ân, Mutaffifin Sûresi, Ayet 7.

⁶²⁶ Kur'ân, Mutaffifin Sûresi, Ayet 11.

⁶²⁷ Kur'ân, Mutaffifin Sûresi, Ayet 11-13.

⁶²⁸ Kur'ân, Mutaffifin Sûresi, Ayet 16.

⁶²⁹ Kur'ân, Mutaffifin Sûresi, Ayet 17.

⁶³⁰ Kummî, a.g.e., s. 744.

⁶³¹ Bkz. Kur'ân, Mutaffifin Sûresi, 19-28.

⁶³² Bkz. Kummî, a.g.e., s. 744.

direnenler ile ilgili olduğu açık olan ve cehennemde karşılaşılabilecek azaplardan söz eden tüm ayetleri *Habter* ve *Zureyk* lakapları ile andığı Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve onların taraftarlarına has kılarken sözü edilen mükâfatları da Hz. Peygamber ve Hz. Ali ailesine özel kılmaktadır. Bu anlayışını neredeyse tüm iyi ve kötü karakterlerden söz eden ayetlerin yorumlamasında devam ettiren Kummî, Şems sûresinde anlatılan “*Nefsini arındıran ve kurtuluşa eren*”⁶³³ kişinin rabbi tarafından arındırılan Hz. Ali olduğunu “*nefsini arzularıyla baş başa bırakıp da ziyan eden kişilerin*”⁶³⁴ ise Ebû Bekir ve Ömer olduğunu söylemiş, nefislerinin kendilerini aldattığı şeyin ise birinin diğerinin elini tutarak ona beyat etmesi olarak açıklamıştır.⁶³⁵

Mezkûr ayetlere dair yorumlarda Kummî tarafından, dünyada birbirlerini delaletle sürükleyip Hz. Ali'nin velayetini kabul etmeyerek cehennemi hak edenler olarak zikredilen ilk iki halife “*Böylece biz, her peygambere insan ve cin şeytanlarını düşman kıldık. Bunlar, aldatmak için birbirlerine yaldızlı sözler fısıldarlar.*”⁶³⁶ ayetinin yorumunda Hz. Peygamber'i olumsuz etkileyen şeytanlar olarak resmedilmişlerdir. Söz konusu ayetin yorumunda Ebû Abdullah'ın; “gönderilen her Peygamberin ümmetinde onunla arkadaşlık edip, ona eziyet eden ve ondan sonra insanları delaletle sürükleyen iki şeytan vardı” dediğini ve geçmişte Peygamberlerden Hz. Nuh, Hz. İbrahim Hz. Musa ve Hz. İsa ile arkadaşlık yapıp kavimlerini saptıranların isimlerini zikrettikten sonra Hz. Muhammed'in bu işi yapan arkadaşlarının ise *Habter* (Ebû Bekir) ve *Zureyk* (Ömer) olduğunu söylediğini” aktarmaktadır.⁶³⁷ Kummî “*Günahkârların yalan söyledikleri cehennem işte bu!*”⁶³⁸ ayeti ile ilgili olarak naklettiği rivayet ile Ebû Abdullah'ın, mushafta “*هَذِهِ جَهَنَّمُ الَّتِي يُكَذِّبُ بِهَا الْمُجْرِمُونَ*” şeklinde yer alan ayeti “*هذه جهنم التي كنتما بها تكذبان*” şeklinde okuduğunu dolayısıyla ayetin “bu ikinizin yalanladığı cehennemdir. Ona girin/yaslanın ona, onda ne ölüm vardır ne de hayat” şeklinde olduğunu ve ayetin muhataplarının *Zureyk* ve *Habter* lakabı ile anılan Ebû Bekir ve Ömer olduğunu söylemiştir.⁶³⁹ Görüldüğü gibi Kummî, bir kısmını incelediğimiz ayetlerde bariz bir şekilde ahreti inkâr eden, günahlarda inatçı davranan, insanlara

⁶³³ **Kur'ân**, Şems Sûresi, Ayet 9.

⁶³⁴ **Kur'ân**, Şems Sûresi, Ayet 10.

⁶³⁵ Kummî, **a.g.e.**, s. 756.

⁶³⁶ **Kur'ân**, En'am Sûresi, Ayet 112.

⁶³⁷ Kummî, **a.g.e.**, s. 202.

⁶³⁸ **Kur'ân**, Rahman Sûresi, Ayet 43.

⁶³⁹ Kummî, **a.g.e.**, s. 680.

zulüm eden kâfir veya münafıklar ile ilgili olduğu ayetlerin veya surelerin bağlamından açık bir şekilde anlaşılan ayetleri ilk iki halife ile ilişkilendirmiş ve bir taraftan onları tezyif ederken öte yandan zulüm ve haksızlıkta bulduklarını iddia ettiği Hz. Ali ve oğullarını yüceltme yoluna gitmiştir. Bu bağlamda “*Anne babasına, "Yeter be! Benden önce nice nesiller gelip geçmiş iken beni yeniden dirilip çıkmakla mı tehdit ediyorsunuz?"*”⁶⁴⁰ ayetine getirilen yorum dikkat çekicidir. Nitekim mezkûr ayette anne babasına bu sözleri kullanan kişiyi Abdurrahman b. Ebû Bekir olduğunu söyleyen Kummî, söz konusu ayetten önceki iki ayette “*Rabbim! Bana ve anne babama lutfettiğin nimete şükretmeye, razı olacağın işleri yapmaya beni muvaffak kıl. Benden gelecek nesli hayırlı eyle, pişmanlıkla dönüp senin kapına başvuruyordum ve ben şüphesiz sana boyun eğenlerdenim!*”⁶⁴¹ şeklinde dua eden ve “*İşte cennetlikler arasında olan bu kimselerin, yaptıklarının güzelini kabul ederiz, kötülüklerini de görmezlikten geliriz. Bu kendilerine yapılagelen gerçek vaaddir.*”⁶⁴² ayeti ile övgü de bulunan ve üstün özellikler ile anılan kişinin ise Hüseyin b. Ali olduğu söylenmektedir. Söz konusu ayetlerde Hz. Ali’nin oğlu olabildiğince üstün özellikler ile vasıflandırılırken Hz. Ebû Bekir’in oğlunun ise yeniden dirilmeyi inkâr eden, ahiret ile ilgili anlatılanlara eskilerin masalları diyen bir karakter olarak resmedilmektedir. Asıl dikkat çekici yorum ise Allah’ın burada Hüseyin b. Ali’nin övgüsüne Abdurrahman b. Hz. Ebû Bekir’in yergisini tabi kıldığı peş peşe zikrettiğine dair yorumdur.⁶⁴³ Ki buda evlatlar üzerinden babalara konum biçme çabası olarak görünmektedir.

Kummî’nin benzer yorumlarından payını alanlardan birisi de *Falan, es-Salis, Nasel, Asken* lakapları ile andığı üçüncü halife **Hz. Osman**’dır. Kummî’nin Hz. Osman ile ilişkilendirdiği ayetlerden birisi “*Allah’a da resule de inandık ve boyun eğdik” diyorlar, bunu söyledikten sonra da içlerinden bir grup yan çiziyor. Bunlar inanmış kimseler değildir*”⁶⁴⁴ ayetidir. Kummî, Ebû Abdullah’tan yaptığı nakille bu ayetin sebebi nüzulü ile ilgili olarak şöyle bir olay aktarır. “Bu ayet Hz. Ali ve es-salis (Osman) hakkında indi. İkisi arasında bir bahçe ile ilgili anlaşmazlık vardı. Hz. Ali aralarında hüküm vermesi için Hz. Peygamber’e gitmeyi teklif etti. Orada bulunan Abdurrahman b. Avf Hz. Osman’a, “Resulullah’a gitme O, Ali’nin lehine senin

⁶⁴⁰ **Kur’ân**, Ahkâf Sûresi, Ayet 17.

⁶⁴¹ **Kur’ân**, Ahkâf Sûresi, Ayet 15.

⁶⁴² **Kur’ân**, Ahkâf Sûresi, Ayet 16.

⁶⁴³ Kummî, **a.g.e.**, s. 638.

⁶⁴⁴ **Kur’ân**, Nûr Sûresi, Ayet 47.

aleyhine hüküm verir” demiş ve aralarında hüküm vermesi için Yahudi İbn Ebi Şeybe’ye gitmesini tavsiye etmiştir. Bunu üzerine Hz. Osman Hz. Ali’ye İbn Ebi Şeybe dışında kimsenin hükmüne razı olmayacağını söylemiştir. İbn Ebi Şeybe’ye gidildiğinde Hz. Osman’a “Muhammed’e semadan vahiy aldığı konusunda güveniyorsunuz da hüküm konusunda mı güvenmiyorsunuz.” demiştir.⁶⁴⁵ Bu yaşananlar üzerine Allah, resulüne şu ayetleri indirmiştir. *“Aralarındaki anlaşmazlıklar hakkında karar versin diye Allah’a ve resulüne çağırıldıklarında bir de bakıyorsun içlerinden bir grup buna karşı çıkmış. Haklı çıkacaklarını bilirlerse koşarak ona geliyorlar. Bunların kalplerinde çürüklük mü var, yoksa şüpheye mi düştüler ya da Allah’ın ve resulünün kendilerine haksızlık etmesinden mi korkuyorlar? Hayır, asıl haksızlık edenler kendileridir.”*⁶⁴⁶ Kummî, zikredilen Sebeb-i nüzul üzerinden Hz. Osman’ı Hz. Peygamber tarafından verilecek hükme razı olmayan bir kimse olarak konumlandırdıktan sonra mezkûr ayetlerden hemen sonra gelen *“Aralarındaki anlaşmazlıkları çözüme bağlasın diye Allah’a ve Resulü’ne çağırıldıklarında müminlerin sözü, “Dinledik ve boyun eğdik” demekten ibarettir. İşte kurtuluşa erenler de bunlardır!”*⁶⁴⁷ ayeti ile Hz. Ali’nin kast edildiğini söylemektedir.⁶⁴⁸ Görüldüğü gibi Kummî bir yandan halifeleri yererken öte yandan sanki halifeleri yermeye vesile kıldığı her ayetten sonra Hz. Ali’yi övmesi bir zorunlulukmuşçasına önceki âdetini burada da sürdürmektedir. Burada *es-salis* diye zikredilen Hz. Osman, Hz. Peygamber’in hükmünü kabul etmeyip bir Yahudi’nin hükmüne razı olan bir kişi olarak resmedilirken Beled sûresindeki ayetlerin yorumunda Kummî işi biraz daha ileri götürmekte, izahtan varestede sayılacak yorumlar ile Hz. Osman’ı suçlayıcı bir dil kullanmaktadır. Kummî, Beled sûresinde yer alan bir ayet pasajını Hz. Osman ile ilişkilendirmiş ve Ebû Cafer’den nakledilen rivayetler üzerinden söz konusu ayetler ile ilgili olarak kabul edilmesi mümkün olmayan iddialarda bulunmuştur. Şöyle ki *“O, hiçbir kimsenin kendisine güç yetiremeyeceğini mi sanıyor?”*⁶⁴⁹ ayetinde muhatap *Na’sel* lakabı ile anılan Osman’dır. O, Hz. Peygamber’in kızını öldürdüğünde kimsenin kendisine güç yetiremeyeceğini mi sanıyor. Zorluk ordusunun (Tebük Seferine çıkan ordu) teçhizatlandırılması için Hz. Peygambere verdiği malları kast ederek *“Pek çok mal harcadım”* diyor. *Onu kimsenin görmediğini*

⁶⁴⁵ Kummî, a.g.e., s. 464.

⁶⁴⁶ **Kur’ân**, Nûr Sûresi, Ayet 48-50.

⁶⁴⁷ **Kur’ân**, Nûr Sûresi, Ayet 51.

⁶⁴⁸ Kummî, a.g.e., s. 464.

⁶⁴⁹ **Kur’ân**, Beled Sûresi, Ayet 5.

*mi sanyor?”*⁶⁵⁰ Bozgunculuk onun kendisindeydi ki “*Ona iki göz*”⁶⁵¹ yani Resulullah, “*bir dil*”⁶⁵² yani Hz. Ali, “*iki dudak*”⁶⁵³ yani Hasan ve Hüseyin’i vermedik mi? Ayrıca o ikisinin velayetine giden “*iki yolu göstermedik mi? Fakat o, sarp yolu göze alamadı.*”⁶⁵⁴ Görüldüğü gibi Kummî aktardığı rivayet üzerinden Hz. Osman’ı Hz. Peygamber’in kızını öldürmekle itham etmekte ve bu kötü fiilini Tebûk seferine çıkan ordunun teçhizatlandırılması için Hz. Peygambere verdiği mallar ile örteceğini düşündüğünü belirtmektedir.⁶⁵⁵ Kummî bu yorumunun ardından hemen sonraki ayetlerde geçen *göz, dil, dudak* kelimelerine anlam takdirlerinde bulunmuş meseleyi yine imamete vardırıştır. Bütün bu yorumlar bir yana Hz. Peygamber’in kızının öldürülmesi gibi bir olayın gerçekleşmesi durumunda o gün İslam toplumu içinde göstereceği etki ve bu olayın nerdeyse hiçbir tarihi kaynakta zikredilmemiş olması mezkûr rivayetin düşüncede beliren bir zihniyetin tarihe Kur’ân ayetleri üzerinden mal edilmesi çabası olmaktan öteye geçmemektedir.

Kummî, Abese sûresinde “*Suratını astı, yüzünü çevirdi. Çünkü ona gözü görmeyen biri gelmişti.*”⁶⁵⁶ ayetlerinde anlatılan kişinin *Asken* diye lakaplandığı Hz. Osman olduğunu iddia etmekte ve “Osman ile bazı arkadaşları Hz. Peygamber’in yanında otururlarken gözleri görmeyen Abdullah b. Ümmü Mektum (ö. 15/636) meclise gelmiş, O’nu gören Hz. Osman, ondan iğrenerek yüzünü ekşitmiş ve elbisesini toplayarak yönünü çevirmişti. Bunun üzerine Allah söz konusu ayetleri indirdi” demektedir.⁶⁵⁷ Bu yorumlarda Hz. Peygambere dair masumiyet inancı etkili olduğu gibi Hz. Osman’ın dâhil edilmesi de muhtemelen mal açısından zengin olması belirleyici olmuştur. Kummî, “*İslam’a girmelerini sana bir iyilik yapmış gibi gösteriyorlar. Onlara şöyle de: “Müslüman olmanızı bana yapılmış bir iyilik saymayın! Eğer dürüst olacaksınız, asıl Allah sizin için iman yolunu açarak O size lutufta bulunmuştur.*”⁶⁵⁸ ayetinin de Hendek savaşında okuduğu bir şiir üzerine Ammar b. Yasir ile tartışan Hz.

⁶⁵⁰ Kur’ân, Beled Sûresi, Ayet 6, 7.

⁶⁵¹ Kur’ân, Beled Sûresi, Ayet 8.

⁶⁵² Kur’ân, Beled Sûresi, Ayet 9.

⁶⁵³ Kur’ân, Beled Sûresi, Ayet 9.

⁶⁵⁴ Kur’ân, Beled Sûresi, Ayet 10, 11.

⁶⁵⁵ Kummî, a.g.e., s. 755.

⁶⁵⁶ Kur’ân, Abese Sûresi, Ayet 1, 2.

⁶⁵⁷ Kummî, a.g.e., s. 739.

⁶⁵⁸ Kur’ân, Hucurât Sûresi, Ayet 17.

Osman hakkında indiğini söylemektedir.⁶⁵⁹ Ayrıca, “*Vaktiyle sizden, birbirinizin kanlarını dökmeyeceğinize, birbirinizi yurtlarınızdan çıkarmayacağınıza dair de söz almıştık. Siz de kabullene geldiniz. Hâlâ da (buna) şahitlik ediyorsunuz.*”⁶⁶⁰ ayetinin de Ebû Zer ve Hz. Osman hakkında indiği belirtilmekte, Hz. Osman’ın hilafeti zamanında toplanan mallar ile ilgili olarak Ebû Zer ile Hz. Osman arasında geçen ve Hz. Ali’nin de dâhil edildiği uzun rivayetler zikredilmekte ve Hz. Peygamber’in henüz hayatta iken Bakara sûresinin 84 ve 85. ayetlerini⁶⁶¹ okuyarak Ebû Zer’e “bu ayetler sen ve Hz. Osman hakkında indi” dediği belirtilmektedir.⁶⁶² Bağlamından ve ayetlerin metninden İsrailoğulları ile ilgili olduğu anlaşılan ayetlerin Hz. Osman yergisi için kullanılmış olması ve bunun Hz. Peygamber’in diliyle aktarılması anlaşılması güç bir durum oluşturmaktadır. Ayrıca mezkûr rivayetler incelendiğinde aktarılan rivayetler de Ebû Zer övgüsünden daha fazla Hz. Osman yergisinin ağır bastığı görülmektedir.

Kummî’nin Hz. Osman’a dair mezkûr yorumlarında İmamet/hilafet algısının etkili olduğunu düşünmekteyiz. Nitekim Hz. Ali ile aralarında geçtiği söylenen olayda Yahudi İbn Ebi Şeybe’nin bile şaşkınlıkla “siz Muhammed’e vahiy konusunda güveniyorsunuz da hüküm konusunda mı güvenmiyorsunuz” dediği aktarılmakta, Hz. Osman’ın Hz. Peygamber’e güvensizliğinin bir Yahudi’yi dahi şaşırtacak boyutlarda olduğunu iddia etmektedir. Ayrıca arazi anlaşmazlığının taraflarından birinin Hz. Ali olması da dikkat çekmektedir. Yine Hendek günü yaşandığı belirtilen tartışmada taraflardan birinin Kummî tarafından makbul Sahabe kategorisinde değerlendirilen ve Hz. Ali taraftarlığı ile maruf Ammar’ın olması ve diğer üç halifeyi yermesi ile ilgili yorumlar değerlendirildiğinde Kummî’nin yorumlarında mezhebi kabullerinin etkisinde olduğu ve düşüncelerini birtakım rivayetler üzerinden Kur’ân’a söyletme çabasında olduğu anlaşılmaktadır.

⁶⁵⁹ Kummî, a.g.e., s. 660.

⁶⁶⁰ Kur’ân, Bakara Sûresi, Ayet 84.

⁶⁶¹ “*Vaktiyle sizden, birbirinizin kanlarını dökmeyeceğinize, birbirinizi yurtlarınızdan çıkarmayacağınıza dair de söz almıştık. Siz de kabullene geldiniz. Hâlâ da (buna) şahitlik ediyorsunuz. Sonra işte şimdi sizler birbirinizi öldürüyorsunuz; içinizden bir kesimi yurtlarınızdan sürüyor, onlara karşı kötülük ve düşmanlıkta birbirinize arka çıkıyorsunuz. Esirler olarak size geldiklerinde de fidye verip kendilerini kurtarıyorsunuz. Hâlbuki onları sürgün etmek size haram kılınmıştı. Yoksa siz kitabın bir kısmına inanıp bir kısmını inkâr mı ediyorsunuz? İçinizden bu şekilde davranan birinin dünya hayatındaki cezası ancak rezil rüsvâ olmaktır; kıyamet gününde ise onlar azabın en şiddetlisine itilirler. Allah sizin yapmakta olduğunuzdan habersiz değildir.*” Kur’ân, Bakara Sûresi, Ayet 84, 85.

⁶⁶² Bkz. Kummî, a.g.e., s. 49-52.

Kummî, kimi zaman tek tek kimi zaman ikişerli olarak eleştiri ve ithamlarda bulunduğu ilk halifelere yönelik düşüncelerini kimi zaman da toplu olarak dillendirmektedir. Örneğin, “*Bilin ki Allah’ın elçisi aranızdadır. Birçok durumda o sizin dediklerinizi yapsaydı işiniz kötüye giderdi, fakat Allah size imanı sevdirdi ve onu gönlünüze sindirdi; inkârcılığı, yoldan çıkmayı ve emre aykırı davranmayı da size çirkin gösterdi.*”⁶⁶³ ayetine dair yaptığı yorumda Ebû Abdullah’tan naklen aktarılan rivayette ayette, Allah tarafından sevdirilip gönüllere sindirilen “الإيمان” kelimesi ile Hz. Ali’nin kast edildiği, çirkin olarak gösterilen ve mealde “*inkarcılık, yoldan çıkma ve emre aykırı davranma*” şeklinde çevrilen “الْكُفْرَ وَالْفُسُوقَ وَالْإِصْيَانَ” ifadeleri ile “falan, falan ve falan kast edilmiştir” denmektedir.⁶⁶⁴ Burada önceki tutumlarından hareketle “falanların” ilk halifeleri nitelemek için kullanıldığını düşündürten Kummî’nin söz konusu ayeti “Allah Hz. Ali’yi gönüllerinize sindirip, onu size sevdirdi. Küfür fisk ve isyan ile özdeşleştirilen Ebû Bekir, Ömer ve Osman’ı da size çirkin gösterdi” şeklinde anlamlandırdığı görülmektedir. Felak sûresinin tefsirinde benzer bir yöntem izleyen Kummî bu kez meramını kronolojik sıra üzerinden ifade etmekte, söz konusu surenin ilk ayetine geçen ve sureye de ismini veren “*Felak*” kelimesi ile ilgili özetle şunları söylemektedir: Felak; Cehennemde bulunan, Cehennemliklerin onun sıcaklığının şiddetinden sakındıkları derin bir kuyudur. Felak kuyusu, Allah’tan nefes almak için izin istedi. Allah ona izin verince nefesinin sıcaklığının şiddetinden cehennem kül oldu. Bu kuyuda bir sandık var ki kuyudakiler de bu sandığın sıcaklığının şiddetinden Allah’a sığınır. Bu sandıkta altısı öncekilerden altısı sonrakilerden toplam on iki kişi bulunur. Öncekilerden olan altı kişi şunlardır; Hz. Adem’in oğlu Kabil, Hz. İbrahim’i ateşe atan Nemrut, Hz. Musa zamanındaki Firavun, Buzağıyı yapan Samiri, Yahudileri yahudileştiren (dinlerini tahrif eden), ve Hıristiyanları Hıristiyanlaştıranlar. sonrakilerden olan altı kişi; el-Evel, es-Sani, es-Salis, er-Rabi’, Haricilerin lideri ve Hz. Ali’nin katili İbn Mülcem Allah onlara lanet etsin.⁶⁶⁵ Kummî’nin burada merkum olarak verdiği kişilerden ilk üç kişi ile Ebû Bekir, Ömer ve Osman’ı kast etmiş olabileceği önceki kullanımlarından hareketle düşünülebilirken dördüncü olarak kimi kast ettiği ile ilgili net bir yargıda bulunmak mümkün değildir.

⁶⁶³ Kur’ân, Hucurât Sûresi, Ayet 7.

⁶⁶⁴ Kummî, a.g.e., s. 657.

⁶⁶⁵ Kummî, a.g.e., s. 774.

2.5.2.2. Aişe

Kummî'nin Kur'ân'ı şahıs merkezli değerlendirmeleri sonucu ortaya koyduğu eleştiri ve ithamlarından Hz. Peygamber'in eşleri de nasibini almaktadır. Özellikle Sebeb-i nuzûller üzerinden bazı ayetler Hz. Peygamber'in eşlerinden Aişe ile ilişkilendirilmektedir. *“O iftirayı atanlar içinizden bir gruptur. Bunu kendiniz için kötü sanmayın, aksine bu hakkınızda hayırlıdır. Onların her biri işlediği günahı yüklenecektir. İçlerinden günahın büyüğünü üstlenen için ise büyük bir azap vardır.”*⁶⁶⁶ ayetinin tefsirinde “amme/Ehl-i Sünnet bu ayetin Beni Mustalik gazvesinde Aişe'ye iftira atılması (ifk) üzerine⁶⁶⁷ indiğini söylemektedir. Fakkat hassa/Şia, Bu ayetin, münafık Aişe'nin Hz. Peygamber'in cariyesi Kıpti Mariye'ye⁶⁶⁸ (ö.16/637) iftira atması üzerine indiğini rivayet eder.” diyen Kummî, ayetin sebebi nüzülü olarak Ebû Cafer'den özetle şöyle bir nakilde bulunmaktadır: Hz. Peygamber'in oğlu İbrahim vefat ettiğinde Hz. Peygamber çok üzüldü. Bunun üzerine Aişe Hz. Peygamber'e, “ne diye bu kadar üzülyorsun o Cureyh'in oğluydu” dedi. Bunu duyan Hz. Peygamber Hz. Ali'yi çağırdı ve Ona Cureyh'i öldürmesini emretti. Hz. Ali elinde kılıcı, Cureyh'in yanına gitti. Cureyh hurma bahçesinde çalışmaktaydı. Cureyh, Hz. Ali'ye kapıyı açmak için gittiğinde Hz. Ali'nin yüzünden onun sinirlendiğini anladı. Kapıyı açmadan geri döndü. Hz. Ali peşinden atlayarak bahçeye girdi. Cureyh, korkudan hurma ağacına tırmandığında avret yeri Hz. Ali ye göründü, Hz. Ali onun çocuk sahibi olabilecek bir organının olmadığını anlayınca Resulullah'a dönüp durumu haber verdi. Bunun üzerine Hz. Peygamber Ehl-i Beytim'den* bu çirkinliği gideren Allah'a hamd olsun dedi.”⁶⁶⁹ Aynı olayı benzer ifadeler ile *“Ey iman edenler! Bilmeden birilerine zarar verip de sonra yaptığınıza pişman olmamanız için yoldan çıkmışın biri size bir haber getirdiğinde doğruluğunu araştırın”*⁶⁷⁰ ayetinin Sebeb-i nüzülü olarak da aktaran Kummî burada ise söz konusu yorumlarına Ebû Abdullah'tan naklen aktardığı rivayetle, Hz. Peygamber'in Hz. Ali'yi Cureyh'i öldürmek için göndermediğini, Aişe'nin

⁶⁶⁶ Kur'ân, Nûr Sûresi, Ayet 11.

⁶⁶⁷ Beni Mustalik Gazvesi diye bilinen seferde yaşananlar ve İfk Hadisesi ile ilgili Bkz. Seyfullah Kara, *“İfk Olayının Etkileri ve Olayla İlgili Ortaya Konan Tavırlar” Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 15 (2001), s. 343-382.; Mustafa Fayda, “İfk Hadisesi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 21, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, s. 507-509.

⁶⁶⁸ Mâriye bint Şem'ûn el-Kıbtıyye (ö. 16/637)

* Bu aktarımla Müellif önceki görüşü ile çelişecek şekilde Hz. Peygamber'in cariyesi Mariye'yi Ehl-i Beytinden saydığını dile getirmektedir.

⁶⁶⁹ Kummî, a.g.e., s. 457.

⁶⁷⁰ Kur'ân, Hucurat Sûresi, Ayet 6.

günahından dönmesini sağlamak için böyle bir yola başvurduğunu belirtmekte ve şöyle eklemektedir. Zira eğer “Hz. Ali Cureyh’i öldürmekle emrolunsaydı bunu gerçekleştirmeden dönmezdi” demiştir.⁶⁷¹ Birtakım rivayetler üzerinden söz konusu ayetlere getirilen yorumlar Kummî’nin “çok az kişi hariç Şia veya Ehl-i Sünnet’e mensup pek çok âlim tarafından iftiraya uğrayan kişi olarak görülen”⁶⁷² Aişe’yi, Mariya’ya iftira atmakla itham ettiği görülmektedir. Kummî, Hz. Aişe’yi sadece Hz. Peygamber’in eşi/cariyesi Mariya’ya iftira atan müfteri bir münafık olarak lanse etmekle yetinmemiş, Hz. Peygamber’in eşlerine bir dizi uyarılar içeren ayetleri kendisinde barındıran Ahzap sûresinin “*Ey Hz. Peygamber hanımları! Sizden kim açık bir hayâsızlık yaparsa onun cezası ikiye katlanır, bu Allah için kolay bir şeydir.*”⁶⁷³ ayetinde hayâsızlık olarak anlamlandırılan “فَاحْشَةً” kelimesini Ebû Abdullah’tan naklen, “silahlı ayaklanma, kılıçla savaş”⁶⁷⁴ şeklinde anlamlandırmakla, açıkça belirtilmese de Aişe’nin, Cemel savaşındaki konumuna göndermede bulunulduğunu düşündürmektedir. Zira Hz. Peygamber’in eşlerinden Aişe dışında böyle bir işe girişen kimsenin varlığı bilinmemektedir. Kummî benzer bir yaklaşımı farklı ayetlerde de göstermektedir. “*Altı üstüne getirilmiş şehirleri de O helâk etti*”⁶⁷⁵ ayetine dair “Altı üstüne getirilen şehir Basra’dır. Bunu delili Hz. Ali’nin onlara “ey Basralılar, ey altı üstüne getirilen şehrin halkı ey kadının askerleri...” diye devam eden hitabıdır⁶⁷⁶ diyen Kummî, “*Firavun, ondan öncekiler ve altı üstüne getirilen şehirler (halkı) hep o günahı işlediler.*”⁶⁷⁷ ayetinde de “altı üstüne getirilen şehrin “مُؤْتَفِكَاتٌ” Basra, “خَاطِنَةٌ” günah işleyen, hataya düşen de “fulane”dir.” demektedir.⁶⁷⁸ Burada müenes sığa kullanılmış olması ve Basra ilişkisi kurulmasında “Basralıların Cemel savaşında Hz. Aişe’ye verdiği destekten”⁶⁷⁹ dolayı ayetlerde geçen nitelemelere maruz kalmış olabileceklerini akla getirmektedir.

Görüldüğü gibi Kummî, farklı ayetlere dair yorumlarında kimi zaman açıkça kimi zaman da ima yoluyla Aişe’ye yönelik oldukça ağır ithamlarda bulunmaktadır. Söz

⁶⁷¹ Bkz. Kummî, **a.g.e.**, s. 657.

⁶⁷² Fayda, a.g.m., s. 507.

⁶⁷³ **Kur’ân**, Ahzap Sûresi, Ayet 30.

⁶⁷⁴ Kummî, **a.g.e.**, s. 543.

⁶⁷⁵ **Kur’ân**, Necm Sûresi, Ayet 53.

⁶⁷⁶ Kummî, **a.g.e.**, s. 674.

⁶⁷⁷ **Kur’ân**, Hakka Sûresi, Ayet 9.

⁶⁷⁸ Kummî, **a.g.e.**, s. 719.

⁶⁷⁹ Ethem Rûhi Fırlalı, “Cemel Vak’ası”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 7, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, s. 321, 322.

konusu yorumların tarihte yaşanan birtakım olaylar etkisinde gerçekleştiği düşünülmektedir. Bu yorumların merkezinde her ne kadar Aişe bulunuyor olsa da bir şekilde Hz. Ali'nin de olaylara dahil edildiği görülmektedir ki bu da ilgili yorumların imamet/hilafet merkezli gelişen anlaşmazlıklardan beslendiğini düşündürmektedir.

2.5.2.3. Hafsa

Kummî, Hz. Peygamber'in eşlerine yönelik eleştiri ve ithamlarına Aişe ile beraber Hafsa da payını almaktadır.

“Ey Peygamber! Allah'ın sana helâl kıldığını, eşlerini hoşnut etmek arzusuyla niçin kendine haram kılıyorsun? Bununla beraber Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir. Allah size (belli durumlarda) yeminlerinizi çözmeyi meşrû kılmıştır. Allah sizin yardımcınızdır; O bilendir, hikmet sahibidir.”⁶⁸⁰

ayetlerinin sebebi nüzülü olarak dile getirdiği olaylarda Hz. Peygamber'in eşlerinden Hafsa'yı (ö. 45/665 [?]) da eklemekte olayın karakterlerinden birisinin de yine Mariye olduğu görülmektedir. Söz konusu ayetlere dair Kummî özetle şunları aktarmaktadır: Resulullah eşlerinin evlerindeyken Mariye'de hizmetleri için onunla bulunurdu. Hafsa'nın evinde bulunduğu bir gün Hafsa bir iş için dışarı çıkınca Hz. Peygamber Mariye ile beraber oldu. Hafsa eve döndüğünde Hz. Peygamber'in Mariye ile beraber olduğunu anlayarak; “ya resulullah, benim günümde benim evimde benim yatağımda Mariye ile beraber oldun” diyerek Resulullah'a sitem edince Hz. Peygamber çok utandı ve Mariya'yı kendisine haram kıldığını bir daha asla onunla beraber olmayacağını söyledi. Bu olay üzerine Resulullah Hafsa'ya “sana bir sır vereceğim, eğer sen onu kimse ile paylaşırsan Allah'ın meleklerin ve tüm insanların laneti sana olur” dedi. Hafsa sırrı söylemesini isteyince Hz. Peygamber, “benden sonra Ebû Bekir ondan sonra da baban halife olacak” dedi. Hafsa “bunu sana kim haber verdi” diye sorunca Hz. Peygamber, “Allah” dedi. Hafsa bunu hemen Aişe'ye haber verdi. Aişe de Ebû Bekir'e haber verince Ebû Bekir Ömer'e gelerek “Aişe bana Hafsa'nın ona bir şeyler söylediğini haber verdi. Ama ben onun sözüne güvenmiyorum. Sen bir Hafsa'ya sor” dedi. Ömer Hafsa'ya, “Aişe'nin senin ona haber verdiğini söylediği şey nedir” diye sorunca Hafsa bunu inkâr etti ve “ben ona bir şey söylemedim” dedi. Ömer, eğer bu

⁶⁸⁰ Kur'ân, Tahrîm Sûresi, Ayet 1, 2.

gerçekse haber ver ki biz onlardan öne geçelim deyince Hafsa, evet Resulullah bana böyle dedi diyerek olayı anlattı. Bunun üzerine Cebrail Hz. Peygamber'e bu sureyle gelerek Hz. Peygamber'in yemininden dönebileceğini haber verdi ve Aişe ile Hafsa'ya

“İkiniz de Allah'a tövbe ederseniz (çok iyi olur), çünkü kalpleriniz eğrilmişti. Ama Hz. Peygambere karşı bir dayanışma içine girecek olursanız bilin ki herkesten önce Allah onun dostu ve koruyucusudur, sonra da Cebrâil ve iyi müminler. Melekler de bunların ardından onun yardımcısıdır”⁶⁸¹

ayeti ile uyarıda bulundu. Kummî, âdeti olduğu üzere Hz. Ali'ye ayetin yorumunda yine bir yer açmış ve “ayette Hz. Peygambere yardım edeceği ifade edilen “iyi müminler” den kasıt Hz. Ali'dir” demiştir. Ayetin devamında gelen “Eğer sizi boşayacak olursa rabbi ona, sizin yerinize sizden daha iyi olan, Allah'a teslimiyet gösteren, yürekten inanan, içtenlikle itaat eden, tövbe eden, kulluk eden, dünyada yolcu gibi yaşayan, dul ve bâkire eşler verebilir.”⁶⁸² ayetinde “بَكْرَة bakire” kelimesinden hareketle “bu ayette muhatap Aişe'dir. Çünkü Hz. Peygamber'in eşlerinden bakire olarak onunla evlenen sadece Aişe'dir” demektedir.⁶⁸³ Kummî'nin söz konusu yorumlarından; Hafsa'nın Hz. Peygamber'in uyarısına rağmen onun sırrını muhafaza etmediğini dolayısıyla, Allah'ın meleklerin ve tüm insanların lanetine duçar olduğu, Hz. Aişe'nin babası tarafından dahi sözüne güvenilmeyen birisi olduğu imajı çizilmektedir. Her ne kadar Tahrim sûresinin ilgili ayetlerinin Aişe ve Hafsa ile ilgili olduğuna dair birtakım rivayetler varsa da Kummî'nin naklettiği Sebeb-i nuzül kabulü mümkün olmayan iddialar ve ithamlar içermektedir. Hz. Peygamber'in eşlerinden özellikle ilk iki halifenin kızları olan Aişe ve Hafsa'nın son derece yakışıklı bir biçimde olayların merkezine yerleştirilmiş olması ve ilgili ayetlere dair yorumlarda dolaylı olarak da olsa Hz. Ali'nin olaya dahil edilmiş olması Kummî'nin bu yorumlarında hilafet/imamet meselesinin etkisinde olduğunu akla getirmektedir.

2.5.2.4. Talha ve Zübeyr

Kummî, İsra sûresinde geçen bazı ayetleri de Hz. Ali'ye muhalefet merkezli gelişen Cemel olayı ile ilişkilendirmekte ve Allah bu ayetler ile Muhammed ümmetine

⁶⁸¹ Kur'ân, Tahrim Sûresi, Ayet 4.

⁶⁸² Kur'ân, Tahrim Sûresi, Ayet 5.

⁶⁸³ Kummî, a.g.e., s. 710, 711.

hitap ediyor diye başladığı ayet yorumunu şöyle devam ettirmektedir: “*Yeryüzünde mutlaka iki defa fesat çıkaracaksınız çok böbürleneceksiniz.*”⁶⁸⁴ ayetindeki iki fesat, Hz. Ali’nin hilafetine dair verilen sözün bozularak Ebû Bekir ve Ömer’in halife seçilmesi olarak yorumlanmış ardından gelen “Bu iki fesattan ilkinin “Cemel” zamanı gelince üzerinize güçlü kuvvetli kullarımızı “Hz. Ali ve arkadaşlarını” gönderdik. Bunlar, evlerin arasında dolaşıp köşe bucak her tarafı aradılar. “*Yani sizi öldürdüler*”⁶⁸⁵ şeklinde Cemel olayı ile ilişkilendirilerek açıklanmıştır.⁶⁸⁶ Benzer bir yaklaşımı “*Şayet antlaşma yaptıktan sonra yeminlerini bozarlar ve dininizi karalamaya kalkıştırlarsa, siz de küfrün elebaşlarıyla vuruşun; çünkü onların yeminleri yok sayılır. (Böyle yaparsanız) belki vazgeçerler.*”⁶⁸⁷ ayeti ile ilgili olarak da ortaya koyan Kummî, “Bu ayet Cemel savaşına katılanlar hakkında indi. Cemel günü Hz. Ali’nin “vallahı ben bu sadakatsiz/güvenilmez toplum ile ancak Allah’ın ayeti ile savaşıyorum” diyerek bu ayeti okuduğunu, Ayrıca Hz. Ali’nin Zehra Hutbesinde; “vallahı Resulullah pek çok kez bana; “ya Ali benden sonra sen, sadakatsizlerle, düzenbazlar ile haktan sapanlar ile savaşacaksın” dedi. Ben Resulullah’ın emrine uyuyorum” dediğini aktarmaktadır.⁶⁸⁸ Farklı ayetlere dair yorumlarında da Cemel savaşını merkeze alan Kummî “*Bizim ayetlerimizi asılsız sayanlar, büyüklenip onlardan yüz çevirenler var ya, işte onlara göğün kapıları açılmayacak ve onlar, deve iğne deliğinden geçinceye kadar cennete giremeyeceklerdir! Suçluları işte böyle cezalandırırız!*”⁶⁸⁹ ayetini Ebû Cafer’den nakledilen rivayet ile açıklamakta ve onun “bu ayet Talha ve Zübeyr hakkında inmiştir. Deve onların devesidir” dediğini aktarmaktadır.⁶⁹⁰ Benzer şekilde “*Sadece içinizden zulmedenlere dokunmakla kalmayacak olan fitneden sakının ve bilin ki Allah’ın cezası şiddetlidir.*”⁶⁹¹ ayetinin de Hz. Ali ile savaşan ve ona zulüm eden Talha ve Zübeyr hakkında indiğini söylemektedir.⁶⁹²

⁶⁸⁴ **Kur’ân**, İsrâ Sûresi, Ayet 4.

⁶⁸⁵ **Kur’ân**, İsrâ Sûresi, Ayet 5.

⁶⁸⁶ Kummî, **a.g.e.**, s. 376.

⁶⁸⁷ **Kur’ân**, Tevbe Sûresi, Ayet 12.

⁶⁸⁸ Kummî, **a.g.e.**, s. 260.

⁶⁸⁹ **Kur’ân**, A’raf Sûresi, Ayet 40.

⁶⁹⁰ Kummî, **a.g.e.**, s. 215.

⁶⁹¹ **Kur’ân**, Enfâl Sûresi, Ayet 25.

⁶⁹² Kummî, **a.g.e.**, s. 250. Müllif farklı ayetleri de Hz. Ali’ye muhalif duruşları ile bilinen Talha ve Zübeyr ile ilişkilendirmektedir. Örneğin; “*Resûlullah’ı üzmeye hakkınız yoktur, kendisinden sonra ebedî olarak eşleriyle de evlenemezsiniz, sizin bunu yapmanız Allah katında büyük bir günahdır.*” **Kur’ân**, Ahzap Sûresi, Ayet 53. Ayetinin Talha’nın Hz. Peygamber’in vefatından sonra onun eşleri ile evleneceğini söylemesi üzerine indiğini söylemekte; Talha’ya “Muhammed bizim kadınlarımız ile

2.5.2.5. Muaviye

Kummî'nin ikaz ve kınama içerikli kimi ayetleri **Muaviye b. Ebû Süfyan** ile ilişkilendirdiği görülmektedir. Örneğin, “*Eğer bir topluluğun antlaşmayı bozacağından endişe edersen antlaşmayı derhal sona erdirdiğini onlara açıkça bildir. Allah ahdini bozanları asla sevmez.*”⁶⁹³ ayetinin Hz. Ali'ye ihanet etmesinden dolayı Muaviye hakkında indiğini söylemektedir.⁶⁹⁴

Kummî,

*“İnsanlardan öylesi vardır ki dünya hayatı konusundaki sözleri senin hoşuna gider; o, hasımların en yamanı olduğu halde kalbinde olana Allah'ı şahit de tutar. Hâkimiyeti ele aldığı anda ise ülkede bozgunculuk çıkarıp ürünleri ve nesilleri yok etmeye çalışır. Allah bozgunculuğu sevmez.”*⁶⁹⁵

ayetlerinin tefsirinde “Burada “الْحَرْثُ” kelimesi din, “النَّسْلُ” kelimesi insanlar manasındadır. Bu ayetin Muaviye hakkında indiği söylenmiştir” demekte olup; “İnsanlardan öylesi de vardır ki, kendisini Allah'ın hoşnutluğunu kazanmaya adanmıştır. Allah, kullarına çok şefkatlidir.”⁶⁹⁶ ayetinin ise Hz. Ali hakkında indiğini söylemektedir.⁶⁹⁷ Kummî, Kıyâmet sûresinde; “*Vaktiyle o hakka inanmamış, namaz da kılmamıştı. Aksine inkâr etmiş, haktan yüz çevirmişti. Sonra da çalım sata sata yürüyüp yandaşlarına gitmişti.*”⁶⁹⁸ şeklinde tasvir edilen kişinin Muaviye b. Ebû Süfyan olduğunu söylemekte, Gadir günü Allah'ın Hz. Ali ile ilgili emri insanlara ulaştığında; Muaviye'nin, Muğire bin Şube ve Ebû Musa el-Eşa'ri'yi (ö. 42/662-63) yanına alarak havalı bir edayla kavminin yanına gidip “biz asla Ali'nin velayetini kabul etmeyecek ve Muhammed'in O'nun hakkında söylediklerine de inanmayacağız” dediğini ileri sürmektedir.⁶⁹⁹ Muaviye ile ilişkilendirilen ayetlerin genel olarak yönetim ile ilgili yorumlandığı görülmektedir. Nitekim Kummî'nin çeşitli rivayetler üzerinden Cin

evleniyor bize ise kendi kadınları ile evlenmemizi yasak kılıyor” şeklinde çirkin sözler nispet etmektedir. Bkz. Kummî, **a.g.e.**, s. 546.; Yine Hz. Osman için naklettiğine benzer bir olayı Zübeyr içinde nakletmekte birisi ile arasında çıkan arazi anlaşmazlığında Zübeyr'in Yahudi İbn Ebi Şeybe'nin hakemliğini Hz. Peygamber'in hükmüne tercih ettiğini Bunun üzerine **Kur'ân**, Nisa Sûresi, Ayet 60-63. Ayetlerin indiğini söylemektedir. Bkz. Kummî, **a.g.e.**, s. 135, 136.

⁶⁹³ **Kur'ân**, Enfal Sûresi, Ayet 58.

⁶⁹⁴ Kummî, **a.g.e.**, s. 256.

⁶⁹⁵ **Kur'ân**, Bakara Sûresi, Ayet 204, 205.

⁶⁹⁶ **Kur'ân**, Bakara Sûresi, Ayet 207.

⁶⁹⁷ Kummî, **a.g.e.**, s. 68.

⁶⁹⁸ **Kur'ân**, Kıyâmet Sûresi, Ayet 31-33.

⁶⁹⁹ Kummî, **a.g.e.**, s. 731.

sûresinde geçen kimi ayetlere getirdiği açıklamalarda söz konusu durum daha açık bir şekilde kendini göstermektedir. Şöyle ki; *“Bilmiyoruz, yeryüzündekiler hakkında bir kötülük mü murat edildi yoksa rableri onlar için bir iyilik mi diledi?”*⁷⁰⁰ ayeti ile ilgili Ebû Abdullah; *“Hayır vallahi onlar Hasan b. Ali’yi bırakıp Muaviye’ye biat ettikleri zaman onlar için kötülük murat edilmiştir”* dedi.⁷⁰¹ *“Boyun eğenler doğru yolu hedeflemişlerdir.”*⁷⁰² Cafer b. Muhammed, *“Bizim velayetimizi kabul edenler doğru yola ulaşmayı hedeflemişlerdir.”* *“Hak yoldan sapanlar ise cehennemden yakıtı olmuşlardır.”*⁷⁰³ Onlar Muaviye ve arkadaşlarıdır. *“Eğer kullarımız doğru yolda giderlerse onlara bol (su) rızık veririz.”*⁷⁰⁴ *“Doğru yol Hz. Ali’nin velayetidir”* demektedir *“o halde Allah’ın yanına katarak hiçbir kimseye yalvarmayın.”*⁷⁰⁵ ayetinden kasıt *“Hz. Peygamber ailesinin yanında başka kimseyi veli olarak almayın. Onlar dışındakilerin veli edinilmemesi gerektiğidir. Kim Hz. Ali’nin velayeti ile ilgili itaatten kaçınırsa o ebedi olarak cehennem ateşinde kalacaktır. “Sonunda tehdit edildikleri azabı gördükleri zaman yani ölüm ve kıyamette kimin yardımcılarının daha güçsüz ve sayıca daha az olduğunu anlayacaklar.”*⁷⁰⁶ Yani, falan, falan, falan, Muaviye, Amr b. As ve Kureyşin kindarları kimin sayıca az ve güçsüz olduğunu anlayacaklar.⁷⁰⁷ Burada Muaviye ve Amr b. As Kummî tarafından ismen zikr edilmekte iken *üç falan* ile ilk üç halifenin kast edildiği düşünülmektedir. Kummî çeşitli ayetlere getirdiği yorumlar üzerinden Muaviye’ye yönelik ithamlarda bulunmakta ise de onunla ilgili düşüncesi Hakkâ Sûresi ayetlerine getirdiği yorumlarda tam olarak kendini göstermektedir. *“Kitabı sol tarafından verilene gelince o, “Keşke” der, “Bana kitabım verilmeseydi de hesabımın ne olduğunu bilmeseydim”*⁷⁰⁸ bu ayet Muaviye hakkında inmiştir. O Şöyle diyecek; *“Keşke ölümüm her şeyi bitirseydi! Malım bana hiç fayda sağlamadı; Güç ve saltanatım elimden çıkıp gitti.”*⁷⁰⁹ şeklinde azap içerikli ayetler direkt olarak Muaviye ile ilişkilendirilmiştir.⁷¹⁰ Kişinin amel defterinin sol tarafından verilmesi onun dünya hayatında Allah’ın emrine uygun hareket etmediğini, dürüst ve erdemli bir hayat

⁷⁰⁰ Kur’ân, Cin Sûresi, Ayet 10.

⁷⁰¹ Kummî, a.g.e., s. 726.

⁷⁰² Kur’ân, Cin Sûresi, Ayet 14.

⁷⁰³ Kur’ân, Cin Sûresi, Ayet 15.

⁷⁰⁴ Kur’ân, Cin Sûresi, Ayet 16.

⁷⁰⁵ Kur’ân, Cin Sûresi, Ayet 18.

⁷⁰⁶ Kur’ân, Cin Sûresi, Ayet 24.

⁷⁰⁷ Bkz. Kummî, a.g.e., s. 725.

⁷⁰⁸ Kur’ân, Hâkka Sûresi, Ayet 25, 26.

⁷⁰⁹ Kur’ân, Hâkka Sûresi, Ayet 27-29.

⁷¹⁰ Kummî, a.g.e., s. 719, 720.

yaşamadığını gösterir. Bu durumdaki biri dünyada yaptıklarını amel defterinde gördüğünde cezalandırılacağını anlar, amel defterinin kendisine verilmesini ve içinde yazılmış olanları görmek istemez, ölümle her şeyin bitmiş olmasını temenni eder. Onun dünyada helâl haram demeden biriktirmiş olduğu malı da kendisine verilecek cezayı önlemeyecektir. Artık mal, mülk, saltanat, makam, güç vb. dünyaya ait ne varsa hepsi yok olup gitmiş, sadece insanın olumlu veya olumsuz inanç ve amelleri kalmıştır.”⁷¹¹ Kummî mezkûr ayetleri Muaviye ile ilişkilendirerek onun ahirette, yukarıda özetlenen durumları yaşayacağını ima etmiş ve surede

*“Onu yakalayıp bağlayın; Sonra onu alevli ateşe atın! Sonra da (diğerleriyle birlikte) onu yetmiş arşın uzunluğunda bir zincire dizin! Çünkü o, ulu Allah’a iman etmezdi; Yoksulu doyurmaya teşvik etmezdi. Bu sebeple bugün burada onun candan bir dostu yoktur. Yananların akıntısından başka yiyeceği de yoktur! Onu da günahkârlardan başkası yemez.”*⁷¹² şeklinde anlatılan cezalara duçar olacağını söylemektedir.⁷¹³

Tefsiru’l-Kummî’de pek çok ayet şahıs merkezli ele alınmış özellikle imamet ve hilafet merkezli gelişen tarihi olaylar etkisinde yorumlanmıştır. Bu bağlamda özellikle tehdit ve aşağılama içerikli pek çok ayet imamet/hilafet hakkını Hz. Ali ve oğullarından zulmen gasp ettikleri iddia edilen ilk üç halife ile veya bu konuda onlara destek oldukları düşünülen sahabeler ile ilişkilendirilmiştir. Kimi zaman ayrı ayrı zikr edilen sahabeler kimi zamanda toplu olarak zikredilmişlerdir. Bu anlayışla yapılan yorumlarda Şeriatî’nin ifadesiyle adeta Kur’ân’ın baştan sona Hz. Peygamber’in etrafında bulunan birkaç kişiyi övüp yüceltmek ve birkaçını da tahkir ve kötülemekten ibaret bir kitap olduğu düşüncesi ortaya çıkmaktadır. Bunu da Kur’ân, güya dolaylı ve kinayeli bir dil ile ortaya koymaktadır. Bu dil öyle bir dildir ki yerilen ve övülenlerin kendileri bile kimin kast edildiğini anlamamaktaydılar(!)⁷¹⁴

Kummî tarafından,

“Yahut dalga, üstünde yine dalga, onun üstünde de bulutla (kara bulut gibi bir dalga ile) kaplı büyük bir denizdeki karanlıklar gibidir; birbiri

⁷¹¹ Karaman, Çağrıcı, vd., a.g.e., Cilt 5, s. 447.

⁷¹² Kur’ân, Hâkka Sûresi, Ayet 30-37.

⁷¹³ Kummî, a.g.e., s. 720.

⁷¹⁴ Ali Şeriatî, Kur’ân’a Bakış, Hicabi Kırılmaç, Ejder Okumuş, vd. (çev.), Ankara: Fecr Yayınları, 2015, s. 56, 57.

üzerinde karanlıklar! Neredeyse elini çıkarsa onu göremeyecek. Allah bir kimseye ışık vermezse onun aydınlıktan asla nasibi yoktur.”⁷¹⁵

ayetine getirilen yorum Tefsiru'l-Kummî'de gerek işari tefsirin ne derece kullanıldığı gerekse de şahıslara yöneltilen eleştiri ve ithamların hangi muharrir güç ile ortaya koyduğuna örneklik etmektedir. Söz konusu ayet Ebû Abdullah'tan nakledilen rivayet ile şöyle açıklanmaktadır. “Ayette geçen ifadelerden “ظلمات” ile “falan (Ebû Bekir) ve falan (Ömer) “فِي بَحْرِ لُجِّي يَعْشِيهِ مَوْجٌ” ile Na'sel (Osman), “مِنْ فَوْقِهِ مَوْجٌ” ile Talha ve Zübeyir, “ظلماتٌ بَعْضُهَا فَوْقَ بَعْضٍ” ile Muaviye, Yezit ve Ümeyyeoğulları fitnesi kast edilmektedir. Öyle ki bir kimse elini çıkardığında onların meydana getirdiği fitnenin karanlığından elini dahi göremeyecektir.” Şeklinde izah edilmekte, ardında ayette ifade edildiği üzere karanlıklardan çıkmak için ihtiyaç duyulan nurun Fâtıma'nın evlatlarından olan imamlar olduğu belirtilmekte ve “o gün nurlarının (kendileriyle beraber) önlerinde ve sağ yanlarında yürümekte olduğunu görürsün”⁷¹⁶ ayeti buna delil olarak zikredilmektedir.⁷¹⁷ Mezhebin imamet doktrini çerçevesinde gelişen bir yorum olduğu açık olan mezkûr yorumun bir benzeri de “Söylemediklerine dair Allah adına yemin ediyorlar. Oysa inkârcılık içeren sözü söylemişler, Müslüman olduklarını beyan ettikten sonra inkârcılığa sapsınlar ve başaramadıkları o işe yeltenmişlerdir.”⁷¹⁸ ayetine dair getirilen açıklamada görülmektedir. Söz konusu ayet ile ilgili olarak şunlar aktarılmaktadır: “Bu ayet “yönetim işinin Haşimoğullarına bırakılmayacağına dair yemin edenler” hakkında indirildi ki o küfr kelimesidir. Sonra Resulullah'ı öldürmek için başarısızlıkla sonuçlanan bir pusu kurdular ki bu ayette “Başaramadıkları işe yeltenmişlerdi” şeklinde ifade edilmiştir. Cafer bin Muhammed, Resulullah Gadir günü Hz. Ali'nin velayetini ilan ettiğinde onun karşısında yedi münafık bulunuyordu. Onlar, falan (Ebû Bekir) ve Falan (Hz. Ömer), Abdurrahman b. Avf, Sad b. Ebû Vakkas, Ebû Ubeyde, Ebû Huzeyfe'nin azatlısı Salim ve Muğire b. Şube. Bunlar yönetim işini Haşimoğullarına/Hz. Ali'ye bırakmayacaklarını söylediler. Cebrail Hz. Peygamber'e gelip sözlerini haber verince de ayette ifade edildiği üzere o sözleri “Söylemediklerine dair Allah adına yemin ediyorlar”dı.⁷¹⁹ Görüldüğü gibi gerek bireysel olarak gerekte toplu bir şekilde sahabelere yönelik getirilen yorumlar kahir ekseriyetle imamet/hilafet

⁷¹⁵ Kur'ân, Nûr Sûresi, Ayet 40.

⁷¹⁶ Kur'ân, Hadid Sûresi, Ayet 12.

⁷¹⁷ Kummî, a.g.e., s. 463.

⁷¹⁸ Kur'ân, Tevbe Sûresi, Ayet 74.

⁷¹⁹ Kummî, a.g.e., s. 277.

eksenli olup olumsuz görüşler genel olarak Hz. Ali'nin hilafetine engel olduğu düşünülen kişilere yönelik ortaya konulmaktadır.

Tefsiru'l-Kummî'de pek çok ayet kişi merkezli yorumlanmaktadır. Kişi merkezli geliştirilen yorumlar genel olarak Şia mezhebinde en önemli inanç esası olarak kabul edilen imamet merkezli gelişmiştir. İmamet/hilafetin Hz. Ali ve oğullarına ait olduğu inancı ve bunun tarihi seyir içinde bir türlü mezhep mensuplarının istediği düzeyde gerçekleşmemiş olması durumu nerdeyse tüm konularda olduğu gibi sahabe telakkisinde de belirleyici bir rol oynamıştır. Ayetlere getirilen yorumların birçoğunda bu etki açıkça görülmekte olup, iyilik, güzellik ve mükâfatlar ile ilgili olan neredeyse tüm ayetler Ehl-i Beyt ve taraftarları ile ilişkilendirilmişken, kötülük, azarlama, hoşnutsuzluk ve ceza içerikli ayetlerin de pek çoğu yer yer kâfir veya münafıklar ile ilgili oldukları açık olmalarına rağmen başta imamet/hilafet hakkı olmak üzere Ehl-i Beytin haklarını gasp eden ve onlara zulümdenler olarak tasvir edilen sahabeler ile ilişkilendirilmiştir. İlk üç halifeye yönelik ithamlar daha çok birtakım lakaplar üzerinden dile getirilmişken diğer sahabelere yönelik olanlar açıkça isimleri zikredilmek suretiyle ortaya konulmuştur. İmamet merkezli iki ayrı klik olarak değerlendirilmeye tabi tutulan sahabelerin bir grubu masumiyet ve adalet vasıfları izafe edilmeye vardırılabilecek derecede alabildiğince yüceltilirken öte taraftan diğer grup yer yer küfür, nifak, isyan ve adaletsizlikle itham edilmektedir. Bu konuda iki ayrı uca savrulduğu görülen Kummî'nin şahıs merkezli yorumlarında neredeyse düelektik bir anlayışı benimsediği görülmektedir. Nitekim kişi merkezli yorumlarında taraflardan birisi tüm hatalardan beri bembeyaz olarak sunulmuşken, öteki olarak görülenler ise karanlıklar içinde bocalayan kapkara bir tablo ile resmedilmektedir. Bu düşünceler Kummî tarafından genellikle rivayetler üzerinden dile getirilmiş, yer yer ayetlerde geçen birtakım kelimelere zihin dünyasına uygun anlamlar tayin etmekten geri durulmamıştır. Sebebi nüzul olarak sunulan pek çok olay tarihte yaşanmış olaylar üzerinden ayetlerin manipüle edilmesi veya düşüncelerin Kur'ân'a söylenmesi olarak algılanabilecek bir anlayışın ortaya koyulduğunu düşündürmektedir. Söz konusu yorumlarda mezhebi saiklerin etkisi yadsınamaz bir durum olarak ortaya çıkmaktadır.

2.6. KUR'ÂN-I KERİM'İN TAHRİF OLDUĞU İDDİASI

Tahrif h/r/f kökünden türemiş olup sözlükte *meyletmek, yönelmek, sapmak, bir anlama gelen bir kelimenin anlamını benzer anlamlar ile değiştirmek* gibi manalara gelir. Kelimenin aslı inhiraf olup *bir şeyi bozmak, değişikliğe tabi tutmak, saptırmak* anlamlarını ifade etmektedir. Bir şeyi tahrif etmek onu eğip bükmezdür ki bu, sözü iki anlama gelebilecek şekilde ortaya koymaktır. Tahrif kelimesinin manayı değil lafzi değiştirmek manasında kullanıldığı da söylenmiştir.⁷²⁰ Kur'ân'da tahrif kelimesi Ehl-i Kitap ile ilgili olarak; kelimelerin anlam ve bağlamlarını çarpıtma yoluyla ilahi kelâmı tahrif ettiklerini açıklamak üzere farklı ayetlerde kullanılmaktadır. Kur'ân-ı Kerim'de Ehl-i Kitap'ın kendilerine inen kitaplar ile ilgili yaptığı tahrif farklı ayetlerde dile getirilmektedir. “*Oysa onlardan bir zümre, Allah'ın kelâmını işitirler; sonra o kelâmı iyice anlamış olmalarına rağmen yine de bile bile onu tahrif ederlerdi.*”⁷²¹ ayetinde bilinçli bir anlam değişikliği yaptıkları ifade edilmişken “*Yahudilerden bir kısmı kelimeleri yerlerinden saptırıyorlar.*”⁷²² “*Onlar kelimelerin yerlerini değiştiriyorlar.*”⁷²³ “*Onlar kelimeleri konulduğu anlamlarından kaydırıp değiştirirler.*”⁷²⁴ ayetlerinde Ehl-i Kitabın kelimelerin yerlerinde ve anlamlarında birtakım değişiklikler yapmak suretiyle tahrifte buldukları ifade edilmiştir. Ayrıca Kur'ân'da bu bağlamda kullanılan “tebdîl, leyy (dili eğip bükme), kitmân (gizlemek) ve nisyan” gibi bazı ifadelerde bu kapsamda değerlendirilebilir.⁷²⁵ Kur'ân'ın tahrifi genel olarak ya anlam yönünden tahrif ya da lâfzî tahrif olmak üzere iki farklı şekilde incelenebilir. Kimi Şîf çevrelerce Kur'ân'ın her iki tahrif çeşidine de uğradığı kabul edilmektedir. Bu düşüncenin oluşmasında mezhebi birtakım inançlara nistan mesnet bulma çabası etkili olmuştur.⁷²⁶ Genel olarak Şia içinde; mevcut mushaf'ın dışında başka bir mushaf'ın olduğu, Kur'ân'a alınmayan bazı surelerin varlığı ve mevcut mushaf'ın ayetlerinde değişiklikler yapıldığı şeklinde üç farklı tahrif iddiası

⁷²⁰ Ezheri, **a.g.e.**, Cilt 5, s. 12.; İbn Manzûr, **a.g.e.**, Cilt 2, s. 1139, 1140.; İsfahânî, **a.g.e.**, s. 228., Cürçânî, **a.g.e.**, s. 53.

⁷²¹ **Kur'ân**, Bakara Sûresi, Ayet 75.

⁷²² **Kur'ân**, Nisa Sûresi, Ayet 46.

⁷²³ **Kur'ân**, Mâide Sûresi, Ayet 13.

⁷²⁴ **Kur'ân**, Mâide Sûresi, Ayet 41.

⁷²⁵ Muhammet Tarakçı, “Tahrif”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 39, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, s. 422.

⁷²⁶ Şaban Karataş, **Şia'da ve Ehl-i Sünet'te Kur'ân Tasavuru**, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017, s. 69.

dillendirilmektedir.⁷²⁷ Eş'ari, Şia'nın bir kısmının; Kur'ân'dan bazı ayetlerinin çıkarıldığını kabul ettiklerini ve Kur'ân'ın çoğunun yok olduğunu, yok olan kısımlarının imamlar tarafından ilim olarak ihata edildiğini iddia etmekte iken başka bir kısmının da Kur'ân'ın herhangi bir tebdil ve tağyire uğramadan korunduğuna inandıklarını söylemektedir.⁷²⁸

Tahrif kavramı kimi Şîî âlimler tarafından Kur'ân-ı Kerim için kullanılmakta ve Kur'ân'ın metninde tahrif olduğu ileri sürülmektedir. Tarihi seyirle beraber Kur'ân'ın tahrifi bağlamında, Kur'ân'da tahrifin vuku bulduğunu söyleyen ahbariler ve buna karşı çıkan usuliler olmak üzere Şia içinde iki farklı ekol oluşmuştur. Bu iki ekolün etkisi ile pek çok eser kaleme alınmış olup özellikle ahbari ekole mensup olan kişiler tarafından yazılan eserlerde Kur'an'ın tahrif edildiği, onda fazlalık ya da eksiklikler olduğu iddia edilmektedir. Bu tarz iddiaların ortaya atılmasında ahbari ekol mensuplarının imamların otoritelerine bağlılıktaki katı tutumu ve mutlak bağlılık düşünceleri ile aktarılan rivayetlerin etkisi olmuştur. Nitekim söz konusu ekol mensupları nasları anlama ve yorumlama hususunda imamlara ait haberleri yegâne kaynak olarak kabul etmektedirler.⁷²⁹ Kur'ân'ın tahrif olduğu konusu özellikle ahbari ekol mensuplarınca kabul edilmekte olup bu konu ile ilgili kimileri tarafından müstakil eserler kaleme alınmışken kimileri de eserlerinde bu iddiaları dillendirmekte ve bu minvalde rivayetler nakletmektedir. Şîî müelliflerden Süleym b. Kays el-Hilâlî (ö. 76/695), Ebû'l-Cârûd (ö. 150/767), Saffâr (ö. 290/902) . Furât el-Kûfî (ö. 310/922 civarı), Ayyâşî (III-IV. asır) Küleynî gibi âlimler Kur'ân'da tahrif olduğunu kabul edip eserlerinde bu iddiaları dillendirmekte iken; özellikle Kur'ân'ın tahrif olduğuna dair *Faslu'l-Hitab fî Tahrîf-i Kitâb-ı Rabbî'l-Arbâb* isimli müstakil bir eser kaleme alan 19. yy Şia muhaddislerinden Nûrî et-Tabersî pek çok ayet ile ilgili tahrif iddiasında bulunmuştur.⁷³⁰ Nuri et-Tabersî'nin elimizde bulunan mushaf'ın oluşturulurken birtakım ayetlerin bu mushafa alınmadığı iddiasını Ehl-i Sünnet ve Şîî tandanslı birtakım rivayetler üzerinden

⁷²⁷ Hüseyin Güneş, **Tahrif İddiası Bağlamında Şia ve Kur'ân**, Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2007, s. 121-129.

⁷²⁸ Eş'ari, **a.g.e.**, s. 96.

⁷²⁹ Saylan, **a.g.m.**, s. 1540.; Sakıp Yıldız, "Şia'nın Kur'ân-ı Kerim ve Tefsiri Hakkındaki Görüşleri", Sayı 5, (1982), **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, s.50.; Ateş, **a.g.m.**, s. 150.

⁷³⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Aslan Habibov, **İlk Dönem Şîî Tefsir Anlayışı**, s. 109-114.

delillendirmeye çalıştığı eseri basıldıktan sonra pek çok tepkiye neden olmuş ve İran’da yasaklanmıştır.⁷³¹

Kur’ân’da tahrif olduğu fikri genellikle birtakım rivayetler üzerinden işlenmektedir. Bu iddia özellikle ahbari ekole mensup müellifler tarafından nakledilen rivayetler kullanılarak aktarıla gelmiştir. Çalışmamıza konu olan müfessir Kummî de mensubu olduğu ahbari ekolün âdeti üzerine bu iddiasını birtakım rivayetler üzerinden dillendirmektedir. Mezkûr müelliflerin tahrife dair aktardıkları pek çok rivayet hemen aynı olacak şekilde Kummî tarafından da kullanıldığından dolayı tekrara düşmemek adına burada söz konusu müelliflerin görüşlerini vermekten imtina ettik.⁷³² İlerleyen kısımda Kummî’nin görüşleri kullandığı rivayetler çerçevesinde ele alındığında aslında aynı zamanda ahbari ekolün tahrif konusu ile ilgili fikri doneleri ve tahrif iddialarının bir özeti sunulmuş olacaktır.

Kur’ân’ı Kerim’de lafzi tahrifin bulunduğunu savunan Şîî müelliflerin karşısında Kur’ân’da herhangi bir tahrif’in bulunmadığını savunan ve bunu eserlerinde vurgulayan pek çok âlimde bulunmaktadır. Özellikle usuli ekole mensup olan bu âlimlerden kimileri aksi görüşte oldukları kişilerin iddialarını kimi zaman yöntemleri üzerinden eleştirirken kimi zamanda iddialarına mesnet kabul ettikleri rivayetler üzerinden eleştirme yoluna gitmişlerdir. Nitekim ünlü Şîî âlim Şeyh Saduk tahrif iddialarını şu sözleri ile net bir dil ile reddetmektedir: Yüce Allah’ın Hz. Peygambere indirdiği Kur’ân iki kapak arasında bulunup insanların ellerinde olandır. O, bundan fazla değildir. İnsanlara/halka göre Kur’ân yüz on dört suredir. Bize göre ise Duha sûresi ile İnşirah sûresi tek sure olduğu gibi, Fil sûresi ile Kureyş sûresi de tek bir suredir. Kim bizim Kur’ân bundan fazla olduğunu söylediğimizi iddia ederse o yalancıdır. Kur’ân’ın tamamını okumanın, hatmetmenin sevabı veya nafilâ namazlarda tek rekâtta iki sure okumaya cevaz verilmesi, tamamının bir gecede okunmasının yasaklanması ve Kur’ân’ı üç günden az bir sürede hatmetmenin caiz olmadığına dair rivayetler bizim bu söylediklerimizin doğruluğuna, Kur’ân’ın insanların elinde bulunandan fazla olmadığını

⁷³¹ Sabuhi Shahavatov, “İmamiyye Şiası’nın Kur’ân’ın Tahrifi Konusuna Yaklaşımı”, **Usul İslam Araştırmaları**, Cilt 22, Sayı 22, (2014), s. 49.

⁷³²Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Fatih Çatmakaş, “İmamiyye Şiası’nın Kur’ân Hakkındaki Görüşleri”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi SBE, 2008.; Şahavatov, **Usul İslam Araştırmaları**, s. 44-60.

doğrulamaktadır.⁷³³ Usuli ekolun en önemli temsilcilerinden olan Şeyh Müfid’de hocası Şeyh Saduk’a benzer bir kanaatle Şia’nın önde gelen âlimlerinin Kur’ân’da herhangi bir artma veya azalmanın olmadığını söylediklerini ve kendisinin de aynı kanaatte olduğunu belirtmektedir.⁷³⁴ Şif müfessirlerden Tûsî’nin *et-Tıbyan* adlı tefsirinin mukaddimesinde Kur’ân’ın tahrifi iddiaları ile ilgili söylediği şu sözler dikkat çekicidir. Kur’ân Hz. Peygamber’in doğrulayan en büyük ve en meşhur mucizedir. Kur’ân’da herhangi bir eksiltme veya fazlalığın olmadığı konusunda Müslümanlar görüş birliği içindedirler. Bizim mezhebimizde de kabul gören görüş budur. Buna rağmen Ehl-i Sünnet veya Şia âlimleri tarafından, Kur’ân’ın bazı ayetlerinin eksik olduğu ya da bazılarının yerlerinin değiştirildiğine dair nakledilen rivayetler bulunmakta olsa da bu rivayetler kendileri ile amel edilmeyi gerektirmeyen ve ilim de ifade etmeyen ahad haberlerdir. Bu rivayetleri farklı şekillerde tevil etmek mümkün olduğundan dolayı onlarla meşgul olmaktan kaçınmak gerekir. Elimizde mevcut iki kapak arasında bulunan Kur’ân’ın korunmuşluğu ümmet tarafından bir hakikat olarak kabul edilmiş ve bu konuda kimsenin itiraz etmediği bilinmektedir. Bu izahlardan sonra Tûsî, Şia’nın kabul ettiği en önemli hadis sayılabilecek “Sizlere kendilerine sımsıkı yapışmanız durumunda sapmayacağınız iki şey bırakıyorum; Allah’ın kitabı ve Ehl-i Beytim. Bu ikisi havuz başına dönünceye kadar (kıyamete kadar) birbirinden ayrılmaz.” hadisi üzerinden meseleyi temellendirmeye çalışmakta ve şunları söylemektedir. Bu hadis Kur’ân’ın her sırada mevcut olduğuna delalet eder. Çünkü Hz. Peygamber’in insanların güç yetiremeyecekleri bir şeyi onlardan istemesi uygun değildir. Bu sözleri ile Kur’ân’ın tahrifi ile ilgili olarak nakledilen rivayetlere itibar edilmemesini belirtmekte ve sözleri Peygamber sözleri gibi hüccet olan imamlardan bunun aksini ifade edecek minvalde pek çok rivayet nakledildiğini söyleyerek Kur’ân’ın tahrifi ile ilgili iddiaları reddetmektedir.⁷³⁵ Bu konu ile ilgili Şia’nın son dönem âlimlerinden Tabâtabâî, Hz. Peygamber’in güvenilir yollarla rivayet edilen pek çok mucizesi olsa da şimdiye kadar varlığını sürdüren mucizesi Kur’ân-ı Kerim’dir. Semavi bir kitap olan Kur’ân, altı bin küsur ayet olup yüz on dört sureden oluşmaktadır. O’nun ayetleri Hz. Peygamber’e

⁷³³ Şeyh Saduk, **el-İtikadât**, s. 245-251.

⁷³⁴ Şeyh Müfit, **Evâilü’l-makalât**, s. 81.

⁷³⁵ Tûsî, **et-Tıbyân**, Cilt 1, s. 3, 4.

yirmi üç yıl devam eden bi'set ve davet zamanında farklı sebepler ile tedricen inmiştir⁷³⁶ sözleri ile Kur'ân'da tahrifi kabul etmediğini ortaya koymuştur.

Genel olarak Şia içinde usuli geleneği benimseyenler tarafından Kur'ân'ın lâfzî tahrifinin kabul edilmediği görülmektedir. Fakat özellikle bunun aksini ifade eden pek çok rivayet malzemesi de Şîî literatürde varlığını devam ettirmektedir. Bu durumda her ne kadar lâfzî tahrif kabul edilmiyor olsa da kendi düşüncelerine uygun olmayan görüşlerin manevi tahrif olarak kabul edildiğini göstermektedir. Nitekim söz konusu eğilim son dönemde yapılmış *Ehl-i Beytin Dilinden Kur'ân* isimli çalışmada; “Kur'ân metni korunmuş olsa da Kur'ân ile ilgili manevi tahrifin söz konusu olduğu ve bunun halen de devam ettiğinden şüphe yoktur. Çünkü sapık düşünceleri benimseyenler, Ehl-i Beyt'i bir kenara bırakarak kendi yönelişlerini Kur'ân'a uygun göstermeye ve Kur'ân'ı kendi görüşlerine göre anlamlandırmaya çalışmaktadırlar” sözleri ile ortaya konulmaktadır. Kur'ân'da manevi tahrifin söz konusu olup devam ettiği belirtildikten sonra; lâfzî tahrife dayanak gösterilen ve masum kabul edilen imamlardan gelen haberler de “bazı rivayetlerde yer alan Kur'ân'ın tahrif edildiğine ilişkin ifadelerden maksat Kur'ân'ın sözcüklerinin değil, anlam ve amaçlarının tahrif edildiğidir.”⁷³⁷ şeklinde izah etme yoluna gidilmektedir. Şîî düşünür *Şeriatî* ise Kur'ân'ın tahrif edildiğine dair görüşleri sert bir dil ile reddetmekte ve bu düşüncenin insanların Kur'ân'dan koparılması ve Kur'ân'ın susturulması amacına matuf olduğunu ifade etmektedir.⁷³⁸ Bu konu ile ilgili olarak İlyas Üzüm tarafından *İnanç Esasları Açısından Türkiye'de Câferîlik* ismiyle yapılan doktora çalışmasında ortaya konulan sonuçlar dikkat çekicidir. Kur'ân algısı ile ilgili olarak, Şia mezhebine mensup olup Türkiye'de yaşayan 511 kişinin % 88,6 sının “Kur'ân-ı Kerîm'in Allah kelâmı olup tamamının gerçek olduğuna ve hiçbir değişikliğe uğramadan günümüze ulaştığına inandığını” belirttiği buna karşın araştırmaya konu edilen “kişilerin % 9,9'nun Kur'ân-ı Kerîm'in Allah'ın kelâmı olup gerçek olduğuna inanmakla beraber bazı ayetlerini çıkarıldığına ve bazı ilaveler yapıldığına inandığını” belirttiği görülmektedir. Bu sonuçlar üzerinden Şîî

⁷³⁶ Tabâtabâî, **İslâm'da Şia**, s. 141.

⁷³⁷ Murtaza Turabî, **Ehl-İ Beytin Dilinden Kur'ân-ı Kerim**, Cafer Bendiderya (çev.), İstanbul: Kevser Yayınları, 2014, Cilt 2, s. 210, 211.

⁷³⁸ Şeriatî, **Kur'ân'a Bakış**, s. 57.

toplumda sınırlı bir oranda olsa da Kur'ân'ın değiştirildiğiyle ilgili bir anlayışın devam ettiği görülmektedir.⁷³⁹

2.6.1. Tefsiru'ı Kummî'de Tahrif İddiaları

Tefsirinin mukaddimesinde Kur'ân'daki bazı ayetlerde tahrif olduğunu iddia eden Kummî, söz konusu ayetlerde birtakım değişikliklerde bulunarak kendisine göre onların bu şekilde indiğini söylemektedir. Bu iddiasını kimi ayetlerde; bazı kelimelerin değiştirildiği ya da mushafta bulunan şeklin Allah'ın indirdiğinin hilafına olduğu veya bazı ayetlerin kelimeleri arasında takdim veya tehirde bulunulduğu gibi ifadeler ile ortaya koymaktadır. Kummî söz konusu ayetleri yorumlarken bu iddiasını detaylı bir şekilde açıklamış ve rivayetler üzerinden ayetlerin “doğru indiriliş” şekillerini vermiştir. Kummî'nin tahrif olarak nitelediği kimi ayetlerin kıraat farklılığı olarak anlaşılması mümkünken o, bunu Kur'ân'ın metnine müdahale olarak görmüş ve tahrif olarak nitelemiştir. Çalışmamızda Kummî tarafından mezhebi etki ile iddia edildiğini düşündüğümüz tahrif iddialarını inceleyecek, kıraat farklılığı olarak görülebilecek veya mezhebi eğilimin olmadığını düşündüğümüz ayetlere dair düşüncelerini değerlendirmeye tabi tutmayacağız.

Kummî'ye göre Kur'ân'ı Kerim'de bulunan ayetlerden bazı kelimeler çıkarılmıştır. Müellife göre bu kelimelerin başında “علي/Ali” kelimesi gelmektedir. Kummî'nin Ali kelimesinin çıkarıldığı iddiasına şu ayetlere dair söyledikleri örnek olarak verilebilir:

وَلَوْ أَنَّهُمْ إِذْ ظَلَمُوا أَنفُسَهُمْ جَاءُوكَ فَاسْتَغْفَرُوا اللَّهَ وَاسْتَغْفَرَ لَهُمُ الرَّسُولُ لَوَجَدُوا اللَّهَ تَوَّابًا رَحِيمًا“
Eğer onlar kendilerine kötülük ettiklerinde sana gelseler de Allah'tan bağışlanmayı dileselerdi, peygamber de onlar için mağfiret dileseydi, elbette Allah'ı ziyadesiyle affedici ve esirgeyici bulurlardı”⁷⁴⁰ ayeti ile ilgili babası kanalıyla Ebû Cafer'den yaptığı nakille bu ayetten “يا علي” ifadesinin düşürüldüğünü söylemekte ve ilgili ayetin “يا علي /يا علي” Eğer onlar kendilerine kötülük ettiklerinde “ey Ali” sana gelseler de Allah'tan bağışlanmayı dileselerdi, peygamber de onlar için mağfiret dileseydi, elbette Allah'ı ziyadesiyle

⁷³⁹ İlyas Üzümlü, “İnanç Esasları Açısından Türkiye’de Câferîlik”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, SBE, 1993, s. 93.

⁷⁴⁰ Kur'ân, Nisa Sûresi, Ayet 64.

affedici ve esirgeyici bulurlardı.” şeklinde indiğini belirtmektedir.⁷⁴¹ Kummî, ayette geçen “جَاؤُكَ” ifadesinde kullanılan “كَ” zamiri ile Hz. Ali’nin kast edildiğini söylemektedir. Bu düşüncesinde “كَ” zamirinden sonra “الرَّسُولُ” ifadesinin kullanılmış olmasının etkili olduğu akla gelmektedir. Söz konusu ayetin bağlamı dikkate alındığında önceki ayetlerde⁷⁴² münafıkların hal ve davranışlarından söz edildiği görülmektedir. Nitekim onlar nifakları sebebiyle her iki tarafı da idare etmeye çalışırken pek çok defa açık vermekte, sahtekârlıkları ortaya çıkmaktadır. Böyle bir durum ile karşılaştıklarında kendilerinde verilecek cezalardan kurtulmak için çeşitli tezviratlara başvurmakta ve tarafları ikna etmeye çalışmaktadırlar. Allah bu ayeti kerime de onların böyle yollara başvurmak yerine durumlarını düzeltmelerini ve günahlarından tevbe etmelerini, Peygambere gelerek kendileri için dua etmesini istemelerini salık vermektedir. Zemaşeri bu ayet ile ilgili olarak; söz konusu ayette muhatabın Hz. Peygamber olduğunu söylemekte ve münafıkların tağutun hakemliğine başvurmak suretiyle kendilerine zulmettiklerinde tövbe ederek suçlarından dönmeleri ve işledikleri suçtan dolayı Allah’tan bağışlanma dileyerek, Hz. Peygamber’e verdikleri eziyetten dolayı da ondan af dilemelerinin kendileri için daha iyi olacağını ve Peygamber’in onlara dua etmesi durumunda tövbelerinin kabul olacağını belirtmekte, ayette kullanılan “الرَّسُولُ” ifadesinin de Hz. Peygamber’e iltifat ve onun Allah katındaki konumunun büyüklüğünü ortaya koymak için kullanıldığını söylemektedir.⁷⁴³

Kummî’nin Hz. Ali’nin isminin çıkarılarak tahrif edildiğini söylediği ayetlerden birisi de لَكِنِ اللّٰهُ يَشْهَدُ بِمَا اَنْزَلَ اِلَيْكَ اَنْزَلَهُ بِعِلْمِهِ وَالْمَلٰٓئِكَةُ يَشْهَدُوْنَ وَكَفٰى بِاللّٰهِ شَهِيدًا / *Fakat Allah sana indirdiğine, onu ilmiyle (ilminin bir eseri olarak) indirdiğine şahitlik eder; melekler de şahitlik ederler. Ve şahit olarak Allah yeterlidir*”⁷⁴⁴ ayetidir. Kummî, babası kanalıyla Ebû Abdullah’tan yaptığı nakille söz konusu ayetin “ لَكِنِ اللّٰهُ يَشْهَدُ بِمَا اَنْزَلَ اِلَيْكَ فِي عَلٰى اَنْزَلَهُ ” / *Fakat Allah sana Ali hakkında indirdiğine, onu ilmiyle (ilminin bir eseri olarak) indirdiğine şahitlik eder; melekler de şahitlik ederler. Ve şahit olarak Allah yeterlidir.*” şeklinde indiğini söylemektedir.⁷⁴⁵ Bu ayet ile Ehl-i kitabın inanmaları için Hz. peygamber’den, gökten bir kitap indirmesini isteyip bu bahanelerinde ısrar etmeleri üzerine Allah, parça parça inen Kur’ân’ı Kerim’in vahiy

⁷⁴¹ Kummî, a.g.e., s. 136.

⁷⁴² Baknz. **Kur’ân**, Nisa Sûresi, Ayet 59-64.

⁷⁴³ Zemaşeri, a.g.e., Cilt 2, s. 99, 100.

⁷⁴⁴ **Kur’ân**, Nisa Sûresi, Ayet 166.

⁷⁴⁵ Kummî, a.g.e., s. 152.

ürünü olduğunu ve Allah'tan geldiğini ifade etmiş ve her şeyi kuşatan ilmi ile buna şahitlik ettiğini bildirmiştir. Allah'ın ve meleklerin Kur'ân'a şahitlik etmeleri onun Allah katından olduğuna delalet etmekte, Hz. Peygamber'e de manevi bir güç olmaktadır. Ayrıca bunu duyan muhatapların Kur'ân'a bir de bu açıdan bakmaları teşvik edilmektedir.⁷⁴⁶ Nitekim Şî'î müfessirler Tûsî ve Tabersi'de söz konusu ayet ile ilgili benzer ifadeler kullanmış ve ayetin Hz. Peygamber'i teselli amacı güttüğünü belirtmişlerdir⁷⁴⁷

Kummî Muhammed sûresinde yer alan iki ayetinde Ali isminin çıkarılmak suretiyle tahrife uğradığını söylemektedir. “ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَآمَنُوا بِمَا نُزِّلَ عَلَى مُحَمَّدٍ / وَهُوَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ كَفَّرَ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَأَصْلَحَ بَالَهُمْ *İman edip din ve dünyaya yararlı işler yapanların, rablerinden gelmiş bir gerçek olarak Muhammed'e indirilene inananların ise günahlarını affetmiş ve durumlarını düzeltmiştir.*”⁷⁴⁸ Ebû Abdullah'tan yapılan nakille ayetinin “ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَآمَنُوا بِمَا نُزِّلَ عَلَى مُحَمَّدٍ فِي عَلِيٍّ وَهُوَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ كَفَّرَ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَأَصْلَحَ بَالَهُمْ *İman edip din ve dünyaya yararlı işler yapanların, rablerinden gelmiş bir gerçek olarak Muhammed'e Ali hakkında indirilene inananların ise günahlarını affetmiş ve durumlarını düzeltmiştir.*” şeklinde indiğini belirtmiş ve ayetin Allah tarafından Hz. Muhammed'e indirilen Ali'nin velayetine dair verdikleri sözü bozmayan Ebû Zer, Selman, Ammar ve Mikdat hakkında indiğini söylemiştir.⁷⁴⁹ Tûsî, söz konusu ayet ile ilgili olarak ayette geçen “ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ ” ifadesi ile Allah'ın birliği ve Hz. Muhammed'in peygamberliğinin kast edildiğini, “ وَآمَنُوا بِمَا نُزِّلَ عَلَى مُحَمَّدٍ ” ifadesinde dile getirilen “*Muhammed'e indirilen şey*” ile de Kur'ân ve diğer ibadetlerin kast edildiğini söylemektedir. Kummî'nin tahrif olduğunu ileri sürdüğü ayetlerden biri “ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَرِهُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأَحْبَطَ أَعْمَالَهُمْ / *Bu onların, Allah'ın indirdiğinden nefret etmeleri sebebiyledir. Allah da onların yaptıklarını sonuçsuz kılmıştır.*”⁷⁵⁰ ayetidir. Kummî, Ebû Cafer'in “Cebrail bu ayeti Muhammed'e “ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَرِهُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ ” ifadesinde dile getirilen “*Ali hakkında*” indirdiğinden nefret etmeleri

⁷⁴⁶ Zemaşeri, a.g.e., Cilt 2, s. 180.; Karaman, Çağrııcı, vd., a.g.e., Cilt 2, s. 184, 185.

⁷⁴⁷ Tûsî, et-Tibyân, Cilt 3, s. 395, 396.; Tabersi, a.g.e., Cilt 3-4, s. 219.

⁷⁴⁸ Kur'ân, Muhammed Sûresi, Ayet 2.

⁷⁴⁹ Kummî, a.g.e., s. 643.

⁷⁵⁰ Kur'ân, Muhammed Sûresi, Ayet 9.

sebebiyledir. Allah da onların yaptıklarını sonuçsuz kılmıştır.” şeklinde indirdi fakat ondan Ali’nin ismini sildiler.” dediğini aktarmaktadır.⁷⁵¹

Kummî’nin tahrif iddiasını dillendirdiği ayetlerden birisi de “وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ مَآذَا أَنْزَلَ رَبُّكُمْ” / Onlara, “Rabbiniz ne indirdi?” diye sorulduğunda “eskilerin masallarını!” diye cevap verirler”⁷⁵² ayetidir. Ebû Cafer’in “bu ayet “وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ مَآذَا أَنْزَلَ رَبُّكُمْ” / Onlara, “Rabbiniz Ali hakkında ne indirdi?” diye sorulduğunda “eskilerin masallarını!” diye cevap verirler.” şeklinde indi dediğini aktarmaktadır.⁷⁵³ Burada “أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ” ifadesinin inkârcılar tarafından Hz. Peygamber’in aldığı vahiyler doğrultusunda anlattığı hakikatlerin tamamı için kullanıldığı açıktır. Nitekim Kur’ân-ı Kerim’de farklı yerlerde geçen ifade genel olarak bu bağlamda kullanılmaktadır.⁷⁵⁴ Fakat Kummî söz konusu ifadeye yüklediği anlamdan hareketle Hz. Ali’nin velayetine dair Hz. Peygamber’in söylediği sözlerin bu şekilde nitelendiğini ileri sürmektedir. Bu durum da O’nun mezhebin temel telakkilerinden olan imamet doktrininin etkisi ile böyle bir yorumu tercih ettiğini düşündürmektedir.

Kummî’ye göre tahrif sonucu Kur’ân metninden çıkarılan ifadelerden birisi de “آلِ مُحَمَّدٍ” ifadesidir. Kummî, söz konusu iddiasını “إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ آدَمَ وَنُوحًا وَآلَ إِبْرَاهِيمَ وَآلَ عِمْرَانَ عَلَى الْعَالَمِينَ / Allah, Âdem’i, Nûh’u, İbrâhîm ailesini ve İmrân ailesini seçip âlemlere (bütün yaratılmışlara) üstün kıldı”⁷⁵⁵ ayeti ile ilgili yorumunda dile getirmektedir. Söz konusu ayette üstün kılındıkları dile getirilenlerin kendi zamanlarının yaratılmışlarına üstün kılındığını belirten Kummî, herhangi bir sebep zikretmeksizin; Alim’in, bu ayet “إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ آدَمَ وَنُوحًا وَآلَ إِبْرَاهِيمَ وَآلَ عِمْرَانَ وَآلَ مُحَمَّدٍ عَلَى الْعَالَمِينَ” / Allah, Âdem’i, Nûh’u, İbrâhîm ailesini, İmrân ailesini ve Muhammed ailesini seçip âlemlere üstün kıldı.” şeklinde indiğini fakat “آلِ مُحَمَّدٍ” ifadesinin Kur’ân’dan düşürüldüğünü söylediğini aktarmaktadır.⁷⁵⁶ Bu kabul ile Kummî’nin, masumiyet ve seçkinlik atfettiği Hz. Peygamber’in ailesini de âlemlere üstün tutulan aileler arasına katma çabasında olduğu görülmektedir. Buna karşın Tûsî ve Tabersî gibi Şîî müfessirler ise Ehl-i Beyt tarafından âyetin bu şekilde okunduğu ifade edilmekte tahrif yerine ilgili okumanın bir kıraat vechi

⁷⁵¹ Kummî, a.g.e., s. 643

⁷⁵² Kur’ân, Nahl Sûresi, Ayet 24.

⁷⁵³ Kummî, a.g.e., s. 358.

⁷⁵⁴ Bkz. Kur’ân, En’âm Sûresi, Ayet 25; Müminûn Sûresi, Ayet 83; Furkân Sûresi, Ayet 5; Neml Sûresi, Ayet 68; Enfâl Sûresi, Ayet 31.

⁷⁵⁵ Kur’ân, Âl-i İmrân Sûresi, Ayet 33.

⁷⁵⁶ Kummî, a.g.e., s. 96.

olduğu aktarılmaktadır.⁷⁵⁷ Kummî, “وَظَلَمُوا لَمْ يَكُنِ اللَّهُ لِيُغْفِرَ لَهُمْ وَلَا لِيَهْدِيَهُمْ طَرِيقًا” / *Şüphesiz inkâr edenler ve zulmedenleri Allah asla bağışlayacak ve doğru yola iletecek değildir*”⁷⁵⁸ ayetinin de tahrif olduğunu iddia etmekte, Ebû Abdullah’ın söz konusu ayeti “وَظَلَمُوا لَمْ يَكُنِ اللَّهُ لِيُغْفِرَ لَهُمْ وَلَا لِيَهْدِيَهُمْ طَرِيقًا” / *Şüphesiz Peygamber ailesinin haklarını inkâr edenleri ve zulmedenleri Allah asla bağışlayacak ve doğru yola iletecek değildir*” şeklinde okuduğunu aktarmaktadır.⁷⁵⁹ Kummî, ayetlerin tahrif edilerek Peygamber ailesine dair vurguların çıkarıldığına yönelik iddialarını “ وَقَالَ الظَّالِمُونَ إِنَّا لَا نَسْحَرُونَ إِلَّا رَجُلًا مَسْحُورًا / *Bu zalimler (inananlara), “Siz sadece kendisine büyü yapılmış bir adamın peşinden gidiyorsunuz” dediler*”⁷⁶⁰ ayeti ile ilgili de dile getiren Kummî, Ebû Cafer’in mezkûr ayetin “ وَقَالَ الظَّالِمُونَ لَأَلِ مُحَمَّدٍ حَقَّهُمْ إِنَّا نَتَّبِعُونَ إِلَّا رَجُلًا مَسْحُورًا” / *Muhammed ailesine zulüm edenler (inananlara), “Siz sadece kendisine büyü yapılmış bir adamın peşinden gidiyorsunuz” dediler.*” şeklinde indiğini söylediğini aktarmaktadır.⁷⁶¹ Söz konusu ayetin siyak ve sibakı göz önüne alındığında olayların merkezinde Hz. Peygamber’in olduğu ve zulmedenlerinde ona çeşitli isnatlarda bulunan inkârcılar olduğu anlaşılmaktadır.

Kummî benzer iddiasını “ وَقُلِ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ إِنَّا أَعْتَدْنَا لِلظَّالِمِينَ نَارًا أَحَاطَ بِهِمْ سُرَادِقُهَا / *De ki: Gerçek, rabbinizden gelendir. Artık dileyen iman etsin dileyen inkâr etsin. Biz, zalimler için alevleri kendilerini çepeçevre kuşatan bir ateş hazırladık.*”⁷⁶² ayetini tefsir ederken de ortaya koymaktadır. Söz konusu ayette “*rabbinizden gelen gerçek*” olarak zikredilen hakikatin Hz. Ali’nin velayeti olduğunu belirten Kummî, Ebû Abdullah’ın ayet ile ilgili yeminle “*vallahi bu ayet; “ وَقُلِ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ إِنَّا أَعْتَدْنَا لِلظَّالِمِينَ آلِ مُحَمَّدٍ حَقَّهُمْ نَارًا أَحَاطَ بِهِمْ سُرَادِقُهَا” / De ki: Gerçek, rabbinizden gelendir. Artık dileyen iman etsin dileyen inkâr etsin. Biz, Peygamber ailesine hakları ile ilgili zulmedenler için alevleri kendilerini çepeçevre kuşatan bir ateş hazırladık.*” şeklinde indi” dediğini aktarmaktadır.⁷⁶³

Kur’ân lafzında tahrif olduğu iddialarını genelde naklettiği birtakım rivayetler üzerinden iddia dillendiren Kummî benzer bir düşüncüyü “*إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ*”

⁷⁵⁷ Tûsî, *et-Tibyân*, Cilt 2, s. 441.; Tabersî, *a.g.e.*, Cilt 1-2, s. 735.

⁷⁵⁸ *Kur’ân*, Nisa Sûresi, Ayet 168.

⁷⁵⁹ Kummî, *a.g.e.*, s. 152.

⁷⁶⁰ *Kur’ân*, Furkân Sûresi, Ayet 8.

⁷⁶¹ Kummî, *a.g.e.*, s. 469.

⁷⁶² *Kur’ân*, Kehf Sûresi, Ayet 29.

⁷⁶³ Kummî, *a.g.e.*, s. 393.

وَذَكَرُوا اللَّهَ كَثِيرًا وَانْتَصَرُوا مِنْ بَعْدِ مَا ظَلَمُوا وَسَيَعْلَمُ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَيَّ مُنْقَلَبٍ يَنْقَلِبُونَ / *Ancak iman edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapanlar, Allah'ı çokça ananlar ve haksızlığa uğratıldıktan sonra kendilerini savunanlar başkadır. Haksızlık edenler, neye nasıl dönüşeceklerini (başlarına nelerin geleceğini) yakında görecekler*”⁷⁶⁴ ayeti için de dile getirmektedir. Kummî, bu ayetin “إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَذَكَرُوا اللَّهَ كَثِيرًا وَانْتَصَرُوا مِنْ بَعْدِ” / *Ancak iman edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapanlar, Allah'ı çokça ananlar ve haksızlığa uğratıldıktan sonra kendilerini savunanlar başkadır. Peygamber ailesine haksızlık edenler, neye nasıl dönüşeceklerini (başlarına nelerin geleceğini) yakında görecekler.*” şeklinde indiğini söylemektedir.⁷⁶⁵ Kummî'nin burada herhangi bir rivayet zikretmeksizin direkt olarak ayetin bu şekilde indiğini söylemesi, söz konusu ayet ile ilgili kendi kanaatini ortaya koyduğunu düşündürmektedir. Kummî'nin ayet metinlerinden çıkarıldığını iddia ettiği “آل محمد” ifadesinin genellikle peygamber ailesine zulmedenler ve haklarını gasp edenler ile ilişkilendirdiği görülmektedir. Sadece Âl-i İmrân Sûresi 33. ayette ki kullanımda Peygamber ailesinin kendi zamanında yaşayan diğer yaratılmışlardan daha üstün olduklarını/seçildiklerini ifade edecek tarzda kullandığı görülmektedir. Mezkûr ayetlerde ve benzer içerikli ayetlerde genel olarak Peygamber ailesinin uğradığı zulüm imamet meselesi ile ilişkilendirmiş ve onlara zulmedenlerde imamet/hilafet makamına gelişlerini engellediklerini düşündükleri sahabeler olarak sunulmuştur. Kummî'nin bu düşüncesini “وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ فَازَ فَوْزًا عَظِيمًا” / *Kim Allah'a ve resulüne itaat ederse gerçekten büyük bir kazanç elde eder*”⁷⁶⁶ ayeti ile ilgili söylediklerinde açıkça bulmak mümkündür. Kummî Ebû Abdullah'ın yemin ederek “vallahi bu ayet “وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ” / *Kim Allah'a ve resulüne Ali'nin ve kendisinden sonra ki imamların velayeti konusunda itaat ederse gerçekten büyük bir kazanç elde eder.*” şeklinde indi” dediğini aktarmaktadır.⁷⁶⁷ Bu vesile ile Kummî, Hz. Ali ve ondan sonra gelen imamların imametlerinin Kur'ân'da yazılı olduğunu fakat sonradan tahrif yolu ile ondan çıkarıldığını iddia etmektedir. Kummî bu yorumu ile ayrıca ayetteki genel bir ifade ile “*kim Allah'a ve resulüne itaat ederse*” şeklinde dile getirilen itaat konusunu “*kim Ali ve imamların velayeti ile ilgili itaat ederse*” şeklinde

⁷⁶⁴ Kur'ân, Şuarâ Sûresi, Ayet 227.

⁷⁶⁵ Kummî, a.g.e., s. 482.

⁷⁶⁶ Kur'ân, Ahzap Sûresi, Ayet 71.

⁷⁶⁷ Kummî, a.g.e., s. 548.

olarak kapsamını daraltmış, ayette ifade edilen genel itaatin kapsamını velayet meselesine tahsis etmiştir.

Kummî'nin Kur'ân'ın tahrif olduğuna dair iddialarının birkaç vechini Zuhruf sûresinde geçen bir grup ayete getirdiği yorumlarda görmek mümkündür. Söz konusu ayetler ile ilgili Kummî şunları söylemektedir

Ebû Cafer'den yapılan nakille “ *Onlara, / وَلَنْ يَنْفَعَكُمْ الْيَوْمَ إِذْ ظَلَمْتُمْ أَنْكُم فِي الْعَذَابِ مُشْتَرِكُونَ* / Onlara, “zulmederek hak ettiğiniz için çekmekte olduğunuz azapta ortak olmanız bugün size bir fayda sağlamayacaktır” denir.”⁷⁶⁸ ayetinin “ *وَلَنْ يَنْفَعَكُمْ الْيَوْمَ إِذْ ظَلَمْتُمْ آلَ مُحَمَّدٍ حَقَّهُمْ أَنْكُم فِي* / Onlara, “Muhammed ailesine zulmederek hak ettiğiniz için çekmekte olduğunuz azapta ortak olmanız bugün size bir fayda sağlamayacaktır” denir.” şeklinde indiğini aktarmaktadır.⁷⁶⁹ Söz konusu ayetin bağlamına dikkat edildiğinde dünyada bir birlerini inkâra teşvik eden arkadaşlar (insan-insan olabileceği gibi şeytan-insan da olabilir.) ile ilgili olup onların yaptıkları yüzünden ahirette azaba duçar olacaklarını ve beraber yaptıklarından dolayı çarptırıldıkları azapta ortaklıklarından dolayı herhangi bir eksiltme olmayacağını ifade edildiği anlaşılmaktadır.⁷⁷⁰ Fakat Kummî önceki ayetler ile de birtakım irtibatlar kurarak kastedilen kişilerin birbirlerini Ali'nin velayeti aleyhine motive eden ilk iki Halife olduğunu söylemekte ve söz konusu ayeti de bu minvalde yorumlamaktadır. Ayetin ardından gelen ve Hz. Peygamber'i muhatap alan “*Sen sağıra duyurmak veya köre yahut apaçık sapkınlık içinde bulunan kimseye yol göstermek mi istiyorsun? Ya seni alıp götüreceğiz, onlara da hak ettikleri cezayı vereceğiz yahut kendilerine yapacağımızı söylediğimiz şeyi sana göstereceğiz.*”⁷⁷¹ ayetlerinde azap ile karşılaşma durumları ifade edilen kişilerin de yine falan ve falan lakapları ile zikredilen ilk iki halife ve onlara tabi olanlar olduğu belirtilmiş, “ *فَاسْتَمْسِكْ بِالْيَدِي أُوجِي إِلَيْكَ أَنْكَ عَلَى* / Artık sana vahyolunana sınımsıkı sarıl; şüphesiz sen dosdoğru yolun üzerindesin”⁷⁷² ayetinin de “ *فَاسْتَمْسِكْ بِالْيَدِي أُوجِي إِلَيْكَ فِي عَلِيٍّ أَنْكَ عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ* / Artık sana Ali hakkında vahyolunana sınımsıkı sarıl; şüphesiz sen dosdoğru yolun üzerindesin.” şeklinde indiğini belirtmekte ve bu ayet ile Allah'ın nebisine, “Sen Ali'nin velayeti üzeresin ki O, dosdoğru yoldur” dediğini aktarmaktadır. Kummî, Zuhruf sûresinde

⁷⁶⁸ Kur'ân, Zuhruf Sûresi, Ayet 39.

⁷⁶⁹ Kummî, a.g.e., s. 627.

⁷⁷⁰ Bkz. Kur'ân, Zuhruf Sûresi, Ayet 36-38.

⁷⁷¹ Kur'ân, Zuhruf Sûresi, Ayet 40-42.

⁷⁷² Kur'ân, Zuhruf Sûresi, Ayet 43.

geçen ayetlere dair tahrif iddiasını “*إِنْ هُوَ إِلَّا عَبْدٌ أَنْعَمْنَا عَلَيْهِ وَجَعَلْنَاهُ مَثَلًا لِّبَنِي إِسْرَائِيلَ*” / O, kendisine lütuflarda bulunduğumuz ve İsrâiloğulları’na ilâhî kudretin örneği kıldığımız bir kuldur.”⁷⁷³ ayeti ile ilgili de sürdürmekte ve ayetin “*إِنْ عَلِيٌّ إِلَّا عَبْدٌ أَنْعَمْنَا عَلَيْهِ وَجَعَلْنَاهُ مَثَلًا*” / Ali, kendisine lütuflarda bulunduğumuz ve İsrâiloğulları’na ilâhî kudretin örneği kıldığımız bir kuldur.” şeklinde indiğini ileri sürmektedir. Kummî, Söz konusu ayetin sebebi nüzulü ile ilgili Selman-ı Farisi’den aktarılan şu rivayete yer vermektedir: “Bir gün sahabeler ile beraber Allah’ın Resulü ile birlikte oturuyorken Resulullah “birazdan buraya Meryem oğlu İsa’ya benzeyen birisi gelecek dedi. Orada bulunanların bazıları meclise giren kişi olmak için dışarı çıktı. Derken Ali b. Ebû Talip içeri girdi. Oradakilerden biri sahabeye “Muhammed Ali’yi Meryem oğlu İsa’ya benzetecek kadar bizden üstün tutuyor. Vallahi cahiliye de taptığımız ilahlar ondan daha üstündür” dedi. Bunun üzerine Allah,

*“Meryem’in oğlu misal olarak zikredilince senin kavmin bundan dolayı hemen yaygarayı basıyorlar. “Bizim tanrılarımız mı iyi yoksa o mu?” diyorlar. Bu karşılaştırmayı da sırf sana karşı çıkmış olmak için yapıyorlar. Ali, kendisine lütuflarda bulunduğumuz ve İsrâiloğulları’na ilâhî kudretin örneği kıldığımız bir kuldur.”*⁷⁷⁴

ayetlerini indirdi. Fakat onun (Ali’nin) ismini buradan sildiler” şeklinde vermektedir. Kummî, burada Hz. İsa ve İsrâiloğulları’ndan söz eden ayeti kerimeyi sebebi nüzul olarak aktardığı olay üzerinden Hz. Ali ile ilişkilendirmekte ve mevcut mushaf’ta ilgili ayette bulunan “هُوَ” zamirinin Ali’nin ismi yerine yazıldığını belirtmek suretiyle ayetin tahrife uğradığını ileri sürmektedir.⁷⁷⁵ Zuhuf sûresinin ilgili ayetlerini bir sebebi nüzul üzerinden açıklayan Mukatil b. Süleyman şunları söylemektedir: Hz. Peygamber bir gün Mescidi Haram’a girdi orda üç yüz altmış put vardı. Orada bulunan müşriklere “Şüphesiz yok ki siz ve Allah’tan başka taptığınız tanrılar cehennem yakıtısınız, hepiniz oraya gideceksiniz. Onlar tanrı olsalardı cehenneme gitmezlerdi. Oysa hepsi orada ebedî kalacaklardır. Orada onlara sızlanıp inlemek düşer. Onlar orada başka bir şey işitmezler”⁷⁷⁶ ayetlerini okudu. Müşrikler bu sadece bizim ve ilahlarımız ile ilgili bir durum mu yoksa herkesi mi kapsıyor diye sorunca Hz. Peygamber sözlerinin herkes için

⁷⁷³ Kur’ân, Zuhuf Sûresi, Ayet 59.

⁷⁷⁴ Kur’ân, Zuhuf Sûresi, Ayet 57-59.

⁷⁷⁵ Kummî, a.g.e., s. 626, 627.

⁷⁷⁶ Kur’ân, Enbiya Sûresi, Ayet 98-100.

geçerli olduğunu söyledi. Bunun üzerine müşrikler “Ey Muhammed Sen Meryem oğlu İsa’nın Peygamber olduğunu söylüyorsun fakat Hıristiyanlar ona ibadet ediyorlar. Eğer o ve annesi cehennem de iseler bizde cehennem de olmaya razıyız” dediler. Müşrikler bu sözleri söyleyince Allah Zuhuruf sûresinin ilgili ayetlerini⁷⁷⁷ indirdi.⁷⁷⁸ Tûsî’de söz konusu ayetler ile ilgili Mukatil ile mutabık olacak şekilde sebebi nüzul olarak Enbiya sûresinde “*siz ve Allah’tan başka taptığınız tanrılar cehennem yakıtısınız*” ayeti inince müşriklerin biz ilahlarımızın Meryem oğlu İsa’ile beraber olmasına razıyız demelerini zikretmiştir.⁷⁷⁹ Şîî müfessir Tabersi, söz konusu ayetlerin sebebi nüzulü olarak çoğunun merkezinde Hz. İsa olmak üzere pek çok farklı rivayet zikretmekle beraber ayette geçen “*إِنَّ هُوَ إِلَّا عَبْدٌ*” ifadesi ile İsa’nın kast edildiğini söylemekte, İsa’ya verilen nimetlerinde (yapılan lütufların) babasız yaratılma ve peygamberlik olduğunu belirtmektedir.⁷⁸⁰ Görüldüğü gibi Kummî Hz. İsa ile ilgili olduğu ayetlerin bağlamından ve ilgili rivayetlerden anlaşılan ayetleri yine bir sebebi nüzul rivayeti üzerinden Hz. Ali ile ilişkilendirmiş ve ayette geçen Ali isminin tahrif sonucu ayetten çıkarıldığını iddia etmiştir.

Kummî, Kur’ân’da tahrif iddiasına “*علي*” ve “*آل محمد*” dışında farklı kelimelerin de ayet metinlerinden çıkarılmış veya düşürülmüş olduğu şeklinde devam ettirmektedir. Nitekim Kummî, “*كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَوْ آمَنَ أَهْلُ الْكِتَابِ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ مِنْهُمُ الْمُؤْمِنُونَ وَأَكْثَرُهُمُ الْفَاسِقُونَ* / *Siz, insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emredersiniz, kötülükten alıkoyarsınız ve Allah’a inanırsınız. Ehl-i kitap da inanmış olsalardı elbette onlar için hayırlı olurdu; içlerinden inananlar da var, fakat çoğu yoldan çıkmıştır.*”⁷⁸¹ ayeti ile ilgili babası kanalıyla yaptığı nakille, bu ayet Ebû Abdullah’ın yanında “*كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ* / *Siz, insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz...*” diye okundu. Ebû Abdullah; “Müminlerin emirini (Ali), Hasan ve Hüseyin’i öldürenler mi en hayırlı ümmet” diye sordu. Kıraat eden, “bu ayet nasıl indirilmiştir” diye sorduğunda “*كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ* / *Siz, insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı imamlarsınız...*” şeklinde indirilmiştir” diye cevap vermiş ve görmüyor musunuz Allah onları “*İyiliği emredersiniz, kötülükten alıkoyarsınız ve*

⁷⁷⁷ Bkz. **Kur’ân**, Zuhuruf Sûresi, Ayet 57-59.

⁷⁷⁸ Mukatil b. Süleyman, **a.g.e.**, Cilt 3, s. 798, 799.

⁷⁷⁹ Tûsî, **et-Tibyân**, Cilt 9, s. 209.

⁷⁸⁰ Tabersî, **a.g.e.**, Cilt 9-10, s. 81.

⁷⁸¹ **Kur’ân**, Âl-i İmrân Sûresi, Ayet 110.

Allah'a inanırsınız” diyerek övmektedir” demiştir.⁷⁸² Kummî burada Mushaf'ta yer alan “أُمَّة/ümme” kelimesinin tahrife uğradığını ve “أُمَّة / imamlar” olması gerektiğini ileri sürmektedir. Kummî söz konusu tahrif biçiminin “أَنْ تَكُونَ أُمَّةً هِيَ أَرْبَىٰ مِنْ أُمَّةٍ / *Bir grubun diğer gruptan daha güçlü olması sebebiyle ...*”⁷⁸³ ayetinde de olduğunu söylemekte ve mezkûr ayetin ilgili bölümünün “أَنْ تَكُونَ أُمَّةً هِيَ أَرْبَىٰ مِنْ أُمَّةٍ / İmamların sizin imamlarınızdan daha zeki olması sebebiyle ...” şeklinde olması gerektiğini iddia etmektedir.⁷⁸⁴ Kummî farklı ayetlerde geçen “أُمَّة” kelimesini genel olarak imamet ile ilişkilendirmekte kimi zaman doğrudan imamlar⁷⁸⁵ kimi zaman da Peygamber ailesi⁷⁸⁶ olarak tefsir etmekte olsa da burada doğrudan tahrif iddiasında bulunarak kelimenin değiştirildiğini belirtmektedir.

Kur'ân metninin Hz. Peygambere indirildiği şekliyle, herhangi bir tağyir ve tahrife uğramadan mevsukiyetini koruduğu ile ilgili İslam ümmetinin icması bulunmaktadır. Fakat Şia tarafından, tarihsel süreçte Hz. Ali'nin hilafet hakkının nas ile tayine dayandırmaya yönelik çabalara referans teşkil etmek üzere Kur'ân'da ve Sünette bu inancı temellendirmek gayesi ile ayet ve hadisler tespit edilmeye çalışılmıştır. Hz. Ali'nin imametini Kur'ân ile refere etmeye yönelik doneler bulma çabası zamanla Kur'ân metninin tahrif edildiğinin iddia edilmesine kadar varmıştır.⁷⁸⁷ Tefsirinin mukaddimesinde Kur'ân-ı Kerim'in bazı ayetlerinin tahrife uğradığını iddia eden Kummî, ayetlere getirmiş olduğu açıklamalarda bu iddiasını yoğun olarak ortaya koymaktadır. Kummî, muharref olduğunu iddia ettiği ayetlerden bazı kelimelerin silindiğini, başka kelimeler ile değiştirildiğini söylemekte; bazı ayetlerin ise mevcut halinin Allah'ın indirdiği şekilde olmadığını ileri sürmektedir. Bu iddiasını genel olarak imamlardan aktarılan rivayetler yoluyla ortaya koyan Kummî, muharref olduğunu söylediği ayetlerin “orijinal” halini de kendine göre zikretmektedir. Kummî'nin ayetlerden çıkarıldığını söylediği ifadelerin başında “علي **Ali**” ve “آل **Muhammed ailesi**” ifadeleri gelmektedir. Bu ifadelerin geçtiği pek çok ayeti kerimede imamet/hilafet merkezli yorumlar yapılmakta ve Allah'ın imameti Kur'ân'da bulunan

⁷⁸² Kummî, a.g.e., s. 106.

⁷⁸³ Kur'ân, Nahl Sûresi, Ayet 92.

⁷⁸⁴ Kummî, a.g.e., s. 364.

⁷⁸⁵ Bkz. Kur'ân, Bakara Sûresi, Ayet 143.; Nisa Sûresi, Ayet 41.

⁷⁸⁶ Kur'ân, A'râf Sûresi, Ayet 181.

⁷⁸⁷ Mehmet Zülfi Cennet, *Şii/Usûlî Geleneğin Kur'ân Yorumu (Şerîf Murtaza Örneği)*, Ankara: Fecr Yayınları, 2016, s. 94, 95.

ayetler ile Ali ve oğullarına has kıldığı, buna karşın birtakım zalimlerin de Peygamber ailesini haklarından mahrum bıraktığı tezi işlenmektedir. Çalışmamızda incelediğimiz ayetler dışında da birtakım ayetler ile ilgili Kummî, benzer iddialarda bulunmuş olsa da söz konusu ayetlerde Kummî tarafından tahrif olarak anlaşılan pek çok konunun aslında kıraat farklılığı olarak görüldüğü için veya mezhebi bir tercih olarak anlaşılmadığı için incelemeye tabi tutulmamıştır.

Kummî'nin muharref olduğunu iddia ettiği ayetlerin çoğuna getirdiği yorumlarda söz konusu ayetlerin bir şekilde Ehl-i Beyt veya imamet meselesi ile ilişkisinin kurulduğu görülmektedir. Mezhebin temel inanç esaslarından olan İmamet doktrininin nassa dayandırma çabası tefsirinin tamamında yoğun olarak görülen Kummî tahrif olduğunu iddia ettiği ayetlerin yerine ortaya koyduğu lafızlar ile Ehl-i Beytin seçkinliği ve imamet doktrininin lâfzî olarak da Kur'ân'a dayandırma çabasında olduğu görülmektedir. Tüm bu yorumlarla Kummî mezhebî görüşlerinin gölgesinde Kur'ân'ı anlamlandırmaya çalıştığı ve mezhebi kabullerine Kur'ân lafzında yer edindirme gayretinde olduğunu düşündürmektedir.

SONUÇ

Yüce Allah tarafından insanlara hidayet rehberi olarak gönderilen Kur'ân-ı Kerim indiği günden günümüze kadar kesintisiz bir biçimde anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda Kur'ân'daki muradı ilahinin anlaşılması amacıyla pek çok eser te'lif edilmiştir. Bu tefsir faaliyetlerinin merkezinde bulunan müfessirler fikirlerini ortaya koyarken çeşitli etkenlerden etkilenmişlerdir. Bu etkenlerin başında mezhep mensubiyeti gelmektedir. Müfessirin mezhep mensubiyetinin Kur'ân tasavvurunun şekillenmesine ve zaman zaman Kur'ân'ın anlaşılmasında belirleyici faktörlerden olan "Kur'ân ne diyor?" veya "bu metindeki ilahi murad nedir?" Soruları yerine birtakım ön kabuller üzerinden yaklaşım sergileyip "metni neye göre yorumlayabilirim?" şeklinde bir yaklaşım biçimi ortaya konulmasına sebep olmaktadır ki bu yaklaşım tarzı da Kur'ân'ı insan hayatını şekillendiren özne konumundan insanların kendi anlayışlarını doğrulattığı bir nesne konumuna indirgemektir.

İslam'ın ilk yıllarından günümüze kadar gelişen tarihi süreç içinde birçok mezhep ortaya çıkmıştır. Bunlardan birisi de temelde Hz. Peygamber'den sonra kimin imam olması gerektiği tandanslı tartışmalardan ortaya çıkan ve İslam âleminin en büyük ikinci inanç topluluğunu oluşturan Şia'dır. Bünyesinde farklı fırkaları barındırıyor olsa da Şia'nın en çok bilinen ve en fazla kitleye sahip olan üç ana kolu İmamiyye, Zeydiyye ve İsmailiyye şeklinde sıralanabilir. Günümüzde Şia denildiğinde gerek müntesiplerinin çokluğu gerekse de etkinlikleri açısından ilk olarak İmamiyye fırkası akla gelmektedir. Bu fırkaya mensup âlimler tarafından Kur'ân'ın anlaşılması amacıyla çeşitli tefsir kitapları kaleme alınmıştır. Bu kitaplardan birisi de Ali b. İbrahim el-Kummî tarafından yazılan Tefsiru'l-Kummî isimli eserdir. Şîî tefsir tarihi açısından ilk dönem olarak adlandırılan (hicri 1-4. asırlar) dönemde Ahbari paradigmaya göre yazılan eserde Kur'ân ayetleri, daha çok Kur'ân'ın anlaşılması için gerekli olan bütün ilimlere şamil oldukları kabul edilen imamlardan aktarılan haberler çerçevesinde anlaşılmıştır. Eserinde Kur'ân ayetleri ile ilgili kendi görüşlerini de dile getirmekten geri durmayan Kummî, bu yönüyle Ahbari ekolden ayrılıyormuş gibi görünse de serdettiği görüşlerinin tamamı nakledilen haberler ile uyumlu bir çizgide seyretmektedir. Bu bağlamda eser rivayet tefsiri olarak kabul ediliyorsa da Ahbari paradigma ile ortaya konulmuş rivayet ağırlıklı bir dirayet tefsiri olarak nitelenebileceği düşünülmektedir.

Kur'ân ilimleri açısından eserinde ortaya koyduğu yorumlar ile Kur'ân'da neshin varlığını kabul eden Kummî, kimi ayetleri muhkem kimilerini ise müteşabih olarak nitelemektedir. Pek çok ayet için bu muhkemdir ifadesini kullanan Kummî, müteşabihi aynı kelimenin farklı anlamlarda kullanılma durumu olarak ifade etmektedir. Kummî eserinde pek çok İsrailî bilgi kullanmakta olsa da bunlardan dikkat çekici olan yer yer kendisinin de kabul ettiği ve mezhebinin esaslarından sayılan masumiyet fikri ile çelişen birtakım rivayetleri zikretmekten geri durmamasıdır. Kummî'nin tefsirinde dikkat çekici konulardan birisi de onun kimi ayetleri “teveli tenzilinden sonra olan ayetler” olarak nitelemesidir ki bu kabul ona ayet yorumlarında istediği şekilde doldurabileceği geniş bir serbest alan oluşturmaktadır. Nitekim bu düşüncenin bir tezahürü olarak Kummî anakronik birtakım yorumlar ortaya koymuş, yine pek çok ayeti mezhep esaslarından özellikle imamet, kaim ve rec'at ile ilişkilendirmiştir. Yine müellif bazı Kur'ân ayetlerinin çeşitli inanç guruplarına reddiye içerikli olduğunu söylemiştir.

Kummî'nin Kur'ân'da yer edindirmeye çalıştığı temel mezhebi esas imamet inancıdır. Şia'ya göre Hz. Peygamber'in vefatından sonra kimin onun yerine geçeceği nas ile belirlenmiştir. Bu konu insanların tercihine bırakılamayacak önemli bir konudur. Bu kabulde müfessir Kummî de pek çok ayeti kerimeyi imam ve imamet, imamın tayini, imamın taşıdığı özellikler ve yüklendiği misyon ile ilişkilendirerek açıklama yoluna gitmektedir. Bu bağlamda Kummî'ye göre tüm Müslümanların kendisine ulaştırılmak için duada bulunduğu doğru yol imamlar ve onların üzerinde bulunduğu yol olduğu gibi kıyamette insanların amellerine şahitlik edecek olanlar, insanlara amel defterlerinin dağıtarak onları cennet ve cehenneme sevk edecek olanlar da imamlardır. Nas ile seçilip tayin olunan imamlara uyanlar kurtuluşa erecek, onlara uymayanlar veya haklarını kendilerine teslim etmeyenler cehennemde azaplandırılacaklardır. Kummî'nin ortaya koyduğu yorumlarda imamlar o kadar yüceltilmiş ki neredeyse Kur'ân'da dile getirilen bütün övgüler imamlar ve taraftarlarına bütün yergiler de onların muhaliflerine has kılınmıştır. İmamet'e atfedilen önem ve biçilen konum o denli yüceltilmiş ki kimi yorumlarında imamet ile nübüvvetin hangisinin daha üstün olduğu konusunda ibrenin imamete doğru kaydığı fark edilmektedir.

Kummî özellikle imamet meselesi üzerinden pek çok ayeti kerimeyi kişi merkezli yorumlara tabi tutmuştur. Tefsirinin hemen hemen tamamına belirli oranlarda yansıyan bu yorumlar kimilerinin lehinde olduğu gibi kimlerinin de aleyhine olmuştur. Övgü

içerikli yorumlar genel olarak Ehl-i Beyt mensubu Hz. Ali, eşi Fâtıma ve oğulları Hasan ile Hüseyin merkezli olmuştur. Pek çok ayeti kerimenin onların üstünlüğünü zikretmek için indiğini kabul eden Kummî ayetlerdeki kimi kelimeleri de herhangi bir dilsel kaideye bağlı olmaksızın bu kişiler ile ilişkilendirmiştir. Kummî aynı şekilde çeşitli rivayetler üzerinden kimi ayetleri de Ehl-i Beyt taraftarı olarak zikrettiği sahabeler ile ilişkilendirmiştir. Öte yandan yergi içerikli yorumlar ağırlıklı olarak ilk üç halife merkezli yapılmış, münafıklar veya inkârcı kâfirler ile ilgili olan pek çok ayet onlar ile ilişkilendirilmiştir. Kummî halifeleri ismen zikretmek yerine mensubu olduğu mezhebin müntesiplerinin adetleri üzere onları daha çok çeşitli lakaplar ile anmayı tercih etmiştir. Kummî Kur'ân ayetlerini dayanak yaptığı yergi içerikli yorumlarını başta Hz. Peygamber'in hanımı Aişe olmak üzere Hz. Ali muhalifi olarak kabul edilen sahabeler Talha ve Zübeyr için de dile getirmiştir. Aynı şekilde bazı ayetleri de Ümeyyeoğulları ve Muaviye ile de ilişkilendirmiştir.

Kişi merkezli yorumlarını özellikle imamet/hilafet merkezli yapan Kummî yaptığı yorumlar ile Kur'ân'ı adeta Hz. Ali ve onun soyundan gelenlerin üstünlüklerini, onların muhaliflerinin de kötülüklerini haber vermek üzere gönderilen düalist anlayışın hâkim olduğu bir kitap düzeyindeymiş gibi bir izlenim oluşturmaktadır. Bu bağlamda Kur'ân ayetlerinde çeşitli tahriflerin söz konusu olduğu tezini ileri süren Kummî pek çok ayetin tahrife uğradığını iddia etmektedir. Bu bağlamda muharref olduğunu iddia ettiği ayetlerden bazı kelimelerin silindiğini veya birtakım kelimelerin başka kelimeler ile değiştirildiğini söylemekte; bazı ayetlerin ise mevcut halinin Allah'ın indirdiği şekilde olmadığını ileri sürmektedir. Burada dikkat çekici olan şey ise tahrif iddiasında bulunan ayetlerin neredeyse tamamının doğrudan veya dolaylı olarak imamet/hilafet meselesi ile ilişkilendirilmesidir. Nitekim Kummî'nin muharref olduğunu iddia ettiği ayetlerin yerine kendince doğru hallerini verdiği "ayetlerden" çıkarılan kelimelerin başında *Ali ve Peygamber ailesi* kelimeleri gelmektedir. Bu yaklaşım onun mezhebin temel doktrini olan imamet inancına Kur'ân metninde yer edindirme gayretinde olduğunu ortaya koymaktadır.

Kur'ân ayetlerinin pek çoğunu mezhep mensubiyetinin etkisinde yorumlayan Kummî tefsirinde adeta mezhebi düşüncelerine Kur'ân'dan dayanak bulma çabası ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Kummî pek çok ayeti mezhep inançlarından özellikle İmamet, Bedâ, Rec'at ve Takiyye ile ilişkilendirmiştir. Ayrıca hususen imamet konusu

üzerinden kimi ayetlere şahıs merkezli yorumlamalarda bulunmuş, yine aynı konu üzerinden Kur'ân'ın tahrife uğradığını iddia etmiştir. Tüm bu yorumlarla Kummî mezhebî görüşlerinin gölgesinde Kur'ân'ı anlamlandırmaya çalıştığı ve mezhebi kabullerine Kur'ân lafzında yer edindirme gayretinde olduğunu düşündürmektedir. O, bu gayretini ortaya koyarken çoğu zaman ayetlerin bağlamını, Kur'ân bütünlüğünü ve ayetlerin indirildiği tarihi zemini göz ardı etmiştir. Yine Kummî, Kur'ân'da geçen pek çok kelimelere mezhebi kabullerin etkisi ile dilbilimsel gerçekliklerden uzak bir şekilde anlam takdirlerinde bulunmuştur. Kummî bütün bu tercihler sonucu ortaya koyduğu yorumlar ile mezhebi tefsir olarak nitelediğimiz eserin yoğun siyasi tefsir barındıran mezhebi bir tefsir görüntüsüne büründürmüştür. Zira tespitlerimize göre genel olarak ayetlere getirilen yorumlarının merkezinde baştan sona imamet doktrininin etkisi bulunmaktadır. Kummî'nin ortaya koyduğu yorumlar Kur'ân'ı insanlığın hidayet rehberi fonksiyonundan uzaklaştırmış çeşitli tarihi ve sosyokültürel etkiler ile ortaya çıkmış bir mezhebin inançlarının refere edildiği bir araç düzeyine indirmiştir.

Çalışmanın sonunda şu ifade edilmeli ki Kummî tefsiri ile ilgili çalışmamızın sınırlarını aşan başta Kummî'nin tefsir metodu olmak üzere özellikle müfessirin kendi re'yi ile ortaya koyduğu görüşler ile imamlardan rivayet edilen haberlerin uyumu, tefsirde yer alan işarî ve batını yorumlar, Emsal'ul Kur'ân ve mübhemâta dair anlam tercihleri ve tefsirde yer alan rivayetlerin değeri gibi konular üzerinde bilimsel çalışma yapmayı hak eder niteliktedir.

KAYNAKÇA

- Adıgüzel, Abdülcabbar, “Kur’ân’ı Mezhebi Saik ve Kaygılarla Okumanın Şii Formu”, **(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Harran Üniversitesi SBE, 2012.
- Admış, Fuat “Kummî Tefsiri’nde İmamet Anlayışı”, **(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Dicle Üniversitesi SBE, 2020.
- Akbaş, Mehmet “Muhacirun-Ensar Kardeşliğinin Seruveni”, **İstem**, Sayı 15, 2010.
- Akdemir Hikmet, “Klasik Tefsirlerde Yer Alan Bir İsrailiyat Örneği”, **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 5, 2003.
- Akdoğan, Mehmet Nur, “İmamiyye Şîası Kaynaklarına Göre Hilafetine Kadar Hz. Ömer”, **(Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, Ankara Üniversitesi SBE, 2014.
- Aktay, Yasin, “Objektivist ve Relativist İradeler Arasında Kur’ân’ı Anlama Sorunu” **II. Kur'an Sempozyumu**, Ankara, Bilgi Vakfı, 1995.
- Aktepe, Orhan, “Kelâm İlmi Açısından Bedâ’ Anlayışı”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 13, Sayı 23, 2011.
- Albayrak, Rumeysa, “İmâmiyye Şîası’nda İmamet Delili Olarak Gadir-i Hum”, **(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE, 2019.
- Arı, Mehmet Salih, “İmamiyye Şîası Kaynaklarına Göre İlk Üç Halife”, **(Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, Marmara Üniversitesi SBE, 2002.
- Ateş, Süleyman, “İmamiyye Şîa’sının Tefsir Anlayışı”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 20, Sayı 1, 1972.
- Aydemir, Abdullah, **Tefsirde İsrâiliyyat**, Ankara: Beyan Yayınları, 2015.
- Aydın, Mehmet Akif, “İmamet”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000.
- Aydınlı, Abdullah ve İsmail Lütfü, Çakan, “Aşere-i Mübeşere” **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 3, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994.

- Ayhan, Bayram, “Anakronizmin İfrâdı: Kummî’nin İlk İnen Sûrelere Dair Aşırı Yorumu”, **Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 16, 2019.
- Babaî, Ali Ekber, **Tefsir Ekolleri**, Kenan Çamurcu (çev.), İstanbul: el-Mustafa Yayınları, 2014.
- Benli, Yusuf, “Bedâ Fikrinin İmamî-Şîî Literatüre Girişinin Tarihi Sürecine İlişkin Değerlendirmeler” **İslami Araştırmalar Dergisi**, Cilt 18, Sayı 3, 2005.
- Bilgetay, Besri, “Şîî Tefsir Geleneğinde Takiyye Kavramı (Tabâtabâî’nin el-Mîzân fi Tefsîri’l-Kur’ân Özelinde)” (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**), Muş Alparslan Üniversitesi SBE, 2020.
- Bilgin, Abdülcelil, **Kur’ân’ı Tanımak**, Ankara: Araştırma Yayınları, 2018.
- Bozan, Metin, **İmamiyye’nin İmamet Nazariyesinin Teşekkül Süreci**, İstanbul: İsam Yayınları, 2009.
- Bulut, Halil İbrahim, “Şîî Fırkalarda Gaybet ve Ric’at İnancı”, **İslamiyat**, Cilt 8, Sayı 1.
- Bulut, Halil İbrahim, **Dünden Bugüne Siyasi-İtikâdî İslam Mezhepleri Tarihi**, 6.Baskı, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Candan, Abdülcelil, **Kur’ân Tefsirinde Sapma ve Nedenleri**, İstanbul: Seyda Yayınları.
- Cennet, Mehmet Zülfi, **Şîî/Usûlî Geleneğin Kur’ân Yorumu (Şerîf Murtaza Örneği)**, Ankara: Fecr Yayınları, 2016.
- Cerahoğlu, İsmail, **Tefsir Tarihi**, 4. Baskı, Ankara: Fecr Yayınları, 2009.
- Coşkun, Muhammed, “Tefsir Literatüründe Elest Bezmi,” **Anakara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 57, Sayı 2, 2016.
- Çatmakaş, Fatih, “İmamiyye Şiası’nın Kur’ân Hakkındaki Görüşleri”, (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**) Atatürk Üniversitesi SBE, 2008.
- Çelem, Sema, “Şia’nın Peygamber Kıssalarına İlişkin Rivayetlerde Ehl-İ Beyt’e Atıfları -Kummî Tefsiri Özelinde-”, **Dini Araştırmalar**, Cilt 20, Sayı 52, 2017.

- Çelikan, Serkan, “Kur’ân ve Hadislerde Uhuvvet (Kardeşlik) Kavramı ve Toplumsal Birlik Örneği”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 11, Sayı 56, 2018.
- Çiçek, Osman, “*İmamiyye Şiası’nda Rec’at İnancı*”, (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**), Atatürk Üniversitesi SBE, 2004.
- Daftary, Farhad, **Şîî İslam Tarihi**, Ahmet Fethi Yıldırım (çev.), İstanbul: Alfa Yayınları, 2016.
- Dalkılıç, Mehmet, “Eleştirel Açından Bir Kimlik ve İnanç Örtüsü Olarak Takiyye”, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 7, 2003.
- Demir, Recep **Kur’ân’ın Şîî Yorumu Ebû C’afar et-Tûsî Örneği**, Ankara: Araştırma Yayınları, 2019.
- Demirci, Kürşat, “Hulûl”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998.
- Demirci, Muhsin, **Tefsir Tarihi**, 44. Baskı, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017.
- Demirci, Muhsin, **Tefsir Terimleri Sözlüğü**, 6.Baskı, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017.
- Dereli, Muhammed Vehbi, “Kur’ân Tefsirinde Yanılgı Sebepleri ve Bunlardan Korunma Yolları”, (**Yayımlanmamış Doktora Tezi**), Selçuk Üniversitesi SBE, 2008.
- Doğan, Harun, “*Şîî Mezheplerde Rec’at Anlayışı*”, (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**), Selçuk Üniversitesi, SBE, 2004.
- Doğan, İsa, “Zeydiyye Mezhebi”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 3, 1989.
- Duman, M. Zeki, “Kur’ân-ı Kerim’de Ehl-i Beyt”, **Erciyes Üniversitesi. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 11, 2001.
- Duman, M. Zeki, “Tefsir’in Temel İlkeleri Çerçevesinde Kur’ân-ı Kerim’de Ehl-i Beyt” **Marife Dergisi**, Sayı 3, 2004.

- Ebu Zehra, Muhammed, **Mezhepler Tarihi**, Hasan Karakaya, Kerim Aytekin ve Abdülkadir Şener (çev.), İstanbul: Hisar Yayınevi.
- Efendioğlu, Mehmet, “Sahâbe” **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008.
- Ekinci, Mustafa, “İmamiyye Şiası’nda Takiyye Anlayışına Yeni Bir Yaklaşım”, **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 1, 2006.
- el-Bağdadî, Ebû Mansûr Abdulkahir, **el-Fark Beyne’l-Firak**, 2. Baskı, Beyrut: Daru’l Âfaki el-Cedide, 1977.
- el-Cürçânî, Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf, **Mücemü’t-Tarîfât**, Kahire: Daru’l Fazile, 2004.
- el-Cürçânî, Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf, **Kitâbü’t-Tarîfât**, Beyrut: Daru’l Kitabu’l İlmiyye, 1983.
- el-Cürçânî, Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf, **Kitâbü’t-Tarîfât**, Beyrut: Daru’l Kitabu’l İlmiyye, 1983.
- el-Emin, es-Seyyid Muhsin, **A’yanu’ş-Şia**, Beyrut: Daru’t Taârif Li’l Metbuât, 1983.
- el-Emin, İhsan, **et-Tefsir bi’l-Me’sur ve Ted’viruhu İnde Şiati İmamiyye**, Beyrut: Darul Hâdi, 2000.
- el-Eş’arî, Ebü’l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim, **Makâlât’ul-İslâmiyîn**, Ömer Aydın ve Mehmet Dalkılıç (çev.), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- el-Ezherî, Muhammed b. Ahmed, **Tehzîbü’l-Luga**, Beyrut: Daru İhya el-Teras el-Arabi, 2001.
- el-Ferâhîdî, Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm, **Kitâbü’l-Ayn**, Beyrut: Dar ve Mektebetu’l-Hilâl.
- el-Hüzelî, Ebü’l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî, el-Mes’ûdî **Mürûcü’z-zeheb**, Beyrut: El Mektebetül Asriye, 2005.
- el-İsfahânî, Ebü’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb, **el-Müfredât fi Garibi’l-Kur’ân**, Beyrut: Daru’l-Kalem, 1991.

- el-Kummî, Ebu Hasan Ali b. İbrahim, **Tefsiru'l-Kummî**, Beyrut: Müessesetü'l-a'lamî, 2014.
- el-Kummî, Ebû Hasan Ali b. İbrahim, **Tefsiru'l-Kummî**, Kum: Müessestü Dâri'l Kitap, 1968
- en-Nevbahtî, Ebû Muhammed el-Hasen b. Mûsâ b. el-Hasen b. Muhammed el-Bağdâdî, **Fıraku'ş-Şîa**, Beyrut: Menşura'ti Rıza, 2012.
- er-Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, Fahreddin, **Mefâtihu'l-Gayb**, Beyrut: Dar'l Fikr, 1981.
- er-Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, Fahreddin, "İtikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikin", Faruk Sancar (çev.), **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, Cilt 9, Sayı 2, 2009.
- Ertürk, Mustafa, "Havz-ı Kevser", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 16, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997.
- Erul, Bünyamin, **Sahabenin Sünnet Anlayışı**, 10. Baskı, Ankara: TDV Yayınları, 2017.
- es-Sadr, Seyyid Hasan, **Tesîsu'ş-Şîa Li Ulûmi'l-İslâm**, Kum: Menşurât'el-İlmi.
- eş-Şek'a, Mustafa Muhammed ve Öz, Mustafa "İsmailiyye", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 23, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001.
- et-Tabersi, Ebu Ali el-Fazl b. El-Hasan b. el-Fazl, **Mecmau'l-Beyân**, 2. Baskı, Beyrut: Darul Marife, 1988.
- et-Tanci, Muhammed Tavit, "İslam'da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu", **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, İsmail Yakıt (çev.), Sayı 1, 1994.
- et-Tûsî, Ebu Ca'fer Muhammed b. el-Hasan b. Ali, **el-Fihrist**, Necef: Matba'atu Haydariyye, 1937.
- et-Tûsî, Ebu Ca'fer Muhammed b. el-Hasan b. Ali, **et-Tıbyân fî Tefsîri'l Kur'ân**, Necef: Mektebet'ul Emin, 1957.
- et-Tûsî, Nasıruddin Muhammed b. Muhammed el-Hasan, "İmamet Risalesi", Hasan Onat (çev.), **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 35, 1996.

- ez-Zemahşerî, Ebü'l Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Harizmi, **el Keşşaf an Hakâik'il Tenzil**, Riyad: Mektebet'il A'bukan, 1998.
- Fayda, Mustafa, "İfk Hadisesi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 21, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000.
- Fayda, Mustafa, "Mübâhale", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 31, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006.
- Fazlurrahman, **İslâmî Yenilenme Makaleler 1**, 5. Baskı, Adil Çiftçi (çev.), Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Fazlurrahman, **İslam**, 12. Baskı, Mehmet Dağ ve Mehmet Aydın (çev.), Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Fevzi, Ömer Faruk, "Ehl-i Beyt Kavramı Üzerine", M. Bahaüddin Varol (çev.), **Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 9, Sayı 9, 1999.
- Fığlalı, Ethem Rûhi "Cemel Vak'ası", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993.
- Fığlalı, Ethem Rûhi **Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri**, 3. Baskı, Ankara: Selçuk Yayınları, 1986.
- Fığlalı, Ethem Rûhi, "İsnaâşeriyye", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 23, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001.
- Fığlalı, Ethem Rûhi, "Şiiliğin Doğuşu ve Gelişmesi", **Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu**, İstanbul, 13-15 Şubat 1993.
- Fığlalı, Ethem Rûhi, **İmamiyye Şiası**, İstanbul: Selçuk Yayınları, 1984.
- Goldziher, Ignaz, **İslam Tefsir Eolleri**, Mustafa İslamoğlu (çev.), İstanbul: Denge Yayınları, 1997.
- Gökalp, Yusuf, "Zeydiyye Mezhebinin Görüşleri, Kültürel Mirası ve İslam Düşüncesine Katkıları", **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 7, Sayı 2.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, **Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik**, 2. Baskı, İstanbul: Der Yayınları, 1987.

- Gulpaygani, Ali Rabani, **Kelami Fırkalar ve Mezhepler**, Yunus Gürel (çev.), İstanbul: el-Mustafa Yayınları, 2014.
- Gümüšođlu, Hasan, **İslam'da İm'amet ve Hilâfet**, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2017.
- Günel, Mustafa, **Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset**, İstanbul: İnsan Yayınları, 2019.
- Güneş, Hüseyin, **Tahrif İddiası Bağlamında Şia ve Kur'an**, Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2007.
- Gürbüz, Deniz, "Elest Bezmi ya da Hangi Söz," **Eski Yeni: Anadolu İlahiyat Akademisi Araştırma Dergisi**, Sayı 26, 2003.
- Habibov, Aslan, "İlk Dönem Şif Tefsir Anlayışı", (**Yayımlanmamış Doktora Tezi**), Ankara Üniversitesi SBE, 2007.
- Habibov, Aslan, "Şii Tefsir Geleneği" Koç, Mehmet Akif ve Albayrak, İsmail (ed.), **Tefsire Akademik Yaklaşımlar**, 2. Baskı, Ankara: Otto Yayınları, 2015.
- Hakyemez, Cemil **İmamiyye Şiası ve Temel Kavramları**, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Hakyemez, Cemil, "Bedâ Düşüncesi Ve Şif İmamet Tartışmalarındaki Yeri", **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 5, Sayı 10, 2006.
- Hakyemez, Cemil, "Gaybet İnancı ve Şiflik'teki Yeri", (**Yayımlanmamış Doktora Tezi**), Ankara Üniversitesi SBE, 2006.
- Hakyemez, Cemil, "İmamiyye Şiasında İsmet İnancı," **Marife**, Yıl 7, Sayı 1, 2007.
- Hakyemez, Cemil, "Şia'da Rec'at İnancının Muhtemel Kökenleri ve Sözde Dinî Temelleri" **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 8, Sayı 1, 2008.
- Hakyemez, Cemil, "Şif Takiyye İnancının Teşekkülü", **Çorum Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 3, Sayı 6.
- İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî el-Basrî, **Cemheretu'l-Luga**, Beyrut: Dârü'l Ulum l'il-Melayin, 1987.
- İbn Faris, Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Faris b. Zekeriyya b. Muhammed el-Hemedani, **Mücmelü'l-Luga**, 2. Baskı, Beyrut: Müessesetü Risale, 1986.

- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, İbn Manzûr, **Lisânü'l-'Arab**, Kahire: Dâru'l Mearif, 1950.
- İkiz, Ali, “Hz. Muhammed’in Son Günleri ve Bu Dönemdeki Olayların Tarihî Yansımaları”, (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi SBE, 2017.
- İlhan, Avni ve Mustafa Öz “İmamet”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000.
- İlhan, Avni, “Bedâ”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992.
- İlhan, Avni, “İmamet Nazariyesinde Seçim ve Nas Münakaşası”, **İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1983.
- İlhan, Avni, “Mezhepler Üzerine”, **Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi**, Cilt 13, Sayı 5.
- İlhan, Avni, “Şîa’da Usûlü’-d-Din”, **Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu**, İstanbul, 13-15 Şubat 1993.
- Kara, Seyfullah, “İfk Olayının Etkileri ve Olayla İlgili Ortaya Konan Tavırlar” **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 15, 2001.
- Karaalp, Cahit “İsrailiyatın Tefsire Girişi”, Bilgin Abdülcélil ve Yusuf Aydın (ed.), **İslam Düşüncesi Araştırmaları** (49-81), Ankara: Araştırma Yayınları, 2019.
- Karaalp, Cahit, “Yeni Bir Tefsir Tarihinin Niteliğine Dair Bazı Mülâhaza ve Öneriler”, **Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi**, Sayı 1, 2019.
- Karaman, Hayreddin, Mustafa Çağrııcı vd., **Kur’ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir**, 4. Baskı, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012.
- Karataş, Şaban, **Şîa’da ve Ehl-i Sünet’te Kur’ân Tasavuru**, 3.Baskı, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Kartoğlu, Habib, “İmamiyye’de Ahbarî-Usulî Farklılaşması: Şeyh Saduk ve Şeyh Müfid Örneği” **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 8, Sayı 24.
- Kasımı, Asgar, **Ehli-i Beyt İnançları**, İsmail Bendiderya (çev.), İstanbul: Kevser Yayınları, 2014.

- Kaya, Mehmet, “Tefsir Ekolleri Perspektifinden Kur’an’ın Çok Boyutlu Yorumu: Besmele Örneği”, **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 14, Sayı 27, 2015.
- Kıraatî, Muhsin, **Kur’ân’dan Esintiler**, Hidayet Koşaca (çev.), İstanbul: el-Mustafa Yayınları, 2014.
- Kırca, Celal, “Mezhebi Tefsir Ekolünün Ortaya Çıkışı”, **İslami Araştırmalar Dergisi**, Sayı 5, 1987.
- Kısa, Mahmut, **Kısa Açıklamalı Kur’an-ı Kerim Meali**, Konya: Yediveren Yayın Grubu, 2013.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh, **el-Câmi’ li-Ahkâmî’l-Kur’ân**, Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 2006.
- Kutlu, Sönmez, “Ehl-i Beyt Sembolik Kapitalinin Tarihi Süreç İçinde Semerelendirilmesi”, **İslamiyat Dergisi**, Cilt 3, Sayı 3, 2000.
- Kutluay, İbrahim, “İmâmiyye’ye Göre Sahâbenin Adaleti Problemi”, **İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe -II-**, Sakarya, 2015.
- Küleynî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Ya’kub b. İshâk, **el-Kâfi**, Beyrut: Dâru’l Murtaza, 2005.
- Marifet, Muhammed Hadi **et-Tefsir ve’l-Mufessirun**, Meşhed: el-Camiâtu el-Razaviyye li’l-Ulumil İslamiyye, 1964.
- Marifet, Muhammed Hadi, **Kur’ân İlimlerine Giriş**, Yusuf Tazegün (çev.), İstanbul: el-Mustafa Yayınları, 2014.
- Maviş, Nezir, “İmamet Doktrininin Şiâ-İmâmîyye İnançlarının Şekillenmesinde Etkisi”, **(Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE, 2018.
- Mihr, Hüseyin Alevi **el-Medhel ilâ Tarihi Tefsir ve’l-Müfessirin**, Tahran: Merkez el-Mustafa el-Alemi, 1973.
- Mukâtil b. Süleyman, Ebü’l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, **Tefsîrü’l-Kebîr**, Beyrut: Muesesetu’l Tarihu’l Arabî, 2002.
- Okumuş, Namık Kemal, “Şi’a’da -İmamiyye ve Zeydiyye Özelinde- Ezeli Yazgı Algısının Temel Basamakları Olan Kader, Kaza, Ecel, Rızık ve Bedâ Anlayışı

- Üzerine Bazı Tespitler” **e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi**, Cilt 7, Sayı 1, Haziran 2014.
- Onat, Hasan ve Sönmez Kutlu (ed.), **İslam Mezhepleri Tarihi**, 5. Baskı, Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.
- Önkal, Ahmet, “Müseylimetülkezzâb”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006.
- Öz, Mustafa, “Mezhep Kavramı Üzerine”, **İslami Araştırmalar Dergisi**, Cilt 15, Sayı 1-2, 2002.
- Öz, Mustafa, “Sakaleyn”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 36, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009.
- Öz, Mustafa, “Şîa”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010.
- Öz, Mustafa, “Takıyye”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010.
- Öz, Mustafa, “Zeyd b. Zeynelabidin ve Zeydiye”, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 19, 2000.
- Öz, Şaban, “Kırtâs Hadisesi Ve İlgili Rivayetlerin Tenkîdi”, **Hikmet Yurdu**, Sayı 3, 2009.
- Özel, Recep Orhan, “Bir Kur’ân Kıssası Bağlamında Tefsirde İsrâiliyaât Kritiği: Hz. Davud’a Gelen Davacılar”, **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, Sayı 3, 2014.
- Öztürk, Mustafa, “Şîî İmami Tefsirin Genel Karakteristik Özellikleri”, **Tarihten Günümüze Kur’ân’a Yaklaşımlar**, İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur’ân ve Tefsir Akademisi, 2010.
- Öztürk, Mustafa, **Tefsirde Ehl-i Sünnet & Şia Polemikleri**, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009.
- Sakıp, Yıldız, “Şîa’nın Kur’ân-ı Kerim ve Tefsiri Hakkındaki Görüşleri”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 5, 1982.

- Salmazzem, Mehmet, “Kur’ân’daki Mübhemâtın İdeolojik Yorumu (Kummî Örneği)”, **(İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlakı 2)**, 2020.
- Saylan, Nesrişah, “Kummî Tefsirinde Kur’ân’ın Metni Konusundaki Tahrif İddialarının İncelenmesi”, **Cumhuriyet İlahiyat Dergisi**, Cilt 21, Sayı 3, 2017.
- Shahavatov, Sabuhi, “İmamiyye Şiası’nın Kur’ân’ın Tahrifi Konusuna Yaklaşımı”, **Usul İslam Araştırmaları**, Cilt 22, Sayı 22, 2014.
- Shahavatov, Sabuhi, “Nüzûl Ortamını Göz Ardı Etmede Mezhep Taassubunun Etkisi (Şîa Tefsirleri Bağlamında)”, **(Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, Marmara Üniversitesi SBE, 2014.
- Sharon, Moshe, “Ehl-i Beyt -Ev Halkı-”, Cem Zorlu (çev.), **Marife**, Sayı 3, 2004.
- Sofioglu, Şerafettin, “Takiyye Kavramı”, **(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Atatürk Üniversitesi SBE, 2001.
- Sofuoğlu, Cemal, “Şia’nın Sahabiler Hakkındaki Bazı Görüşleri”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 24, Sayı 1, 1981.
- Soğukoğlu, Fehmi, “Mütekaddimun Kelam Dönemi Şîi Kaynaklarda Bedâ-Levh-İ Mahfuz İlişkisi” **Kelam Araştırmaları Dergisi**, Cilt 15, Sayı 2, 2017.
- Soysaldı, Mehmet, “Kur’ân-ı Kerim’e Göre Ahiret İnancı”, **Diyanet İşleri Başkanlığı İlmî Dergi**, Sayı 4, Cilt 37, 2001.
- Şeriati, Ali, **Ali Şiası Safevî Şiası**, 3. Baskı, Hicabi Kırlangıç (çev.), Ankara: Fecr Yayınları, 2014.
- Şeriati, Ali, **Kur’an’a Bakış**, 2. Baskı, Hicabi Kırlangıç, Ejder Okumuş, vd. (çev.), Ankara: Fecr Yayınları, 2015.
- Şeriati, Ali, **Şia**, 3.Baskı, Hicabi Kırlangıç (çev.), Ankara: Fecr Yayınları, 2016.
- Şeyh Müfid, Ebû Abdillah, **Evâilu’l-Makâlât**, Kum: el’ Mu’temer’ul İlmiye li Elfiyeti Şeyh Müfid, 1992.
- Şeyh Müfid, **Tashîhu’l-İ’tikâd fî Dîni’l-İmâmiyye**, Kum: el’ Mu’temer’ul İlmiye li Elfiyeti Şeyh Müfid, 2000.

- Şeyh Saduk, Ebû Ca'fer Muhammed b. Alî b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Bâbeveyh el-Kummî, **Emali**, Beyrut: Merkezu Taba'ti ve Neşri Fi Mueseseti'l Ba'seti, 1991.
- Şeyh Saduk, Ebû Ca'fer Muhammed b. Alî b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Bâbeveyh el-Kummî, **Kitâbü'l-İ'tikâdât** Kum: Müsesetü İmam Hadi, 2014.
- Şimşek, M. Sait, **Kur'ân'ın Anlaşılmasında İki Mesele**, 5. Baskı Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2012.
- Tabâtabâî, Muhammed Hüseyin, **el-Mîzân fî Tefsîri'l-Kur'ân**, Beyrut: Müessesetü'l-Âlemî li'l-Matbûât, 1973.
- Tabâtabâî, Muhammed Hüseyin, **İslâm'da Şia**, 5.Baskı, Kadir Akaras ve Abbas Akyüz, (çev.), İstanbul: Kevser Yayınları, 2016.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, **Câmiu'l-Beyân An Te'vîli Âyi'l-Kur'ân**, Kahire: Merkezi'l Buhus v'el Diraseti'l Arabiyeti'il v'el İslamiye, 2001.
- Tan, Muzaffer "İsmailiyye'nin Teşekkül Süreci", (**Yayımlanmamış Doktora Tezi**), Ankara Üniversitesi SBE, 2005.
- Tarakçı, Muhammet, "Tahrif", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010.
- Turabî, Murtaza, **Ehl-İ Beytin Dilinden Kur'ân-ı Kerim**, Cafer Bendiderya (çev.), İstanbul: Kevser Yayınları, 2014.
- Uludağ, Süleyman, "Sidretü'l Müntehâ" **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 37, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009.
- Uyar, Mazlum **İmamiyye Şiası'nda Düşünce Ekolleri -Ahbarilik-**, İstanbul: Ayışığı Kitap Yayınları, 2000.
- Üçer, Cenksu, "Mezhep Olgusu ve Mezhepçilik Ekseninde İhtilaf Ahlakı", **Diyanet İlmî Dergi**, Cilt 53, Sayı 3, 2017.
- Ümit, Mehmet, "Zeydiyye Mezhebi, İmamet Anlayışı ve Sahabe Hakkındaki Görüşleri" **Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 1, Sayı 2 2015.
- Üzüm, İlyas, "İnanç Esasları Açısından Türkiye'de Câferîlik", (**Yayımlanmamış Doktora Tezi**), Marmara Üniversitesi SBE, 1993.

- Üzüm, İlyas, “Mezhep”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 29, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2004.
- Üzüm, İlyas, “Rec’at”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007.
- Yagır, Mehmet Yusuf, “İlk Üç Suredeki Bazı Ayetler Bağlamında Müfessir Kummî’nin Şîf Eksenli Yorumları”, **Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 7, Sayı 14, 2016.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, **Hak Dini Kur’ân Dili**, İstanbul: Zehraveyn Yayıncılık, 1992.
- Yıldırım, Duran Ali, “Mezhep Mensubiyetinin Kur’ân yorumlarındaki Öznelliğe Olan Yansımaları” **e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi**, Cilt 10, Sayı 4, 2018.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin, **et-Tefsir ve’l-Müfessirûn**, Kahire: Mektebetü’l Vehbe.

ÖZGEÇMİŞ

Abdurrahman Tarhan 28.02.1989 tarihinde Muş'ta doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimini Muş ilinde tamamladı. 2018 yılında Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesinden mezun oldu. Aynı yıl üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri, Tefsir Ana Bilim Dalında başladığı Yüksek Lisans eğitimini 2020 yılında "İlk Dönem Şî Tefsirlerde Mezhebi Eğilimler -Kummî Örneği-" isimli tezi ile tamamladı. 2009 yılında başladığı çalışma hayatına halen DHMİ Muş Sultan Alparslan Havalimanı Müdürlüğünde Elektrik Teknisyeni olarak devam etmektedir.

Evli ve üç çocuk babasıdır.